

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 11**, 1-218, Sarajevo 2013.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No 11**, 1-218, Sarajevo 2013

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Institut za novije zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Aida Ličina Ramić

TITOV FOND ZA STIPENDIRANJE MLADIH RADNIKA I RADNIČKE
DJECE SR BOSNE I HERCEGOVINE (1974-1986)
TITO'S SCHOLARSHIP FUND FOR YOUNG WORKERS
AND WORKERS' CHILDREN OF SOCIALIST REPUBLIC
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1974-1986) 9

Marija Kocić

VENECIJA I OSMANSKA OPSADA BEČA (1683)
VENICE AND THE OTTOMAN SIEGE OF VIENNA (1683) 129

Adnan Jahić

ODNOS BOSANSKOHERCEGOVAČKE ULEME PREMA
NACIONALNOM PITANJU U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI
THE ATTITUDE OF BOSNIAN ULEMA TOWARDS
THE NATIONAL QUESTION IN THE YUGOSLAV KINGDOM..... 145

Enes S. Omerović

“NAŠA IZBORNA BORBA”, MEĐUSTRANAČKI SUKOBI
U BOSNI I HERCEGOVINI UOČI IZBORA ZA USTAVOTVORNU
SKUPŠTINU 1920. GODINE

“OUR ELECTORAL STRUGGLE”, INTERPARTY CONFLICTS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE EVE OF THE ELECTIONS
FOR THE CONSTITUTIONAL ASSEMBLY IN 1920 **171**

Upute autorima priloga 213

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

Na stranicama jedanaestog broja časopisa *Historijska traganja* priredili smo vam četiri vrlo zanimljiva rada.

Prvi je skraćena verzija magistarskog rada Aide Ličina Ramić, odbranjenog 4. 2. 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, u kojem je autorica rekonstruirala proces osnivanja, organizacijsku strukturu, finansiranje, zatim članstvo, politiku stipendiranja i mnoge druge aspekte djelovanja Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini tijekom razdoblja od 1974. do 1986. godine.

Na osnovu dosada neobjavljene građe iz Državnog arhiva u Dubrovniku, Marija Kocić je analizirala stav mletačke oligarhije i javnosti prema opsadi Beča kao i prve reakcije nakon povlačenja Osmanlija kada je donesena odluka o priključenju Venecije Svetoj ligi i ulasku u sukob s Portom poznatim kao Morejski rat (1684-1699).

Treći rad je Adnana Jahića o odnosu bosanskohercegovačkih vjerskih službenika – uleme – prema nacionalnom pitanju u Kraljevini Jugoslaviji, u kojem iznosi mišljenje da ulema u međuratnom periodu nije imala konzistentno gledište o ovom pitanju, čime je presudno pomogla očuvanju i jačanju muslimanske/bošnjačke nacionalne posebnosti.

Na razdoblje između dva svjetska rata odnosi se i rad Enesa S. Omerovića. Autor je obradio jedan od aspekata u međustranačkom političkom životu analizirajući verbalne i fizičke sukobe aktivista i pristalica pojedinih političkih stranaka na primjeru Bosne i Hercegovine u okviru izbora za Ustavotvornu skupštinu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. 11. 1920. godine.

Nakon ovih kratkih napomena o sadržaju časopisa pozivamo vas na suradnju.

Redakcija

Članci • Articles

UDK 371.217.4 (497.6) "1974/1986"
Izvorni naučni rad

TITOV FOND ZA STIPENDIRANJE MLADIH RADNIKA I RADNIČKE DJECE SR BOSNE I HERCEGOVINE (1974-1986)*

Aida Ličina Ramić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad ima za cilj predstaviti nastanak, razvoj i rad Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini u periodu od 1974. do 1986. godine. Na osnovu dostupne izvorne građe u Arhivu Bosne i Hercegovine te literature koja je služila za kontekstualizaciju teme, predstavljen je proces osnivanja Titovog fonda, prvo na jugoslavenskom, a potom na bosanskohercegovačkom nivou, zatim njegova organizaciona struktura, finansiranje, članstvo i politika stipendiranja. Potcrtane su njegove četiri osnovne funkcije: odgojno-obrazovna, socijalna, kadrovska i idejno-politička.

Ključne riječi: Titov fond, stipendiranje, SR Bosna i Hercegovina

Nakon donošenja Ustava 1963, kojim je započela decentralizacija države, preko ekonomske reforme 1965, Brijunskog plenuma 1966, studentskih demonstracija 1968, cestovne afere 1969. do obračuna sa hrvatskim proljećem u Hrvat-

* Ovaj rad je skraćeni tekst istoimenog magistarskog rada, koji je odbranjen 4. februara 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pred komisijom: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Husnija Kamberović (član) i doc. dr. Edin Radušić (mentor).

skoj i liberalima u Srbiji dočekan je 1972. godina, koja se, kako smatra Momčilo Mitrović, po značaju u Titovom životu može uporediti sa 1948. godinom.¹

Te godine obilježen je i proslavljen Titov dvostruki jubilej, osamdeseti rođendan i trideset peta godišnjica od dolaska na čelo Komunističke partije Jugoslavije. Obilježavanje i proslava jubileja vezanih za Titovu ličnost imala je decenijsku tradiciju u Jugoslaviji s posebnim značenjem i namjenom. Cilj proslava, organizovanih tim povodom, bio je nastavak veličanja lika i djela Josipa Broza Tita s namjerom jačanja njegovog kulta ličnosti. S obzirom na činjenicu da je Titova ličnost bila integrirajući faktor u zemlji, veličanje njegovog lika i djela uvijek je intenzivirano u vremenima kada je država bila u političkoj, ekonomskoj ili društvenoj krizi, uz istovremeno idejno-političko angažovanje partijskih organizacija. Osim toga, to je bilo vrijeme osnivanja brojnih marksističkih studijskih centara, a štampa je sve više popularisala marksističke vrijednosti.²

U takvim društveno-političkim okolnostima pojavila se ideja o osnivanju Titovog fonda. Inicijativa je pokrenuta na jugoslavenskom nivou početkom 1972. godine i bila je vezana uz proslavu već spomenutih jubileja iz Titovog života. Od rođenja ideje do njene realizacije proteklo je oko godinu i po dana, tj. od januara/februara 1972. do 17. maja 1973. godine, te još godinu dana od zvanične objave o osnivanju do početka rada, odnosno objave konkursa i dodjele stipendija.

STIPENDIRANJE U BOSNI I HERCEGOVINI – DEFINISANJE POJMA

Istraživanje razvoja i rada Titovog fonda zahtijevalo je bolje razumijevanje politike stipendiranja u prethodnom periodu, odnosno politike stipendiranja u Bosni i Hercegovini tokom socijalizma. Stipendiranje, odnosno politika stipendiranja, kao poseban oblik finansijske pomoći za školovanje, činila je sastavni dio prosvjetne politike. Glavna podjela kod stipendiranja može se napraviti prema tome ko dodjeljuje stipendije, i to na: državno i nedržavno stipendiranje. Međutim, bez obzira na to ko dodjeljuje stipendije, one su imale višestruke funkcije, od socijalnih, humanitarnih, preko kadrovskih do idejno-političkih.³

¹ Mitrović M. 2008. 241-242.

² Sarač-Rujanac Dž. 2012. 152.

³ Ličina A. 2012. 31-64.

Na samom početku istraživanja definisan je ključni pojam *stipendiranje*. Ako se polazi s historijskog stanovišta, neki pojam ne mora imati istu definiciju u svakom periodu, jer je uvjetovana društvenim, političkim i ekonomskim prilikama na određenom prostoru i vremenu. Tako se definicija stipendiranja modifikovala u skladu s promjenama državno-političkih sistema, od austro-ugarskog, preko međuratnog (1918-1941), zatim vremena Drugog svjetskog rata i jugoslavenskog socijalizma (1945-1990) do današnjeg vremena.⁴ Mitar Papić je u svome djelu *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije* naveo da je austrougarska politika stipendiranje u dokumentaciji definisala tako “da se stipendija ima smatrati kao milost koju Vlada dariva, kada to probitku zemlje za volju nalazi za dobro, a nipošto pravo koje bi ko imao od nje tražiti”. Ovo se odnosi samo na državne stipendije, za koje se naglašava da se one dodjeljuju u interesu države.⁵ Nije bilo mnogo promjena ni tokom vremena Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske. U socijalističkom razdoblju definicija stipendiranja prilagođena je novim političko-ekonomskim prilikama u zemlji, gdje su ključnu ulogu imale država i Partija. U *Pedagoškoj enciklopediji* definisanje ovog pojma može se naći pod odrednicom *Stipendiranje i kreditiranje učenika i studenata*. Stipendiranje je, uz kreditiranje, bilo osnovni vid obezbjeđivanja povoljnijih materijalnih i drugih uvjeta za uspješno učenje i studiranje, instrument solidarnosti i značajan faktor putem kojeg je udruženi rad u sistemu obrazovanja obezbjeđivao odgovarajuću kadrovsku strukturu.⁶ Prije svega, treba imati u vidu da je stipendiranje definisano u *Pedagoškoj enciklopediji*, koja je izašla 1989. godine, kada je sistem odgoja i obrazovanja bio u reformi usmjerenog obrazovanja, a čiji je osnovni cilj bio da školovanje prilagodi potrebama udruženog rada, te da se školuje kadar neophodan za privredu i društvo. Ovo je pokazatelj kako je ta definicija bila primjerena vremenu i prilikama u zemlji.

Danas se stipendiranje definiše nešto drugačije. Naglasak se postavlja na socijalnu funkciju stipendije, nešto više nego na njenu političku, mada se ni ona ne zanemaruje. Na hrvatskoj internetskoj stranici specijalizovanoj za dodjelu stipendija, stipendija se definiše kao poseban oblik finansijske pomoći

⁴ Više o stipendiranju u Bosni i Hercegovini u navedenim razdobljima vidi: Ličina A. 2012. 31-64.

⁵ Papić M. 1972. 167.

⁶ *Pedagoška enciklopedija*. 1989. 395.

koji se može dodjeljivati za upis na određeni fakultet i u obliku individualne finansijske pomoći u svrhu daljeg školovanja, a dodjeljuju se na osnovu niza kriterija koji su često odraz vrijednosti i svrhe koju donator želi da promoviše. Stipendije se mogu klasifikovati na sljedeće načine: stipendije koje se dodjeljuju na osnovu određenih zasluga (uspjeh u sportu, muzici i slično), stipendije koje se dodjeljuju na osnovu socijalnog statusa i stipendije koje se dodjeljuju za djecu određenog rasnog, vjerskog ili nacionalnog porijekla. U ovisnosti o tome kako pokrivaju troškove školovanja, stipendije mogu biti potpune i djelomične. Potpune stipendije pokrivaju troškove smještaja, hrane, školarine, ličnih troškova, te putne troškove, a djelomične stipendije pokrivaju samo neke od navedenih potreba. Stipendije najčešće dodjeljuju visoke škole ili fakulteti, državna tijela, fondacije, nevladine organizacije i privatne firme.⁷

Vremenom je pojam stipendiranja postao samo jedan od oblika finansijske pomoći za školovanje. Pojmu stipendiranje (scholarship) u Enciklopediji *Britanica*, najbliža odrednica prema našem interesovanju jeste pojam *student aid*, što bi u slobodnom prijevodu bilo finansijska pomoć za studente. Ovaj pojam je podrazumijevao različite oblike finansiranja: *scholarship*, *fellowship*, *grants*, *loans* i slično. Svaki od ovih oblika finansiranja je drugačiji, *scholarship* i *fellowship* mogu se prevesti kao stipendija, *grants* se može prevesti kao jednokratna novčana pomoć, a *loan* se može prevesti kao zajam. Prema tome, za ovaj rad najzanimljiviji pojmovi su: *scholarship* i *fellowship*. Iz navedenog možemo steći dojam da se radi o sinonimima, međutim postoji jasna razlika među njima. *Scholarship* podrazumijeva bespovratnu finansijsku pomoć koja se dodjeljuje za vrijeme školovanja srednjoškolca, studenta i za dalje školovanje, dok *fellowship* predstavlja jedan oblik stipendiranja za usavršavanje u određenim oblastima, zatim školovanje uz rad, specijalizacije i slično.⁸

Prema tome, stipendiranje bi se moglo definisati kao pomoć za školovanje od strane pojedinaca, grupa ili vladajućih struktura onim kategorijama stanovništva koje se uklapaju u kriterije što su ih postavili davaoci stipendija, čime se ujedno i reflektuju njihovi interesi.

⁷ Scholarship Merits. <http://scholarshipmerits.com/>; Portal Instituta za razvoj i obrazovanje. http://www.stipendije.info/hr/baza_stipendija.

⁸ *Encyclopedia Britannica Online*. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/569886/student-aid>.

Stipendiranje je bilo sastavni dio prosvjetne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), odnosno Narodne Republike / Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kao njene federalne jedinice. S obzirom na to da je prosvjetna politika bila planska i dirigirana, tako je i stipendiranje bilo podređeno tim interesima. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u vremenu konsolidacije vlasti, kratko su djelovala nacionalna kulturno-prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini, čije se djelovanje nije moglo smatrati neovisnim bez obzira što ih nije osnovala država. Do prestanka rada (1949) ova društva su izgubila finansijsku i političku moć u stipendiranju, a politika stipendiranja je prešla isključivo u državnu nadležnost. Prema tome, državne institucije organizovale su i usmjeravale sve vrste stipendija, bilo da se radilo o državnim stipendijama za školovanje u jednoj od republika ili u inostranstvu, ili o stipendijama inostranih vlada za jugoslavenske studente. Veoma intenzivno bilo je stipendiranje u periodu do 1951. godine, tokom vremena izgradnje i obnove zemlje i sprovođenja prvog petogodišnjeg plana (1947-1951). Značajna kriza u podjeli stipendija zabilježena je 1948. godine, poslije donošenja Rezolucije Informbiroa, nakon čega je veliki broj stipendista u inostranstvu izgubio stipendiju. Odgovor na takva dešavanja nalazio se u intenzivnijoj dodjeli stipendija za školovanje u zemlji sa željom za formiranjem većeg broja domaćih stručnjaka. Ova politika dodjele velikog broja stipendija naglo se završava 1951. godine, kada se smirila situacija na vanjskopolitičkom planu i kada su se sabrali rezultati dotadašnjeg školovanja, naročito studenata, te su se utvrdili dotadašnji propusti. Država je povukla najveći rez do tada i smanjila broj stipendija sa 28.872 na 6.579. Ipak, od politike stipendiranja nije se odustalo, s tim da je ona provedena dosta skromnije, organizovanije i promišljenije. U inostranstvo su se slali uglavnom stručnjaci na specijalizacije. Stipendiranje za školovanje u inostranstvu postepeno je poprimalo sve jasnije političke obrise, naročite poslije 60-ih godina. Sve je više bilo stipendista jugoslavenske vlade koji su dolazili iz nesvrstanih zemalja, ali i domaćih studenata koji su odlazili na studije u te zemlje. Poslije 1970-ih stipendije sve manje imaju ulogu u razvoju školskog sistema kakvu su imale ranije, tako da sve više poprimaju dominantno ideološko-političko usmjerenje, pa se u takvim okolnostima osnivao i Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece.

OSNIVANJE TITOVOG FONDA ZA STIPENDIRANJE MLADIH RADNIKA I RADNIČKE DJECE

Nastanak i razvoj ideje o osnivanju Titovog fonda

Naznake o osnivanju Titovog fonda javile su se početkom 1972. godine, odnosno godinu i po dana prije njegovog zvaničnog osnivanja (17. maja 1973). Neposredni povodi za pokretanje ove inicijative bili su Titovi jubileji koji su se obilježavali 1972. godine, osamdeseti rođendan i trideset peta godišnjica na čelu SKJ.⁹ Kako se navodi u dokumentima Titovog fonda, te monografiji o Titovom fondu i natpisima u štampi iz tog vremena, ideja o njegovom osnivanju potekla je od radnika Rudnika "Majdanpek", a ubrzo je našla podršku i u Opštinskom komitetu Saveza komunista (OKSK) Majdanpek, te je istaknuto da je "rođena spontano, na zborovima radnika i sastancima komunista Rudnika bakra u Majdanpeku".¹⁰ O javno objavljenoj spontanosti ove ideje u Majdanpeku sasvim drugačije kazuje izjava Krste Crvenkovskog, sa sastanka Predsjedništva SKJ i Odbora za proslavu osamdesetog rođendana druga Tita koja je održana 14. 3. 1972. godine. Za vrijeme rasprave o tome da li sjedište fonda treba biti u Majdanpeku, odakle je, kako se u izvorima navodi, i potekla ta ideja, ili u Beogradu, u centru federacije, Krste Crvenkovski je istakao: "(...) I ja sam protiv toga [misli se na ideju da sjedište Fonda bude u Majdanpeku, op. autorice], prvo nisam ni siguran da je ideja otuda potekla [misli na Majdanpek, op. autorice]. Jer ja sam tu ideju čuo ovde [u Predsjedništvu SKJ, op. autorice], prvo nego što je potekla iz Majdanpeka".¹¹ Ova izjava Krste Crvenkovskog navodi na razmišljanje o tome da li je ideja uopće pokrenuta u Majdanpeku.

Dokument u kojem se prvi put spominje osnivanje Titovog fonda¹² jeste zapisnik sa sastanka društveno-političkih organizacija, predstavničkih tijela i JNA, koji je održan 11. 2. 1972. godine na inicijativu Izvršnog odbora u

⁹ Dragošan D. 1984. 51.

¹⁰ Isto. 57.

¹¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond: *Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)*. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383, Magnetofonske beleške sa sastanka Predsjedništva SKJ, Odbora za proslavu 80 godina druga Tita, održanog dana 14. 3. 1972. godine, 571-5/6.

¹² Odnosi se na dokument koji nam je poznat u dosada dostupnoj i istrazenoj arhivskoj građi.

Predsjedništvu SKJ. Na ovaj sastanak je, najvjerovatnije, Krste Crvenkovski mislio kada je iznio svoje sumnje o tome odakle je potekla ideja o osnivanju Titovog fonda. Na sastanku je raspravljano o pitanju organizacije proslave osamdesetog rođendana Tita, te između ostalog predloženo da se osnuje poseban organizacioni odbor.¹³ Pokrenuto je i pitanje o osnivanju fonda za stipendiranje radničke omladine. Ova ideja nije samo prezentirana, već se o njoj i raspravljalo. Marijan Cvetković, Veljko Milatović i Krste Crvenkovski dali su podršku osnivanju ovog fonda, ostavljajući za kasnije pitanje utvrđivanja njegovog karaktera (dominantno socijalnog, radničkog ili nekog drugog). U ovom zapisniku nema spomena o tome da li je inicijativa za osnivanje ovog fonda pokrenuta iz opštine Majdanpek. U pozivu za ovaj sastanak, od 8. 2. 1972. godine, navodi se: "Postoji takođe ideja da se oformi 'Titov fond' za stipendiranje radničke omladine, da se izda jubilarna marka, zlatni novčić"¹⁴ Ideja o osnivanju fonda nije nastala na spomenutom sastanku, već je kao i ostali prijedlozi stigla sa strane. Nije navedeno odakle. U pismu koje je poslano iz Majdanpeka za Kabinet druga Tita (15. 2. 1972) osim Titovog fonda spominje se izrada zlatnog novčića s Titovim likom. S obzirom na to da je u citiranom dijelu iz zapisnika spomenut i zlatni novčić, smatramo da bi bila prevelika koincidencija da obje inicijative budu predložene na ovom sastanku, za svega nekoliko dana i zvanično iz Majdanpeka.

Početak februara 1972. godine, kako se navodi u monografiji o Titovom fondu, počeo je s radom Inicijativni odbor za sprovođenje ideje o Fondu u Majdanpeku.¹⁵ Tačan datum početka rada nije naveden. Ovo se može odnositi na prvih desetak dana februara. U sastav Odbora ulazili su predstavnici društveno-političkih organa Majdanpeka.¹⁶ Odbor je dobio podršku Rudarsko-to-

¹³ To je Koordinacioni odbor za proslavu osamdesetog rođendana druga Tita. Za sada nemamo podatak kada je tačno osnovan ovaj Odbor, vjerovatno nekad poslije sastanka od 11. 2. 1972. godine. Njega su činili predstavnici iz Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), Predsjedništva SFRJ, Savezne skupštine Savezne konferencije SSRNJ, Veća Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ), Saveznog odbora Saveza boraca i SOJ.

¹⁴ AJ, SSSRNJ. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383. Stenografske beleške sa sastanka predstavnika društveno-političkih organizacija i JNA o karakteru proslave povodom 80-og rođendana druga Tita, održanog 11. 2. 1972.

¹⁵ Dragošan D. 62.

¹⁶ U Inicijativni odbor ušli su predsjednici društveno-političkih organizacija i Skupštine opštine i predstavnici Rudnika bakra "Majdanpek". Inicijativni odbor organizovan je u sljedećem

pioničkog basena Bor i opština Bor, Majdanpek i Negotin iz Borskog okruga. Iz opštine Majdanpek 15. februara 1972. godine upućena su dva pisma. Jedno pismo uputio je Opštinski komitet SK (OKSK) Majdanpek za Predsjedništvo Savezne konferencije SSRNJ – Veljka Milatovića, koji je ujedno bio na čelu Koordinacionog odbora za organizaciju proslave osamdesetog rođendana druga Tita. Isto pismo je upućeno i drugim društveno-političkim organizacijama (Izvršnom birou Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije, Predsjedništvu Saveza sindikata Jugoslavije, Predsjedništvu Saveza omladine Jugoslavije) i radnim organizacijama širom zemlje.¹⁷ Drugo pismo za Kabinet Josipa Broza uputili su Rudarsko-topioničko preduzeće “Bor” i opštine Bor, Majdanpek i Negotin, a potpisao ga je sekretar OK SK Majdanpeka Dragoljub Dragošan, koji je bio potpisnik i prvog pisma.¹⁸ U oba pisma iznijeta je ideja o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje. U pismu koje je upućeno Predsjedništvu Savezne konferencije SSRNJ stoji kako su prijedlog o osnivanju “Titovog fonda – mladim radnicima pokrenuli komunisti i radnici Rudarsko-topioničarskog basena Bor (su) na inicijativu Opštinskog komiteta SKS u Majdanpeku, Boru i Negotinu (...)”.¹⁹ S druge strane, u pismu upućenom u Kabinet Josipa Broza Tita navodi se da su: “(...) radnici i komunisti kolektiva rudnika bakra u Majdanpeku pokrenuli (su) inicijativu o osnivanju Fonda za školovanje i stipendiranje radničke omladine. To su jednodušno prihvatili i podržali svi radni ljudi Rudarsko-topioničkog basena Bor, kao i ostale radne organizacije i građani

sastavu: Dragoljub Dragošan (sekretar OKSKS) kao predsjednik i Filip Vuković kao sekretar (zamjenik sekretara OKSKS), kao članovi Jovan Firulesković (predsjednik SO Majdanpek), Ljubiša Vagner (zamjenik direktora Rudnika bakra “Majdanpek”), Tomica Raičević (sekretar Rudničke konferencije SK), Slobodan Jovanović (predsjednik VSSO Majdanpek), Ljubomir Bačilović (predsjednik OKSSRN Majdanpek), Živojin Mikić (predsjednik SUBNOR-a Majdanpek), Radoslav Cvetković (predsjednik OKSSO Majdanpek). Vidi: Dragošan D. 62.

¹⁷ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo Saveza komunista opštinskog komiteta SKS Majdanpek za Predsjedništvo Savezne konferencije SSRNJ – Veljka Milatovića, Majdanpek, 15. 2. 1972. br. 21; “Titu Povelja naroda i narodnosti”. *Borba*, 16. 2. 1972. 1; “Drugu Titu Povelja naroda i narodnosti”. *Borba*, 24. 2. 1972, 6; “Posebna priznanja predsjedniku Titu”. *Borba*, 2. 3. 1972. 6.

¹⁸ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo Rudarsko-topioničkog preduzeća Bor i opština Bor, Majdanpek i Negotin za druga Josipa Broza Tita, predsjednika Republike i predsjednika SKJ, Beograd, 15. 2. 1972.

¹⁹ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo Saveza komunista opštinskog komiteta SKS Majdanpek za Predsjedništvo Savezne konferencije SSRNJ – Veljka Milatovića, Majdanpek, 15. 2. 1972. br. 21.

opština Bora, Negotina i Majdanpeka”.²⁰ Ako se uporede ova dva citata, vidi se da se u obraćanju Predsjedništvu Savezne konferencije SSSRNJ navodi kako je prvobitna inicijativa potekla od OK SK opština Bor, Majdanpek i Negotin, dok u pismu upućenom Titu stoji kako je inicijativa potekla od radnika i komunista Rudnika “Majdanpek”, a podržana je od ostalih radnih organizacija. Očito je da je u prvom pismu namjera bila naglasiti kako je ideja pokrenuta od društveno-političkih organizacija, dok se u drugom pismu želio istaći njen “radnički karakter”.

Osim što su se radnici predstavljali kao istinski pokretači ideje o fondu, stvarni pokazatelj politizacije ovog pitanja je njegov naziv. Fond je nosio ime Josipa Broza Tita, tadašnjeg neprikosnovenog lidera države. Titovo ime osiguravalo mu je legitimitet, dok je, s druge strane, ovaj fond bio u službi tada izražene akcije na jačanju i promovisanju kulta ličnosti Josipa Broza Tita. Tokom građenja kulta uvijek se naglašavao nadimak Tito, a izostavljano je ime Josip Broz.²¹

U vremenu kad je Titov fond bio samo ideja i dok se raspravljalo o pitanjima u vezi s osnivanjem, pokrenuta je diskusija i o njegovom nazivu. Na već spomenutom sastanku društveno-političkih organizacija, predstavničkih tijela i JNA od 11. 2. 1972. godine Marijan Breclj naglasio je kako treba razmisliti o formiranju fonda jer “postoji običaj da se fondovi osnivaju poslije smrti čoveka. Ja ne znam za neki slučaj da smo stvarali fond pre, jer smisao je fonda da se stvara u spomen na tog i tog čoveka”. Nisu zabilježene reakcije na ovu izjavu Marijana Breclja. Na koncu, zaključeno je da će se o nekim stvarima vezanim za proslavu Titovog rođendana naknadno razgovarati na političkom nivou, između ostalog, “da li fond ili ne”.²²

U međuvremenu, u Majdanpeku je osnovan Inicijativni odbor za osnivanje Titovog fonda, pod čijom preporukom je poslano i spomenuto pismo Kabinetu Josipa Broza Tita (15. 2. 1972) o osnivanju fonda za školovanje i

²⁰ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo Rudarsko-topioničkog preduzeća Bor i opština Bor, Majdanpek i Negotin za druga Josipa Broza Tita, predsjednika Republike i predsjednika SKJ, Beograd, 15. 2. 1972.

²¹ Terzić V. M. 2005. 62.

²² AJ, SSSRNJ. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383. Stenografske beleške sa sastanka predstavnika društveno-političkih organizacija i JNA o karakteru proslave povodom 80-og rođendana druga Tita, održanog 11. 2. 1972.

stipendiranje radničke omladine. Ovo obraćanje Titu, za razliku od pisma upućenog SSRNJ, nije bilo vezano za osnivanje fonda, već za samo ime fonda. Bilo je važno dobiti Titovu podršku za korištenje njegovog imena u nazivu ove institucije. Navedeno je: "Komunisti i radnici u Majdanpeku žele da taj Fond nosi Vaše ime i da se zove TITOV FOND – MLADIM RADNICIMA".²³ Pismeni odgovor iz Titovog kabineta stigao je 13. 3. 1972. godine i u njemu je potvrđeno da se Tito slaže s tom inicijativom, s tim da je istaknuto kako se o nastupajućim koracima treba dogovoriti s predsjednikom Savezne konferencije SSRNJ Veljkom Milatovićem.²⁴ Tek s potvrdom društveno-političkih organa ovaj fond bi dobio "zeleno svjetlo" za rad.

Tokom sjednice Koordinacionog odbora za proslavu 80. rođendana druga Tita, koja je održana 5. 4. 1972. godine, jedan od delegata (nije imenovan) istakao je kako se pitanju imenovanja fonda treba prići oprezno jer on nosi Titovo ime, te je istakao da "(...) spustiti Titovo ime, na ovo, na ono, na početku, sad sa tim luksuzom ne može se ova zemlja igrati. Niti sa luksuzom takvog imena".²⁵

O tome da realizovanje ove ideje nije teklo glatko svjedoči, indirektno, i pisac monografije o Titovom fondu Dragoljub Dragošan kada navodi: "Moram da priznam da smo malo i brinuli da se naša ideja ne obeleži kao jeres, jer u to vreme 'fond' nije bila mnogo omiljena reč. Naime, to je vreme vidnih društveno-ekonomskih promena u okviru kojih su, gotovo svi fondovi ukinuti".²⁶

Očito je da su pokretači ideje o fondu prepoznali izvjesnu sigurnost za njevu realizaciju ako ponese ime predsjednika, Josipa Broza Tita. Mada ni to nije garantovalo potpuni uspjeh, ipak su im bile naklonjene posebne prilike u kojima je inicirano osnivanje Titovog fonda.²⁷ Kao povod za osnivanje poslužili su Titovi jubileji koji su se obilježavali te godine, osamdeseti rođendan i trideset

²³ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo Saveza komunista opštinskog komiteta SKS Majdanpek za Predsedništvo Savezne konferencije SSRNJ - Veljka Milatovića, Majdanpek, 15. 2. 1972. br. 21.

²⁴ AJ, SSSRNJ. Predlog za Orden narodnog heroja drugu Titu, kutija 384. Pismo od strane šefa Kabineta predsednika Republike Marka Vrhuneca za sekretara SKS Majdanpeka Dragoljuba Dragošana, Brioni, 13. 3. 1972.

²⁵ AJ, SSRNJ. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383. Magnetofonske beleške sa sjednice Odbora za proslavu 80-godišnjice druga Tita. Predsjedništvo SKJ, 5. 4. 1972.

²⁶ Dragošan D. 1984. 67.

²⁷ Mitrović M. 2008. 241-250.

peta godišnjica na čelu SKJ. Obilježavanje Titovih jubileja je u to vrijeme već bila ustaljena praksa koja je doprinosila jačanju kulta ličnosti. Stoga su proslave Titovog rođendana, odnosno Dana mladosti (od 1956. godine)²⁸, postale izuzetno važne manifestacije, koje su svečano obilježavane.²⁹ Ono što je pratilo ove proslave, naročito jubilarne, od 1952. godine svakih pet godina, jesu brojne poruke i čestitke upućene Titu od strane radnog naroda, kao i pokloni, posebna književna izdanja povodom Titovog rođendana, te priznanja kao što su povelje, plakete i slično.³⁰ Kult ličnosti Josipa Broza Tita prošao je kroz ne-

²⁸ Grigorov D. 2008. 110.

²⁹ Jakovina T. 2006. 174.

³⁰ "Titu Orden proleterske zvezde" (Skoplje). *Borba*, 11. mart 1972, 1; "Titu Plaketa Mlado pokolenje". *Borba*, 18. mart 1972, 6; "Narudžbenica za kupovinu portreta druga Tita". *Borba*, 19. april 1972, 5; "Jubilarni zlatnik povodom Titovog rođendana". *Borba*, 20. april 1972, 6; "Knjiga Tito među nama". *Borba*, 29. april 1972, 13; "Jubilarnе značke s Titovim likom". *Borba*, 13. maj 1972, 12; "Zbornik pesama o Titu". *Borba*, 16. maj 1972, 9; "Povelja skopskih pionira drugu Titu". *Borba*, 22. maj 1972, 5; "Izložba Tito u Dalmaciji" i "Susret gradova u Titovom Velesu". *Borba*, 23. maj 1972, 7; "Izložba Titove knjige u Novom Sadu". *Borba*, 24. maj 1972, 6; "Knjiga Tito-vojna dela prevedena na arapski", "Tito na istorijskim raskršćima", "Garnitura jubilarnih zlatnika – poklon Titu". *Borba*, 24. maj 1972, 6; "Četiri i po miliona Titovih knjiga". *Borba*, 26. maj 1972, 13; "Titu orden mira i slobode". *Oslobođenje*, 1. 3. 1972. 2; "Pripreme za proslavu dva Titova jubileja". *Oslobođenje*, 1. 3. 1972. 15; "Titu uz povelju i spomen knjiga". *Oslobođenje*, 2. 3. 1972, 3; "Tri knjige o Titu na turskom jeziku". *Oslobođenje*, 3. 3. 1972. 15; "Titu i drugi orden junaka socijalističkog rada". *Oslobođenje*, 6. 3. 1972, 2; "Titu orden samoupravljača". *Oslobođenje*, 8. 3. 1972. 2; "Proslava Titovog rođendana JNA". *Oslobođenje*, 15. 3. 1972, 3; "Mladi životnim putem Tita". *Oslobođenje*, 17. 3. 1972, 2; "Titu plaketa mlado pokolenje". *Oslobođenje*, 18. 3. 1972, 13; "Na završnoj priredbi 5.000 učesnika". *Oslobođenje*, 24. 3. 1972, 2; "Zajedničke akcije uz Titov rođendan". *Oslobođenje*, 27. 3. 1972, 13; "Poruka Titu na pet jezika". *Oslobođenje*, 29. 3. 1972, 20; "Proleterska zvijezda Titu". *Oslobođenje*, 31. 3. 1972, 16; "Smotra rada i stvaralaštva". *Oslobođenje*, 2. 4. 1972, 2; "Osam Titovih odlikovanja". *Oslobođenje*, 6. 4. 1972, 11; "Manifestacija bratstva i jedinstva". *Oslobođenje*, 7. 4. 1972. 3; "Narudžbenica: Jubilarni portreti druga Tita". *Oslobođenje*, 9. 4. 1972, 9; "Titov rođendan inspiracija za mlade". *Oslobođenje*, 13. 4. 1972, 11; "Na 80 vrhova za Titov rođendan". *Oslobođenje*, 23. 4. 1972, 5; "Dokumentarni film o Titu". *Oslobođenje*, 25. 4. 1972, 24; "Holandani proslavili Titov rođendan". *Oslobođenje*, 28. 4. 1972, 16; "Prvi put balada o Titu". *Oslobođenje*, 3. 5. 1972, 3; "Izložba Titove knjige". *Oslobođenje*, 4. maj 1972, 20; "Gorostas nadvisio vrijeme". *Oslobođenje*, 5. maj 1972, 2; "Titove vizije prodirale su uvijek u novo i neotkriveno". *Oslobođenje*, 6. maj 1972, 1, 4, 5; "Kviz – takmičenje Tito i mi". *Oslobođenje*, 10. maj 1972, 3; "Slike mladosti". *Oslobođenje*, 10. maj 1972, 10; "Titov gaj u Beogradu". *Oslobođenje*, 11. maj 1972, 3; "Jubilarnе značke sa Titovim likom". *Oslobođenje*, 13. maj 1972, 1; "Tito u anegdota". *Oslobođenje*, 13. maj 1972, 9; "Muzička čestitka predsjedniku Titu". *Oslobođenje*, 16. maja 1972, 3; "Recital o Titu". *Oslobođenje*, 19. maj 1972, 14; "Otvorena izložba Tito u Dalmaciji". *Oslobođenje*, 23. maj

koliko razvojnih faza,³¹ a početkom sedamdesetih s obzirom na ekonomske i društvene prilike u zemlji trebalo je dodatno naglasiti osnovnu integrativnu snagu u zemlji, a to je bio Tito. Proslava 1972. godine imala je nekoliko važnih obilježja. Prvo, te godine je prvi put proslava Titovog rođendana odvojena od manifestacije Dana mladosti.³² Tako je i pri republičkom Koordinacionom odboru za obilježavanje značajnih događaja iz naše političke i kulturne historije posebno osnovan Koordinacioni odbor za proslavu 80. rođendana druga Tita, kako na republičkom tako i na nivou opština. U okviru rada ovog odbora usvojen je i Organizacioni plan. Povodom proslave Titovog rođendana planirano je da se po drugi put³³ Titu dodijeli Orden narodnog heroja.³⁴ Dodjelom

1972, 20; "Tito za mladost - mladost za Tita". *Oslobođenje*, 24. maj 1972, 11; "Danac napisao knjigu o Titu". *Oslobođenje*, 25. maj 1972, 24.

³¹ Prema Todoru Kuljiću kult ličnosti Josipa Broza Tita imao je tri razvojne faze:

1. Prva faza (1941-1949), Tito ima autoritet vojskovođe te se oslanja na Staljinovu harizmu
2. Druga faza (1949-1980), osamostaljenje Titove harizme
3. Treća faza (1980-1991), posthumni kult Tita.

Opširnije vidi: Kuljić T. 1995, 63; Kuljić T. 2004. 394.

Prema mišljenju Dušana Mojića, kult Josipa Broza Tita imao je nešto drugačije razvojne faze:

1. Prva faza (1945-1949), kult ličnosti Tita je pod Staljinovim utjecajem
2. Druga faza (1949-1954), dolazi do osamostaljenja Titovog kulta
3. Treća faza (1955-1961), Tito se ističe kao borac protiv staljinizma
4. Četvrta faza (1962-1966), dominantna komponenta kulta je isticanje Titovog međunarodnog ugleda
5. Peta faza (1967-1971), stagnacija razvoja kulta vođe Tita
6. Šesta faza (1972-1980), vrhunac razvoja kulta vođe
7. Osmo faza (1980-1990), posthumni kult vođe.

Opširnije vidi: Mojić D. 1995. 133-154.

³² Mitrović M. 2008. 241- 242.

³³ Prvi put Orden narodnog heroja, kao najvišeg vojnog priznanja u Jugoslaviji, Titu je dodijeljen 1943. godine, a treći put 1977. godine, za vrijeme proslave osamdeset petog rođendana. Vjekoslav Perica u radu objavljenom u Zborniku *Tito-vidjenja i tumačenja* analizira i poredi Titov kult ličnosti sa patriotskim kultom narodnih heroja koji se sastojao iz tri komponente: herojstva, harizme i mučeništva. Komponenta mučeništva je nedostajala Titu sve do 1980. godine i amputacije noge u Ljubljanskoj bolnici kada je "nacija (je tada) ujedinjena u mučeništvu trostrukog narodnog heroja (...)". Perica V. 2012. 582-597.

³⁴ *Svečana sednica povodom osamdesetog rođendana predsjednika Republike Josipa Broza Tita.*, 1972; "Proslava Titovog rođendana". *Borba*, 12. februar 1972, 1; "Titu Povelja naroda i narodnosti". *Borba*, 16. februar 1972, 1; "Stipendije male". *Borba*, 23. februar 1972, 5. "Drugom Titu Povelja naroda i narodnosti". *Borba*, 24. februar 1972, 6; "Orden mira i slobode za Tita". *Borba*,

ovog vojnog odličja željelo se podsjetiti na Titovu vojnu karijeru, te probuditi sjećanje na Drugi svjetski rat, na kojem je građena kolektivna svijest o legitimnosti socijalističke vlasti kao i povjerenje naroda u nju. Titu je dodijeljena i Povelja naroda i narodnosti Jugoslavije³⁵, čime se željelo istaći kako Tito uživa povjerenje i ugled kod ukupnog jugoslavenskog stanovništva. Istim povodom pokrenuta je i ideja o osnivanju Titovog fonda, a njegov značaj je određen time što je nosio ime predsjednika Republike Josipa Broza Tita. To mu je dalo legitimitet. Kao *lajtmotiv* istaknuto je da se osnivanjem Fonda željela odati podrška Savezu komunista, koji je započeo odlučnu borbu sa “liberalima, tehnokratima i nacionalistima”.³⁶ Osim navedenog, u Orijentacionom programu proslave 80. Titovog rođendana ističe se: “Proslava 80-tog rođendana druga Tita treba da bude prvenstveno radnog, političko-mobilizatorskog i propagandnog karaktera i da se u toku proslave pokrene široka politička akcija na izvršavanju odluka 21. sjednice Predsjedništva i Druge konferencije SKJ, kao bitnih ciljeva i zadataka u ovoj etapi revolucionarnog hoda našeg društva”.³⁷

Radi kontekstualizacije osnivanja Titovog fonda navest ćemo još jedan element, a to su prilike vezane za prosvjetnu politiku, tačnije studentsko pi-

1. mart 1972, 8; “Komunisti Zagreba pripremaju proslavu Titovog jubileja”. *Borba*, 1. mart 1972, 8; “Posebna priznanja predsjedniku Titu (Priština: podrška Titovom fondu)”. *Borba*, 2. mart 1972, 6; “Titu ponovo Orden narodnog heroja”. *Borba*, 17. april 1972, 1; “Titu Orden heroja”. *Borba*, 4. maj 1972, 6; “Titu drugi Orden narodnog heroja”. *Borba*, 10. maja 1972, 7; “Svečana sednica 24. maja”. *Borba*, 11. maj 1972, 1; “Titu Orden narodnog heroja”. *Borba*, 13. maja 1972, 1; “Jubilarne značke sa Titovim likom”. *Borba*, 13. maja 1972, 12; “Tito ponovno narodni heroj”. *Borba*, 16. maj 1972, 1; “Titu Orden heroja i povelja naroda i narodnosti”. *Borba*, 24. maj 1972, 1; “Titu uz povelju i spomen knjiga”. *Oslobođenje*, 2. 3. 1972, 3; “Titu jedinstveno priznanje”. *Oslobođenje*, 4. 3. 1972, 2; “Zahvalnost za Titovu odlučnost”. *Oslobođenje*, 9. 3. 1972, 2; “Ogromno je djelo druga Tita”. *Oslobođenje*, 10. 3. 1972, 2; “Priznanje za Titove zasluge”. *Oslobođenje*, 11. 3. 1972, 2; “Za Titove zasluge u ratu i miru”. *Oslobođenje*, 14. 3. 1972, 2; “Titu Orden narodnog heroja”. *Oslobođenje*, 15. maj 1972, 1; “Tito ponovo odlikovan Ordenom narodnog heroja”. *Oslobođenje*, 16. maj 1972, 1, 5; “Čestitke Titu”. *Oslobođenje*, 17. maj 1972, 1, 5; “Orden heroja – priznanje svim radnim ljudima”. *Oslobođenje*, 25. maj 1972, 8.

³⁵ Isto.

³⁶ “U to vrijeme upravo završava obračun sa liberalima, tehnokratima i nacionalistima.” Dragošan D. 1984, 51.

³⁷ ABiH, *Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje SSSRNBiH)*, nesređena građa, Koordinacioni odbor Predsjedništva za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije Bosne i Hercegovine, “Orijentacioni program proslave 80-tog rođendana druga Tita u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini”. 18. 4. 1972.

tanje. Godina 1968. i studentski nemiri na univerzitetima širom Jugoslavije, premda su brzo i efikasno smireni, pokrenuli su lavinu ideološko-političkih previranja, naročito na Univerzitetu u Beogradu, posebno na Filozofskom fakultetu.³⁸ U tim događajima jasno se očitovala snaga ličnosti Josipa Broza Tita, koji je svojim istupom na televiziji 9. juna 1968. godine uspio umiriti nezadovoljne studente.³⁹ Studenti su za vrijeme demonstracija tražili, između ostalog, poboljšanje studentskog standarda. Od početka 60-ih godina do 1967/68. školske godine stalno se smanjivao iznos stipendija, te uporedo s tim i njihova vrijednost.⁴⁰ Odmah po završetku demonstracija započela je aktivnost na rješavanju ovih studentskih zahtjeva, jer je na njih bilo najjednostavnije odgovoriti. Povećanje stipendija i kredita bilo je u sklopu paketa izmjena koje su vršene u spomenutom pravcu.⁴¹ Broj stipendija postupno se uvećavao iz godine u godinu. Osnivanje Titovog fonda, posmatrano u svjetlu ovih događaja i prilika, možemo tumačiti nastavkom ove politike. Fond je podsticao i podizao standard u školovanju srednjoškolaca i studenata u skladu s postojećom prosvjetnom politikom, te je ujedno služio za promovisanje imena i djela Josipa Broza Tita.

Osnivanje Titovog fonda

Od pokretanja inicijative (početkom 1972) do zvaničnog osnivanja Titovog fonda (17. maja 1973) proteklo je skoro godinu i po dana. Za to vrijeme raspravljalo se o osnivanju Titovog fonda, o njegovim funkcijama, karakteru, organizaciji i nizu drugih pitanja u vezi s njegovim radom. Veće Saveza sindikata pokrenulo je konsultacije u republikama, pokrajinama, opštinama, strukovnim sindikatima i drugim organizacijama udruženog rada (OUR) kako bi se utvrdile opšte postavke za organizaciju Titovog fonda.⁴² O istim pitanjima

³⁸ Vidi: Moljković I. 2008; Pavlović Ž. 2008; Popov N. 2008; Bondžić D. 2011. 380.

³⁹ Tito je tom prilikom istakao "(...) da studentske demonstracije nisu posljedica spoljnih uticaja, već nagomilanih slabosti u zemlji (...). Po njemu je revolt studenata došao spontano, ali su se postepeno u demonstracije uključili neprijateljski elementi nastojeći da ih iskoriste za svoje ciljeve". Vidi: Petranović B. 1989. 394. O ovome pogledati: Petranović B. i Zečević M. 1985. 963, napomena 1; Klasić H. 2012. 184.

⁴⁰ Klasić H. 2012, 94.

⁴¹ Isto, 260.

⁴² Kao rezultat tih konsultacija izrađen je dokument *Informacije o formiranju Fonda za sti-*

diskutovalo se i na sastanku Koordinacionog odbora za proslavu 80. rođendana druga Tita, koji je održan 5. 4. 1972. godine.⁴³ Za to vrijeme na račun Titovog fonda pristizale su uplate, kako pojedinačne tako i kolektivne.⁴⁴

Ova ideja bila je i medijski popraćena. U *Borbi* je 27. maja 1972. godine izašao članak pod naslovom *Stipendije za 10.000 učenika i mladih radnika*. U njemu je navedeno kako je “(...) planirana aktivnost rada Titovog fonda

pendiranje i školovanje dece radnika i mladih radnika u Beogradu 31. 3. 1972. godine. Prema ovom dokumentu, postavke za osnivanje Fonda bile su:

- Fond/fondacija treba da ima opšti društveni i politički značaj,
- Fond ne treba da bude centralizovan u smislu koncentracije sredstava na nivou Jugoslavije,
- njega treba da organizuje Organizacija udruženog rada (OUR) i osnovni izvor sredstava treba da bude dohodak OUR-a,
- djelovanje Fonda i obezbjeđivanje sredstava za njegov rad ne treba vezati sa društveno-političkim zajednicama.

Vidi: AJ, SSRNJ. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383. Informacije o formiranju Fonda za stipendiranje i školovanje dece radnika i mladih radnika, Beograd, 31. 3. 1972.

⁴³ Radna grupa Koordinacionog odbora poslije sastanka 5. 4. 1972. godine sastavila je *Teze za osnivanje Titovog fonda*, prema kojima je:

- Fond trebao da bude institucija samoupravnih OUR-a i da sva pitanja rješava samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima,
- trebalo obezbijediti samoupravno regulisanje sredstava,
- Fond trebao biti opštejugoslovenska institucija (organizovan na svim nivoima samoupravnim regulisanjem u radu i jedinstvenim izvorom sredstava),
- trebao da izvorima sredstava i svojim djelovanjem bude budžetsko-administrativna institucija,
- trebao da ima izrazito radničko-klasni karakter.

Ove teze su poslate i u Majdanpek na razmatranje. Na osnovu ovih odredbi ustanovljene su *Teze za opštedruštveni dogovor o formiranju Titovog fonda*, o kojima je trebala da se provede šira diskusija u svim društveno-političkim zajednicama, organizacijama udruženog rada i njihovim asocijacijama. Mišljenja i prijedloge trebalo je dostaviti do 15. septembra 1972. godine. (AJ, SSRNJ. Koordinacioni odbor za proslave, kutija 383. Magnetofonske beleške sa sednice Odbora za proslavu 80-godišnjice druga Tita. Predsedništvo SKJ, 5. 4. 1972.) Na spomenute Teze Koordinacioni odbor za proslavu 80-og rođendana druga Tita Republičke konferencije SSRNBiH odgovorio je 11. 10. 1972. godine sa nekoliko zamjerki na pitanja stipendiranja izuzetno talentovane djece te organizacije finansija Fonda. ABiH, SSSRNBiH, nesređena građa, Koordinacioni odbor Predsjedništva za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije Bosne i Hercegovine, Dopis Saveznoj konferenciji Koordinacionog odbora za proslavu 80-og rođendana druga Tita od Republičke konferencije Koordinacionog odbora za proslavu 80-og rođendana druga Tita.

⁴⁴ Dragošan D. 1984, 70.

trebala da bude toliko visoka kako bi se moglo dodijeliti 10.000 stipendija godišnje”.⁴⁵ Isti dan izašao je i članak u dnevnom listu *Oslobođenje* u kojem se navodi kako je Titov fond imao dva osnovna kriterija, a to je socijalni položaj porodice i uspjeh u učenju. Osim toga, naglašeno je kako je Fond stipendirao jedan broj “(...) specijalno-ugroženih seoskih porodica čija djeca pokazuju zapažen usjeh u školi(...)”.⁴⁶

Rad na osnivanju Titovog fonda tekao je izuzetno sporo. To je navelo Opštinski komitet Saveza komunista Majdanpeka da uputi pismo Centralnom komitetu SKJ, tj. sekretaru Stanetu Dolancu. U pismu su bili navedeni svi problemi s kojima su se susretali inicijatori ideje o osnivanju Titovog fonda, te zastoji i neaktivnosti koje su nastale prilikom njegovog osnivanja od strane Savezne konferencije SSRNJ.⁴⁷ Tek krajem godine zabilježeni su određeni uspjesi u realizaciji ove ideje,⁴⁸ kada je formiran Inicijativni odbor za osnivanje Titovog fonda na saveznom nivou, na čijem je čelu bio Fadilj Hodža, a u čiji su sastav ušli predstavnici svih saveznih organa i organizacija te Dragoљub Dragošan kao predstavnik inicijatora (iz Majdanpeka). Početkom maja 1973. godine bio je završen Nacrt Društvenog dogovora, a do potpisivanja Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda došlo je 17. maja 1973. godine. Potpisnici ovog dogovora bili su: član predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije Fadilj Hodža, predsjednik Savezne konferencije SSRNJ Veljko Milatović, predsjednik Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije Dušan Petrović Šane, predsjednik Predsjedništva Konferencije Saveza omladine Jugoslavije Vladimir Maksimović, predsjednik Savezne skupštine Mijalko Todorović i predsjednik Privredne komore Jugoslavije Rudi Kolak.⁴⁹ Ubrzo je započela akcija osnivanja Fonda u svim republikama i pokrajinama, a od 1978. godine i u Jugoslavenskoj narodnoj armiji.⁵⁰

⁴⁵ “Pritiču sredstva u Titov fond mladim radnicima”. *Borba*, 28. 1. 1973, 6.

⁴⁶ “Stipendije radničkoj djeci i mladim radnicima”. *Oslobođenje*, 27. maj 1972, 3.

⁴⁷ Dragošan D. 1984, 74.

⁴⁸ U *Borbi* je 9. 11. 1972. (7) izašao članak pod naslovom “Fond Josip Broz Tito za školovanje radničke i seljačke dece”, u kojem se navodi kako je Prosvjetni savjet Hrvatske prihvatio inicijativu za osnivanje Titovog fonda.

⁴⁹ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*. 24. 5. 1973. br. 28/73. 915-916.

⁵⁰ 13. aprila 1978. osnovan je Titov fond u JNA; 28. januara 1974. osnovan je Titov fond

Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda, osim što je bio osnivački i utemeljiteljski dokument, utvrdio je karakter, cilj, namjenu i način organizovanja rada, upravljanja i razvoja Fonda. Kao što je istaknuto Društvenim dogovorom, cilj Titovog fonda bio je stvaranje “povoljnijih uslova za obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje mladih radnika i radničke dece”.⁵¹

Poslije donošenja Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda (17. maja 1973), započela je akcija na realizovanju planiranih obaveza. Prvenstveno se radilo na dodatnom finansijskom jačanju Titovog fonda, osiguravanjem novih članova i time još većih prihoda.⁵² Uporedo s ovom akcijom vodio se angažman na formiranju upravnog tijela Titovog fonda, najprije u opštinama, potom u republikama i autonomnim pokrajinama te na koncu na saveznom nivou. Prije osnivanja skupština Titovog fonda formirani su inicijativni odbori. Jedan od zadataka ovih privremeno upravnih tijela bio je da osiguraju uvjete za konstituisanje upravnih organa.

Započela je aktivnost na formiranju Titovog fonda i na prostoru Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine prema istom principu kao i u drugim republikama. U kratkom roku je od strane osnivača Titovog fonda imenovan Inicijativni odbor, koji je imao dvostruki zadatak:

- da aktivno djeluje na osnivanju inicijativnih odbora i savjeta u opštinama i vodi akciju učlanjivanja u Titov fond SR Bosne i Hercegovine i
- drugi zadatak je bio da pripremi sve neophodno za održavanje prve,

u Makedoniji - nema informacija kada su osnovani fondovi u drugim republikama. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH). Fond: *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine (Fond: TFSMRRD SR BiH)*, Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXVI, 20. 3. 1979). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za period 1974-1978; “Titov fond”. *Borba*, 10. 5. 1973. 4; “Stipendije za 10.000 učenika i mladih radnika”. *Borba*, 14. 5. 1973. 5; “Podrška osnivanju Titovog fonda za stipendiranje”. *Borba*, 15. 5. 1973. 7; “Osnovan Titov fond”. *Borba*, 18. 5. 1973, 1.

⁵¹ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*. 24. 5. 1973. br. 28/73. 914-916.

⁵² “Oko 400.000 dinara za Titov fond”. *Borba*, 21. 10. 1983, 5; “Novi članovi Titovog fonda”. *Borba*, 25. 11. 1973, 7; “Prve uplate u Titov fond”. *Borba*, 27. 11. 1973, 7; “Titovom fondu pristupilo 47 organizacija”. *Borba*, 3. 12. 1973; “U Titovom fondu 700.000 dinara”. *Borba*, 18. 12. 1973, 7; “Opšta podrška Titovom fondu”. *Borba*, 24. 12. 1973, 6; “Titovom fondu pristupila 21 radna organizacija”. *Borba*, 26. 12. 1973, 14; “Sve više članova u Titovom fondu”. *Borba*, 28. 12. 1973; “Prva sredstva za Titov fond”. *Borba*, 30. 12. 1973, 12; “Titov fond mladim radnicima”. *Oslobođenje*, 6. 3. 1972, 3.

konstituirajuće sjednice Skupštine Titovog fonda, što je podrazumijevalo i donošenje važnih zakonskih akata.⁵³

Poslije osnivanja ovog odbora pokrenuta je akcija na osnivanju inicijativnih odbora i savjeta Titovog fonda na opštinskim nivoima. Oni su trebali izabrati i poslati delegate za Skupštinu Titovog fonda SR BiH. Među prvima bio je i grad Sarajevo, koji je dostavio svoju potvrdu o ućlanjenju u Fond, kao i Opština Centar.⁵⁴ Skupština Titovog fonda SR BiH trebala je brojati 61 delegata, delegirana od strane Savjeta Titovog fonda iz opština i osnivaća Titovog fonda. Konstituirajuća sjednica Skupštine Titovog fonda Bosne i Hercegovine održana je 4. januara 1974. godine.⁵⁵ U narednom periodu napravljene su određene izmjene u organizaciji i radu organa Titovog fonda, izboru delegata za Skupštinu, odredbama u vezi s njihovim radom i slično.^{56, 57}

Na konstituirajućoj sjednici, Inicijativni odbor je 4. januara 1974. godine najprije osnovao Radno predsjedništvo,⁵⁸ koje je trebalo da rukovodi radom Skupštine do izbora izvršnih organa. Formirane su još Verifikaciona⁵⁹ i

⁵³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda (I, 4. 1. 1974). Izvještaj o dosadašnjim aktivnostima na konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u SR BiH, 4. januar 1974.

⁵⁴ Odluka o ućlanjenju skupštine opštine Centar Sarajevo u Titov fond SR BiH; Odluka o ućlanjenju grada Sarajevo u Titov fond SR BiH. *Službene novine grada Sarajeva* 73/14, 28. 12. 1973. 304, 325.

⁵⁵ Ubrzo nakon održavanja konstituirajuće sjednice Skupštine Titovog fonda 4. januara 1974. godine Titov fond SR BiH je registrovan kod Okružnog privrednog suda u Sarajevu, a dobio je i svoj žiroračun kod Službe društvenog knjigovodstva u Sarajevu, filijala Sarajevo.

⁵⁶ O tome će biti više riječi u poglavlju *Organizaciona struktura Titovog fonda*.

⁵⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). Pismo Inicijativnog odbora upućeno inicijativnim odborima i savjetima Titovog fonda u opštinama, 19. 12. 1973; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Sjednice Skupštine Titovog fonda (I, 4. 1. 1974). Izvještaj o dosadašnjim aktivnostima na konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u SR BiH, 4. januar 1974. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH. (I, 4. 1. 1974). Stenografske bilješke sa I sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (III, 25. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine.

⁵⁸ Radno predsjedništvo su činili: Petar Marušić, Relja Mičić, Mujo Hadžić, Refik Hukić, Zora Solomun-Cvijetić.

⁵⁹ U ovu komisiju izabrana su sljedeća tri člana: Vojin Marković, Selima Ahmetašević i Ilija Rakić.

Kandidaciona komisija⁶⁰, izabrani su: predsjednik, potpredsjednik i sekretar Skupštine Titovog fonda⁶¹. Također formiran je i Izvršni odbor za obavljanje izvršnih poslova Skupštine Titovog fonda SR BiH, koji je u konačnici imao 13 članova.⁶² Tom prilikom se vodilo računa da među članovima bude i predstavnika osnivača Titovog fonda, kao i po jedan član iz svakog regiona.⁶³ Ukupni podaci o nacionalnoj i vjerskoj strukturi članova tijela Titovog fonda nisu sačuvani, ali u ovom radu analizom imena i prezimena, koja su nam poznata,⁶⁴ može se donekle ukazati da su bili zastupljeni pripadnici različitih nacionalnosti. Osim toga, u Titovom fondu jasno je određeno kako se prilikom dodjele stipendija trebalo voditi računa i o nacionalnoj i o regionalnoj zastupljenosti kandidata i budućih stipendista.

Osnivanje Skupštine Titovog fonda bilo je predviđeno tek poslije osnivanja upravnih organa na nivoima republika i pokrajina. U Beogradu su se 11. januara 1974. godine okupili predstavnici iz svih republika i pokrajina radi sastanka radne grupe Inicijativnog odbora za izradu normativnih akata i sazivanja konstituirajuće sjednice Skupštine Titovog fonda SFRJ. Na ovom sastanku sumirana su dotadašnja iskustva o učlanjivanju u Titov fond i načini organizacije službe, te je zaključeno da je ova akcija najbolje prihvaćena na Kosovu, a nije zanemarljiva ni na prostoru Makedonije, Bosne i Hercegovine, Srbije i Vojvodine. Osnivačka sjednica Skupštine Titovog fonda SFRJ održana je 22. aprila 1974. godine.⁶⁵

Formiranje Titovog fonda u SR Sloveniji odvijalo se nešto drugačije nego u ostalim republikama i pokrajinama. On je osnovan u okviru Fonda za sti-

⁶⁰ U ovu komisiju izabrano je pet članova: Ferhat Kotorić, Nihad Šehović, Nada Pejović, Ramo Lončarević i Boriša Jelić.

⁶¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (III, 25. 4. 1975). Odluka o imenovanju sekretara Skupštine Titovog fonda SR BiH.

⁶² To su bili: Asim Sarajlija (predsjednik), Zdenko Lešić, Nihad Šehović, Ferhat Kotorić, Miroslav Blagovčanin, Urfet Vejsilagić, Jovo Kerkez, Fatima Midžić, Mirko Puzigaća, Ivica Kovač, Vojin Marković, Boriša Jelić i Spaso Čurić.

⁶³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). Stenografske bilješke sa I sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece.

⁶⁴ Pojedinačna imena su navedena u napomenama: 58, 59, 60 i 62.

⁶⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine (I, 4. 1. 1974). Zapisnik sa prve konstituirajuće sjednice Skupštine.

pendiranje i kreditiranje đaka i studenata, a sredstva Fonda formirala su se izdvajanjem 0,5% od bruto ličnog dohotka svih zaposlenih u republici, dok je dio sredstava Fonda za stipendiranje i kreditiranje izdvajan na poseban račun, odakle su se dodjeljivale stipendije Titovog fonda. Time je Fond u Sloveniji osigurao stalne prihode, jer su svi zaposleni ljudi SR Slovenije bili njegovi članovi i postao je republička institucija u najširem značenju. Osnivanjem Titovog fonda u SR Sloveniji nisu bili ukinuti postojeći fondovi, niti je uveden novi paralelni sistem stipendiranja. Titov fond je djelovao kao strogo namjenski fond, pored opštinskih fondova solidarnosti i široke politike stipendiranja u OUR-ima.⁶⁶

Prvi konkurs za izbor stipendista objavljen je 25. maja 1974. godine, na Titov rođendan.⁶⁷ Prema tome, proteklo je više od godinu dana od donošenja Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda (17. maja 1973) do prvog konkursa o dodjeli stipendija. Za to vrijeme teklo je konstituisanje organa Fonda na svim nivoima. Ono nije završeno u potpunosti ni tada, naročito na nivou opština. Razlog tome je pored izuzetne složenosti i veličine aparata organizacione strukture Titovog fonda često bila i nezainteresovanost i slaba angažovanost u pojedinim opštinama, u kojima mnogi savjeti do tada nisu bili

⁶⁶ U SR Sloveniji sve opštine i društveno-političke organizacije još 1970. godine potpisale su Društveni dogovor o kreditiranju i stipendiranju đaka i studenata. Na osnovu toga formirani su posebni fondovi za stipendiranje u nekim opštinama. Ovim Društvenim dogovorom bilo je predviđeno da Radne organizacije izdavajaju 0,5 do 2% ličnog dohotka za ovaj fond. Prednost pri stipendiranju imala su djeca radnika i seljaka (iz porodica socijalno slabijeg materijalnog stanja sa boljim uspjehom u učenju). Osim ovoga fonda u Sloveniji je djelovalo još nekoliko fondova za stipendiranje - *Kidričev fond* (za stipendiranje naučnih kadrova), *Prešernov fond* (za stipendiranje đaka i studenata za umjetničke pozive) i *Krajgerov fond* (za posebno talentovane studente iz radničkih i seljačkih porodica). U vrijeme osnivanja Titovog fonda vodila se diskusija o dopuni spomenutog Društvenog dogovora tako da se formira jedinstvena politika stipendiranja (trebala su da budu obuhvaćena spomenuta tri fonda, i Titov fond kao poseban namjenski fond). Titov fond u SR Sloveniji na kraju je osnovan kao i fondovi u drugim republikama i pokrajinama, usvojenim Društvenim dogovorom o osnivanju Titovog fonda, ali je postojao u okviru Društvenog dogovora o stipendiranju đaka i studenata. Vidi: AJ, Fond: *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije* (dalje: *TFSMRRD*), kutija 1, Izveštaj o konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece, Beograd, 1974. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). *Izveštaj* Luke Šekare sa sjednice Inicijativnog odbora Titovog fonda Jugoslavije, 11. 1. 1974.

⁶⁷ O tome koji je bio tačan datum rođenja Josipa Broza Tita postoji više verzija. U Jugoslaviji je zvanično prihvaćeno da je njegov dan rođenja 25. maj. Vidi: Ridley J. 2000. 49.

konstituisani, zatim nisu imali prostorije za rad, kao ni stručno osoblje. Neki savjeti nisu imali čak ni evidencije o broju članova Fonda.⁶⁸

Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece SFRJ, kao i njegov ogranak za SR BiH, ne možemo smatrati jedinstvenom pojavom vezanom samo za prostor nekadašnje Jugoslavije. On jeste imao neke specifičnosti, ali ideja o osnivanju fondova za stipendiranje koji su nosili imena pojedinih državnika ne može se vezati samo za zemlje sa komunističkim tipom državnog uređenja. Takve institucije su postojale, te postoje i djeluju i u zemljama sa tradicionalno demokratskim uređenjem. Takav je, naprimjer, *Fond kraljice Elizabete*, koji je osnovan 1990. godine povodom njenog devedesetog rođendana, ili nešto poznatija Marshallova stipendija, koju je osnovao Britanski parlament 1953. godine u čast donošenja Marshallovog plana, kojim je američka vlada pružila novčanu pomoć Evropi za obnovu poslije Drugog svjetskog rata. Tvorac plana bio je američki državni sekretar George Marshall, a stipendija je osnovana s ciljem da jača odnose između Britanaca i Amerikanaca, njihovih vlada i institucija. Nešto novijeg datuma je fond za stipendiranje koji je nazvan po američkom predsjedniku Baraku Obami, a koji je osnovao Državni univerzitet Arizone. Pored spomenutih fondova, tu je i stipendija nazvana po Hubertu H. Humphreyu, senatoru i zamjeniku američkog predsjednika Lyndona Johnsona (1964. do 1968). Ova stipendija je utemeljena poslije njegove smrti 1978. godine. Ovakvih i sličnih primjera ima mnogo, a ovo su neki od najpoznatijih.⁶⁹

Može se napraviti određena paralela sa sličnim institucijama u SSSR-u vezanim za ličnosti Staljina i Lenjina. Na osnovu izvora i saznanja do kojih smo došli, Savez narodnih komesarijata SSSR je 20. 12. 1939. godine i 1. 2. 1940. godine donio odluku o formiranju Staljinove nagrade i stipendije. Ova stipendija je formirana povodom proslave šezdesetog rođendana Josipa Visarionoviča Staljina, a dodjeljivala se doktorantima i magistrantima. Prilikom konkurisanja za stipendiju, pored biografije, popisa akademskih radova, di-

⁶⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Informacije o nekim neriješenim pitanjima u Titovom fondu SR BiH, Sarajevo, 17. maj 1974. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (III, 25. 4. 1975). Pismo savjetima Skupština Titovog fonda u opštinama.

⁶⁹ The Queen Elizabeth Scholarship Trust (QUEST). <http://www.quest.org.uk/>; Marshall Scholarships. <http://www.marshallscholarship.org/>; Arizona State Univerzity (ASU) Financial Aid. <https://students.asu.edu/obama?301>; The Hubert H. Humphrey Fellowship Program. <http://www.humphreyfellowship.org/page/home/index.v3page;jsessionid=fd72ujt474g>.

plome o stečenom zvanju, te ostalih dokumenata u vezi s radnjom koju pripremaju (magistarske ili doktorske), kandidati su morali dostaviti i podatke o političkim karakteristikama. Staljinova stipendija dodjeljivala se tokom njegovog života, te kratko poslije njegove smrti.⁷⁰

O tome kada je osnovana stipendija koja nosi Lenjinovo ime nemamo vjerodostojnih podataka, ali najvjerovatnije je to bilo 1960. godine, kada je obilježavana devedeseta godišnjica od njegovog rođenja.⁷¹

Ono što je važno primijetiti i napomenuti jeste da su obje stipendije, Staljinova i Lenjinova, osnovane prilikom obilježavanja važnih jubileja iz njihovih života. Staljinova stipendija je formirana u periodu kada je kult njegove ličnosti bio u najvećoj snazi, jer je nekoliko godina ranije potpuno osamostaljen od Lenjinove ličnosti, na koju se do tada oslanjao.⁷² S druge strane, nakon 1956. godine i započete destaljinizacije u SSSR-u došlo je do ponovnog oživljavanja kulta ličnosti Lenjina,⁷³ pa stoga i ne čudi da je baš tada osnovana stipendija nazvana po njegovu imenu. Ne može se sa sigurnošću ustanoviti kada je prestalo dodjeljivanje Staljinove stipendije. Prema nekim podacima, koji nisu sasvim

⁷⁰ Digitalna biblioteka i arhiv. Социальная история отечественной науки. <http://russcience.euro.ru/document/an/254.htm>; Академии Наук СССР, Журнал Вестник, br. 1, 1940. godina. http://www.ras.ru/publishing/ras Herald/ras Herald_articleinfo.aspx?articleid=437dfa75-cfcf-4a62-80fd-171fea1853ed

⁷¹ Ларин Сергей. “Стипендия в России”. *Машины и механизмы*. Preuzeto sa <http://www.mmxxi.ru/item/235/>; Karelijanske državne pedagoške akademije. www.kspu.karelia.ru/.../Студенты%20получившие%20поощрительные%20стипендии.doc

⁷² Autori se slažu da je razvoj Staljinovog kulta započeo 1929. godine tokom obilježavanja njegovog pedesetog rođendana. Sve do 1933. godine Staljinov kult razvijao se s osloncem na posthumni kult Lenjina. Od 1933. godine započelo je osamostaljenje njegovog kulta, da bi tek od 1937. godine počeo da donosi kolektivne odluke u zemlji. Kako bi se ojačao Staljinov kult, kult Lenjina, kult Partije i revolucije planski su slabljeni. Proces ikonizacije Staljinove ličnosti završen je 1939. godine. Vidi: Rees, E. A. 2004. 3-29; Davies S. 2004. 29-47; Ennker B. 2004. 83-102.

⁷³ Proces destaljinizacije započeo je sredinom 50-ih godina. U 1955. godini prekinuto je objavljivanje *Staljinovog zbornika radova*, koji je do tada izašao u trinaest volumena. Na sjednici Komunističke partije Sovjetskog saveza (KPSS) 1956. godine Nikita Hruščov je prvi put spomenuo termin *kult ličnosti* i time je započeo proces destaljinizacije. U oktobru 1961. godine na 22. partijskom kongresu donijeta je odluka da se Staljinovo tijelo ukloni iz mauzoleja. Destaljinizacija je podrazumijevala: obnovu kulta ličnosti Lenjina i kulta Revolucije, ponovnu procjenu marksizma i lenjinizma te novi naglasak na SSSR-u i narodima. Vidi: Rees E. A. 2004. 19-20.

pouzdati,⁷⁴ navodi se da je ova stipendija uporedo sa *Staljinovom nagradom*, u vrijeme destaljinizacije zemlje, preimenovana u *Državnu nagradu*, odnosno stipendiju. Prema tome, ona nije ukinuta, već je samo preimenovana.

Kada se izneseni podaci uporede s radom Titovog fonda, moguće je uočiti određene sličnosti. Stipendije nazvane po velikim sovjetskim vođama Staljinu i Lenjinu formirane su u godini kada su obilježavani jubileji iz njihovog života, uglavnom godišnjice rođenja. Javile su se kada je kult ličnosti i Staljina i Tita bio na vrhuncu, a Lenjinov je obnovljen kako bi dao legitimitet novoj vlasti koja je započela destaljinizaciju sovjetskog društva. Ovi elementi neosporno svjedoče da postoji određeni model koji se preuzimao iz sovjetskog, a koristio u jugoslavenskom društvu. On je modificiran i prilagođavan političkim, društvenim i ekonomskim prilikama u Jugoslaviji.

Institucionalna dodjela stipendija nije bila nepoznanica i u ranijim periodima na prostoru Bosne i Hercegovine. Ona se ostvarivala kroz rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava koja su djelovala od početka XX stoljeća do 1949. godine, a čija je aktivnost u najvećoj mjeri bila usmjerena ka stipendiranju. Mogu se povući izvjesne paralele u radu ovih društava sa radom Titovog fonda.

Nacionalna kulturno-prosvjetna društva bile su organizacije sa nacionalnim predznakom i zastupale su nacionalne interese stanovništva. Za Srbe je to bila *Prosvjeta*, za Hrvate *Napredak*, za Muslimane *Gajret* i *Narodna uzdanica*. Ova društva osnovana su od strane građanskih intelektualnih skupina, neovisno o zvaničnim organima vlasti. U početku njihov glavni zadatak bio je dodjela stipendija. Kasnije su se njihovi poslovi i organizaciona struktura značajno proširili. Nisu djelovali samo na prostoru Bosne i Hercegovine, već su imali svoje ogranke u Hrvatskoj, Srbiji, Sandžaku i Kosovu. Bez obzira što su njihovi poslovi bili kulturno-prosvjetne prirode, ova društva su svoj rad usmjeravala i vezivala za tekuća zbivanja na političkoj sceni, kao i za pojedine nacionalne političke stranke. To se može najbolje uvidjeti na primjeru muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava *Gajret* i *Narodna uzdanica*. *Gajret* je svoj rad vezao uz grupu bošnjačkih političara orijentisanih prema srpskim građanskim strankama. S druge strane, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) nije bila zagovornik te politike, te je stoga podržala osnivanje novog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva – *Narodne uzdanice*. Zbog

⁷⁴ Riječ je o članku Ларин Сергей. “Стипендия в России”. *Машины и механизмы*. Preuzeto sa: <http://www.mmxxi.ru/item/235/>.

saradnje JMO-a s hrvatskim političkim strankama politika ovog društva je deklarirana kao prohrvatska. Tome je naročito težio ogranak ovog društva u Zagrebu, zbog čega je često kritikovan od sarajevske uprave. Dok su se učenici i studenti *Narodne uzdanice* orijentisali prema Zagrebu, Hrvatskoj, dotle su se članovi *Gajreta* okrenuli prema Beogradu, Srbiji.⁷⁵

Titov fond je osnovan kao nenacionalna, kulturno-prosvjetna organizacija od strane države. Za razliku od spomenutih kulturno-prosvjetnih društava, Fond je svojim osnivanjem bio vezan za državu. Upravo zbog toga je i njegova politika stipendiranja bila u skladu s tekućom prosvjetnom politikom. Jedan od najboljih pokazatelja je i to što je od svih kandidata i njihovih roditelja zahtijevana moralno-politička podobnost.⁷⁶

U radu ovih na prvi pogled sasvim različitih organizacija postoje izvjesne sličnosti, koje ukazuju da stipendiranje nije imalo samo humanu i socijalnu, već i jasnu političku orijentaciju, a identičan model korišten je u oba slučaja.

ORGANIZACIONA STRUKTURA TITOVOG FONDA

Društvenim dogovorom o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece⁷⁷ i Statutom Titovog fonda SFRJ zvanično je formiran Titov fond i date su osnovne smjernice o načinu organizovanja i djelovanja Fonda na saveznom i njegovog osnivanja i djelovanja na republičkim i pokrajinskim nivoima, a od 1978. godine i u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA).⁷⁸

⁷⁵ Ibrahim Kemura je to ocijenio na sljedeći način: "Političko-nacionalna polarizacija bošnjačkog korpusa, osobito između dva svjetska rata, svoj odraz imala je i u podvojenosti na kulturnom polju kroz paralelno egzistiranje dva bošnjačka društva sa gotovo identičnim kulturno-prosvjetnim programom, ali sa različitim političko-nacionalnim orijentacijama." Vidi: Kemura I. 2002. 235.

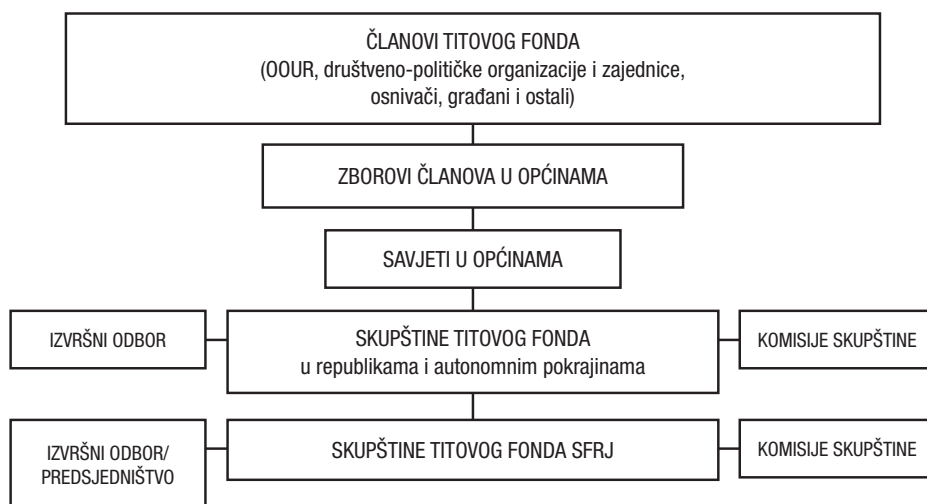
⁷⁶ Zabilježen je jedan slučaj nedodjeljivanja stipendije zbog moralno-političke nepodobnosti kandidatkinje. To je posebno obrađeno u poglavlju *Uloga i značaj stipendije Titovog fonda*.

⁷⁷ Odluka o osnivanju Titovog fonda donesena je 17. maja 1973. godine od strane Savezne skupštine na sjednici Vijeća naroda i na sjednici Društveno-političkog vijeća, a isti dan ključan je i Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece SFRJ od strane SKJ, SSRNJ, SSJ, SOJ, Savezne skupštine u ime SFRJ i Privredne komore Jugoslavije. Oba dokumenta objavljena su u *Službenom listu SFRJ*. 24. 5. 1973, br. 28/73. 914-915.

⁷⁸ ABH, Fond: *TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Titovog fonda SR BiH (XXVI, 20. 3. 1979). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za period 1974-1978.

Iskustva koja su stjecana tokom rada Titovog fonda, promjene u organizacionoj strukturi te potrebe koje su se javljale sa širenjem aktivnosti rada Fonda diktirali su izmjene u spomenutim dokumentima. U periodu od 1974. do 1986. godine odvijale su se promjene u političkim, ekonomskim i kulturnim prilikama Jugoslavije, te značajne transformacije u radu Titovog fonda. Donešen je Ustav 1974. godine, Zakon o udruženom radu 1976. godine, započela je reforma obrazovanja, u Titovom fondu organizovan je Titov fond za JNA 1978. godine, proširena je osnova po kojoj se dodjeljuju stipendije i slično.

Shema organizacione strukture Titovog fonda kroz sve nivoe organizacije izgledala je na sljedeći način:

Titov fond SFRJ imao je upravne i izvršne organe. Upravni organ Titovog fonda SFRJ bila je Skupština Titovog fonda, a izvršni organ Izvršni odbor/Predsjedništvo.⁷⁹ Osim ovih organa za obavljanje ostalih poslova Skupštine Titovog fonda osnivale su se komisije i druga radna tijela.

Skupštinu Titovog fonda činili su delegati birani iz redova osnivača i članova Titovog fonda, odnosno Titovih fondova u republikama, autonomnim pokrajinama i JNA. Nadležni organi svakog osnivača delegirali su po jednog

⁷⁹ Godine 1981. došlo je do preimenovanja ovog organa, a o tome će biti nešto više riječi u nastavku teksta.

delegata, a skupštine Titovog fonda iz republika delegirale su po tri delegata, dok su autonomne pokrajine i JNA delegirale po dva delegata. Mandat članova Skupštine Titovog fonda prvobitno je utvrđen na pet godina, a kasnije je, posebnim odlukama u 1981. godini, smanjen na četiri. Skupština je donosila potrebne normativne akte, vodila brigu o finansijskim poslovima, utvrđivala jedinstvene kriterije za dodjelu stipendija, te vršila niz drugih zadataka.⁸⁰ Rad se odvijao u sjednicama, koje su organizovane najmanje dva puta godišnje. Njima je rukovodio predsjednik Skupštine, i one su se mogle održati samo ako je bilo prisutno najmanje dvije trećine članova. Odluke su usvajane tek ako je za njih glasala većina prisutnih delegata, te se nije mogla usvojiti ako za nju nije glasao po jedan član skupštine iz svake republike, autonomne pokrajine ili JNA, i po jedan član skupštine iz reda delegata osnivača. Ovim se željela istaći samoupravna osnova Fonda.

Izvršni odbor, odnosno Predsjedništvo Skupštine Titovog fonda bio je izvršni organ Titovog fonda do preimenovanja 1981. godine. Predsjedništvo je brojalo petnaest članova koji su bili birani iz reda članova Skupštine Titovog fonda SFRJ, i to po jedan član iz svake republike i pokrajine, te po jedan član iz reda delegata osnivača. Predsjedništvo je obavljalo poslove koje mu je Skupština stavila u zadatak te je istovremeno pratilo ostvarivanje osnovne politike Titovog fonda i predlagalo Skupštini finansijske planove, završne račune, dugoročne programe rada i slično. Predsjedništvo je radilo u sjednicama i za njihovo održavanje bilo je neophodno prisustvo najmanje dvije trećine članova koji su odluke usvajali glasanjem većine prisutnih i za svoj rad su odgovarali Skupštini Titovog fonda.⁸¹

Titovi fondovi na nivou republika i autonomnih pokrajina organizovani su po uzoru na savezni nivo. Imali su skupštine Titovog fonda kao upravne organe, te izvršne odbore/predsjedništva kao izvršne organe. U opštinama su formirani *savjeti* (predsjedništva), a kasnije i skupštine Titovog fonda, a poslije 1982. godine započeo je proces formiranja odbora i komisija pri udruženom radu i mjesnim zajednicama, te školama, kao i zbora članova i aktiva stipendista.

⁸⁰ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 24. 5. 1973. br. 28/73. 914-915; Društveni dogovor o izmenama i dopunama Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 11. 7. 1986. br. 38/86. 1148-1151; *Titov fond SR Hrvatske za stipendiranje mladih radnika i radničke djece*, 10-20.

⁸¹ *Titov fond SR Hrvatske za stipendiranje mladih radnika i radničke djece*, 10-20.

Struktura Titovog fonda u JNA prilagođena je njegovoj organizacionoj djelatnosti. Njegovu strukturu činili su Skupština, kao upravni organ, koja ima Izvršni odbor/Predsjedništvo, kao izvršni organ, i druga radna tijela. Savjeti, odnosno skupštine Titovog fonda organizovani su na nivou armijskih oblasti ili područja.⁸²

Organizaciona struktura Titovog fonda SR BiH

Organizaciona struktura za republičke fondove bila je jednaka onoj na nivou federacije, s tom razlikom da su pod upravom republičkih fondova bili organi uprave na nivou opština i skupštine Titovog fonda u opštinama, kao osnovne organizacione jedinice. Upravni organ Titovog fonda SR BiH bila je Skupština Titovog fonda SR BiH, a izvršni organ bilo je Predsjedništvo Titovog fonda SR BiH (do 1981. Izvršni odbor). Na nivou opština osnivani su osnovni organi upravljanja, skupštine Titovog fonda u opštini, dok su izvršni organi bila predsjedništva Titovog fonda u opštini (jedno vrijeme nosili su naziv savjeti). Pored ovih organa u Titovom fondu radila je i stručna služba na čelu sa sekretarom, te su osnivana druga radna tijela i komisije za određene poslove te Nadzorni odbor.

Upravni organ Titovog fonda SR BiH bila je Skupština. Prije njenog osnivanja kao upravnog organa djelovao je Inicijativni odbor, koji su formirali osnivači Titovog fonda s namjerom da vodi akciju učlanjivanja u Titov fond i da pripremi sve potrebno za konstituisanje skupštine. Konstituirajuća sjednica održana je 4. 1. 1974. godine. Skupština Titovog fonda SR BiH donosila je republičke normativne akte u vezi s radom Fonda, usvajala godišnje planove rada, finansijske izvještaje, utvrđivala dodatne kriterije za dodjelu stipendija, te obavljala niz drugih poslova koji su bili od interesa za rad Fonda.⁸³

⁸² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Osnovi i pravci daljeg razvoja Titovog fonda, Beograd, 1983.

⁸³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (V, 27. 12. 1982). Pravila Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1983; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

Broj članova Skupštine i način njihovog izbora tokom rada Titovog fonda SR BiH mijenjao se. Skupština Titovog fonda SR BiH prvobitno je imala 61 člana, koji su birani iz reda delegata savjeta,⁸⁴ Titovog fonda u opštinama po regionalnom principu⁸⁵ i osnivača Titovog fonda.⁸⁶ Ovakav način izbora delegata organizovan je zato što se željelo izbjeći da svaka opština šalje svog delegata, jer bi na taj način upravni organ postao preglomazan. Takvo mišljenje je napušteno 1978. godine. Novi sistem je predviđao da svaki savjet Titovog fonda u opštini bira po jednog predstavnika⁸⁷ i da svaki osnivač šalje po jednog predstavnika (njih šest). Skupština je nakon ovih izmjena brojala ukupno 115 članova. Prvobitan način biranja delegata u sastav Skupštine, po regionalnom principu, onemogućavao je veliki broj opština da imaju direktno svog predstavnika u Skupštini. Taj princip je umanjivao brojnost članstva Skupštine, ali je ujedno i narušavao pokušaj dosljednijeg provođenja samoupravljanja.

O nacionalnom i socijalnom sastavu delegata Skupštine nema sistematizovanih podataka, premda se iz normativnih dokumenata koji regulišu rad Titovog fonda vidi da se prilikom izbora delegata ona trebala poštovati. Jedini sačuvani dokument u vezi s ovim pitanjem je dopis Titovog fonda SR BiH iz 1986. godine kojim se obavještavaju skupštine Titovog fonda u opštinama da je "(...) Titov fond SR BiH na osnovu podataka o nacionalnoj strukturi i broju zaposlenih po opštinama na području Bosne i Hercegovine a u skladu sa Statutom Titovog fonda SR BiH utvrdio strukturu delegata Skupštine Titovog fonda SR BiH".⁸⁸ U prilogu ovom dopisu dostavljen je i spisak opština sa pred-

⁸⁴ Savjeti su bili prvobitne organizacione jedinice na nivou opština.

⁸⁵ Na regionalnim konferencijama, a iz pojedinih regija delegiran je sljedeći broj predstavnika u Skupštinu Titovog fonda: Sarajevo (12), Mostar (9), Banja Luka (9), Tuzla (9), Zenica (7), Doboj (5) i Bihać (4). Njih je ukupno bilo 55. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 18. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1974. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). Izvještaj o dosadašnjoj aktivnosti na konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u SR BiH.

⁸⁶ Osnivači Titovog fonda bili su: SK BiH, SS BiH, SSO BiH, SSRN BiH, Skupština SR BiH i Privredna komora BiH.

⁸⁷ SR BiH je do 1976. godine bila podijeljena na 103 opštinske jedinice, kada je proširena za tri nove opštine. Ubrzo poslije 1978. godine formirane su još tri nove opštine. Broj od 109 opština zadržao se u narednom periodu.

⁸⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Struktura delegata Skupštine Titovog fonda SR BiH.

viđenim nacionalnim i socijalnim sastavom delegata za svaku opštinu. Od 109 opština iz 46 (42,2%) trebali su biti izabrani delegati muslimanske nacionalnosti, iz 35 (32,11%) srpske, iz 25 (22,93%) hrvatske i 3 (2,76%) iz reda ostalih. Ova planirana podjela bila je približna nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu stanovništva iz 1981. godine, prema kojem je Muslimana bilo 39,52%, Srba 32%, Hrvata 18,38% i ostalih 11,1%.⁸⁹ Po socijalnom sastavu iz 86 opština delegati su trebali da budu radnici, iz 18 iz reda ostalih socijalnih struktura, iz 4 stipendisti i iz jedne poljoprivrednik. Ako ove podatke uporedimo s odredbama Statuta Titovog fonda iz 1984. godine, prema kojem je utvrđeno da najmanje 50% delegata treba da budu radnici iz neposredne proizvodnje, a 10% stipendisti Titovog fonda, vidjet ćemo da je planirano da 76% delegata budu radnici, a tek 0,03% stipendisti. Uključivanje stipendista u rad Titovog fonda nije provedeno posebno uspješno, premda se isticalo da se time želi ostvariti bolji kontakt s njima te njihova veća društveno-politička angažovanost.⁹⁰ Za razliku od 1974. godine, kada je u normativnim dokumentima traženo da svi delegati budu radnici, 1984. godine tek pola delegata morali su biti pripadnici radničke populacije.⁹¹ Na ovo je najvjerojatnije utjecala i izmjena politike stipendiranja, prema kojoj je osnova proširena i na druge kategorije stanovništva, a ne samo na radničku. Tako se među planiranim delegatima za 1986. godinu našlo 18 ostalih zanimanja i jedan poljoprivrednik. Nacionalni i socijalni sastav delegata Skupštine Titovog fonda iz ranijih godina nisu nam poznati, te je stoga to poređenje izostalo.

⁸⁹ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. 1995. 9.

⁹⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXIII, 26. 4. 1978). Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

⁹¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. godina. Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravilnika Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1981. Ova pravila su usvojena na sjednici Skupštine Titovog fonda 7. 7. 1981. godine; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*. 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

Mandat članova Skupštine u početku je bio određen na pet godina, da bi kasnije, u 1981. godini, bio skraćen na jednu godinu.⁹² Skupština je imala predsjednika, potpredsjednika i sekretara. Ove funkcije su birane na mandatni period od pet godina. Kasnije je funkcija potpredsjednika ukinuta.⁹³ Skraćenje mandatnog perioda predsjednika sa pet na jednu godinu nastupilo je 1981. godine, da bi početkom 1987. godine mandat bio produžen na dvije godine. Predsjednik Skupštine je od 1981. godine bio ujedno i predsjednik Predsjedništva, jer je došlo do spajanja ove dvije funkcije.⁹⁴ Titov fond SR BiH je u periodu od 1974. do 1986. godine imao šest predsjednika.⁹⁵

⁹² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). Pismo Inicijativnog odbora upućeno inicijativnim odborima i savjetima Titovog fonda u opštinama, 19. 12. 1973; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 18. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1974. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XI, 1. 8. 1980). Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, februar 1980; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

⁹³ Dužina trajanja mandata od pet godina utvrđena je u Pravilima Titovog fonda SR BiH, koja su usvojena 9. 7. 1974. godine, ali koja nisu sačuvana. Isti član se nalazi i u Odluci o izmjenama i dopunama tog dokumenta iz 1978. godine. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH. (XXIII, 26. 4. 1978). Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece.

⁹⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. godina. Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravilnika Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1981; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

⁹⁵ Nakon osnivanja Skupštine Titovog fonda prvi predsjednik bio je Slobodan Marjanović. Do tada na čelu Inicijativnog odbora bila je Zora Solomun-Cvijetić. Prema tadašnjim pravilima, mandat predsjednika trajao je pet godina, stoga je on na ovoj funkciji ostao od 1974. godine do 1979. godine. Poslije Slobodana Marjanovića funkciju predsjednika Skupštine preuzeo je Pero Jelčić, od 1979. godine do 1983. godine. U međuvremenu, izmjenom Statuta Titovog fonda utvrđeno je da se mandat predsjednika smanji sa pet na jednu godinu, te da predsjednik Skupštine Titovog fonda SR BiH ujedno obavlja i dužnost predsjednika Predsjedništva Titovog fonda SR BiH. Godine 1983. predsjednik je bio Desimir Medžović, a naredne 1984. godine funkciju predsjednika Skupštine obnašao je Božo Budimir. Tokom 1985. i 1986. godine predsjednik je bio Milan Trninić, a 1986. za novog predsjednika izabran je Aleksandar Marić. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1984. Odluka da se Milanu Trniniću produži

Skupština Titovog fonda SR BiH radila je u sjednicama. Na sjednicama se moglo punovažno odlučivati tek onda ako je bilo prisutno više od pola delegata. Odluke su se usvajale samo većinom glasova prisutnih delegata. Ipak, prije usvajanja odluka vezanih za neke pravne akte po kojima je Titov fond radio (statuti, odluke o bližim kriterijima i slično) bilo je neophodno prikupiti mišljenja skupština Titovog fonda u opštinama i osnivača Titovog fonda.⁹⁶

Izvršni organ Titovog fonda SR BiH bilo je Predsjedništvo. Njegov prvobitni naziv bio je Izvršni odbor, a tokom 1980. ili 1981. godine došlo je do preimenovanja u Predsjedništvo.⁹⁷ Ono je imalo 15 članova, koji su birani iz reda članova Skupštine Titovog fonda.⁹⁸ Njihov broj je 1981. godine povećan na 17,⁹⁹ a 1987. godine na 19 članova.¹⁰⁰ Mandat članova prvobitno je trajao pet godina, a kasnije je smanjen na četiri godine. Na čelu Predsjedništva nalazio se predsjednik. Ova funkcija je bila neovisna o funkciji predsjednika Skupštine sve do 1981. godine, kada su one, kao što je već navedeno, ujedinjene.¹⁰¹ Predsjedništvo Skupštine Titovog fonda radilo je u sjednicama. One su

mandat na još jednu godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Odluka o izboru Aleksandra Marića za predsjednika Skupštine Titovog fonda SR BiH. 18. 6. 1986.

⁹⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXIII, 26. 4. 1978). Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XI, 1. 8. 1980). Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, februar 1980; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

⁹⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravilnika Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1981.

⁹⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Pravila o načinu izbora i rada organa Skupštine Titovog fonda SR BiH.

⁹⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravilnika Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1981.

¹⁰⁰ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*. 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1128.

¹⁰¹ Funkciju predsjednika Predsjedništva u periodu od 1974. godine do 1979. godine izvršavao je Asim Sarajlija. Od 1980. do 1982. godine tu funkciju obavljala je Jadranka Lasetović.

se mogle održati samo ako je bilo prisutno više od polovine članova, a odluke su se donosile glasanjem natpolovičnom većinom članova. Za svoj rad Predsjedništvo je odgovaralo Skupštini Titovog fonda.

Radi ostvarivanja osnovnih zadataka djelovanja Titovog fonda, dodjele stipendija i poslova u vezi s tim, prikupljanja članarina, upisa i evidencije o novim članovima i slično, trebalo je formirati njegove organe na nivou opština. Prvobitno su u svim opštinama, uz pomoć osnivača Titovog fonda, osnovani inicijativni odbori. Cilj ovih odbora bio je da djeluju do osnivanja savjeta Titovog fonda, što se u početku odvijalo s poteškoćama.¹⁰² Oni su trebali kontinuirano raditi na stalnom uključivanju novih članova u Titov fond, jer su činili finansijsku bazu za rad. Također, trebalo je osigurati uvjete za rad savjeta u opštinama, zatim za uposlenike za administrativno-tehničke poslove, prostorije za smještaj i finansije za nesmetan rad. Svi inicijativni odbori i savjeti su prije konstituisanja Skupštine Titovog fonda SR BiH trebali izabrati delegate na regionalnom nivou kako bi se ona uspješno formirala.¹⁰³

Skupštine Titovog fonda u opštinama formirale su se iz reda članova Titovog fonda.¹⁰⁴ Na osnovu zadataka skupštine koji su predviđeni, skupština je predstavljala upravni organ u opštini. Osim skupštine na nivou opštine djelovali su i savjeti Titovog fonda u opštinama. Savjeti su imali od 7 do 15 članova, a mandat im je bio utvrđen na pet godina.¹⁰⁵

Desimir Međović je bio na čelu Predsjedništva tokom 1983. godine, a u 1984. godini Božo Budimir. Tokom 1985. i 1986. godine ovu funkciju obavljao je Milan Trninić. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Nacrt prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravilnika Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, januar 1981.

¹⁰² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Pravila o načinu izbora i rada organa Skupštine Titovog fonda SR BiH.

¹⁰³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (I, 4. 1. 1974). Izvještaj o dosadašnjoj aktivnosti na konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR BiH, 4. 1. 1974.

¹⁰⁴ "Svaki član Titovog fonda društvenopravno lice delegira po pravilu jednog delegata u Skupštinu Titovog fonda. U opštinama sa većim brojem članova Titovog fonda društveno pravnih lica dvije ili više osnovnih organizacija udruženog rada ili drugih društveno pravnih lica mogu delegirati u Skupštinu zajedničkog delegata. Građani - članovi Titovog fonda sa područja jedne opštine u Skupštinu Titovog fonda delegiraju najmanje jednog delegata" u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Izmjene i dopune Pravila Titovog fonda SR BiH, 27. maj 1974. godine.

¹⁰⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Pravila o načinu izbora i rada organa

Od prvih mjeseci nakon formiranja Skupštine Titovog fonda SR BiH pa u naredne četiri godine tekao je proces formiranja organa na nivou opština. Javljali su se brojni problemi i zastoji. Prerastanje inicijativnih odbora u opštinama u savjete teklo je sporo. U jednom broju opština nije bilo prostorija za rad savjeta, kao ni neophodnih službenika i materijalnih sredstava. Jedan broj predsjednika savjeta nije dobijao poštu jer se ona znala izgubiti u opštinskoj administraciji, a većina nije vodila nikakvu evidenciju o broju članova i članskim prihodima, te stoga nisu mogli unapređivati svoje djelovanje. U 1974. godini iz 38 opština nije izvršeno ni 50% zadatih obaveza, a u osam njih nije uplaćen niti jedan dinar u Titov fond. Osim neaktivnosti u pitanjima članstva i prikupljanja članarina, pojedini savjeti su se izuzetno neodgovorno odnosili u vezi sa prijedlozima kandidata za stipendije, jer su predlagali kandidate koji ne ispunjavaju uvjete. Također, bilo je zabilježenih slučajeva izdavanja lažne potvrde o visini prihoda u domaćinstvu, pa su nekim stipendistima morale biti oduzete stipendije.¹⁰⁶ Takav primjer je iz opštine Lukavac. U Titov fond SR BiH stiglo je pismo kojim je skrenuta pažnja kako je Dobrila M. dobila stipendiju na osnovu netačnih podataka o prihodima. Titov fond SR BiH obratio se Titovom fondu u opštini Lukavac da se ispitaju ove tvrdnje. Kako je okončan ovaj slučaj, nije nam poznato, ali on svjedoči da je bilo izvjesnih nepravilnosti u radu organa u opštinama.¹⁰⁷ Prostorije za rad savjeta u opštinama obezbijedili su osnivači Titovog fonda na nivou opština. Najbolja saradnja po pitanju pomoći pri konstituisanju organa Titovog fonda u opštinama ostvarena je sa osnivačima Savezom sindikata BiH i Skupštinom SR BiH.¹⁰⁸

U pravcu bolje organizacije Titovog fonda u opštinama i usmjeravanju njihovih aktivnosti, organizovana su regionalna savjetovanja s predsjednicima i sekretarima savjeta na kojima se raspravljalo o brojnim pitanjima iz njihovog rada, kao npr.: o konstituisanju skupština i savjeta Titovog fonda u opštinama, o

Skupštine Titovog fonda SR BiH; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Izmjene i dopune Pravila Titovog fonda SR BiH, 27. maj 1974. godine.

¹⁰⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (III, 25. 4. 1975). Pismo savjetima Titovog fonda u opštinama.

¹⁰⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1975. Pismo Titovom fondu opštine Lukavac.

¹⁰⁸ Od 106 opština, koliko ih je 1975. godine bilo u Bosni i Hercegovini, za 37 prostorije je obezbijedila skupština opštine, za drugih 37 opštinsko vijeće sindikata, a za ostale 32 prostorije su obezbijedili: opštinska konferencija SSRN, opštinska konferencija SK, opštinska konferencija SK omladine, te pojedina preduzeća i udruženja. ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1975. Pismo za Pečatoreznicu DES-a, 19. 6. 1975.

njihovim zadacima, uvjetima rada, o organizaciono-tehničkim pitanjima rada, o obezbjeđivanju osnovnih organizacionih i materijalnih uvjeta za rad, učlanjenosti, redovnom uplaćivanju članarina, biranju kandidata za stipendiste, radu savjeta u opštinama i slično.¹⁰⁹ Ova savjetovanja u prvim godinama doprinijela su konstituisanju osnovnih organa Titovog fonda u svim opštinama.¹¹⁰

Krajem 1978. godine napravljene su izmjene strukture u opštinskim organizacijama Titovog fonda, koji je na tom nivou imao skupštine (zborove) i savjete. Izmjenama je utvrđeno da dotadašnja odredba, kojom je bilo dozvoljeno da u opštinama koje imaju do 30 članova funkciju savjeta vrši Skupština, odnosno svi članovi Fonda. Tada je odlučeno da se u svim opštinama osnuju savjeti kao izvršni organi skupština Titovog fonda na opštinskom nivou.¹¹¹ Uporedo s ovim započelo je osnivanje odbora u školama putem Saveza socijalističke omladine (SSO) BiH, te u Osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR) i sa drugim pravnim licima posredstvom Saveza sindikata (SS) BiH, te u manjem broju mjesnih zajednica posredstvom Saveza komunista (SK).¹¹²

Nove izmjene u radu i organizaciji organa Titovog fonda na nivou opština izvršene su ponovo već 1981. godine. Skupštine Titovog fonda u opštinama i dalje su bile upravni organi, s tim da je predviđeno da svaka skupština donese svoj pravilnik o radu. Opštinske skupštine Titovog fonda formirane su iz reda delegata članova Titovog fonda, i to po principu da organ upravljanja samo-

¹⁰⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednica Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (X, 29. 10. 1975). Informacija o održanim savjetovanjima sa predsjednicima i sekretarima savjeta Titovog fonda u opštinama; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH. (XXIV, 11. 8. 1978). Informacije o održanim sastancima sa predsjednicima i sekretarima Titovog fonda u opštinama.

¹¹⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XI, 12. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH 1975.

¹¹¹ Na osnovu izmjena i dopuna Pravila o radu Titovog fonda, koja su usvojena na sjednici Skupštine 9. 7. 1974. godine, a primjerak nije sačuvan, Titov fond na nivou opština imao je skupštine (zborove) i savjete. Na sjednici 26. 4. 1978. godine usvojene su Izmjene i dopune Pravila Titovog fonda SR BiH. S obzirom da nismo u mogućnosti uporediti do kakvih je konkretno izmjena došlo, jer nemamo usvojena Pravila iz 1974. godine, moramo se osloniti na Obrazloženje izvršenih izmjena iz 1978. godine. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXIII, 26. 4. 1978). Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR BiH sa obrazloženjem.

¹¹² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Neka iskustva iz rada Titovog fonda opština u SR BiH, 1981.

upravne organizacije i zajednice u opštini koja je član Titovog fonda SR BiH delegira u Skupštinu opštine jednog delegata. U okviru konferencija delegata dvije ili više samoupravnih organizacija i zajednica delegiraju jednog, zajedničkog delegata u Skupštinu opštine. Delegati za Skupštinu Titovog fonda SR BiH u opštinama birali su se na konferenciji građana i članova Titovog fonda. Savjeti su preimenovani u predsjedništva, te je predviđeno da umjesto ranijih 5-15 članova ovaj izvršni organ ima 17 članova. Mandat delegata oba organa smanjen je na četiri godine. Najveća izmjena u radu organa u opštinama vezana je za izbor kandidata za stipendiju Titovog fonda. Novim pravilima bilo je utvrđeno da prijedlog prioritete liste sastavlja predsjedništvo Titovog fonda u opštini, a konačan izbor vrši skupština Titovog fonda u opštini. Ovo je značilo da je najvažnija aktivnost Titovog fonda – dodjela stipendija, prenesena na nivo opština, čime se provodila politika samoupravljanja u Titovom fondu.¹¹³

Navedene promjene, a posebno odluka da opštinska organizacija dodjeljuje stipendije, utjecale su na podsticanje u formiranju sigurnijih i odgovornijih organa upravljanja. Jedan dio opštinskih organizacija potpisao je samoupravne sporazume s osnivačima Titovog fonda u opštinama prema kojima su im bile osigurane lokacije za smještaj i neophodna finansijska sredstva. Dalje, insistiralo se na intenzivnijoj saradnji sa članovima, naročito kolektivnim, te je pokrenuta akcija daljeg osnivanja odbora Titovog fonda u udruženom radu (UR), preko Saveza sindikata, u školama i na fakultetima preko Saveza socijalističke omladine i u mjesnim zajednicama preko SSRN-a. Bilo je riječi i o pitanju organizovanja finansijskih sredstava na nivou opština i odnosa prema stipendistima Fonda, te o nizu drugih pitanja.¹¹⁴

Kako se ne bi zanemarila solidarnost Titovog fonda, izrađen je Samoupravni sporazum između Skupštine Titovog fonda SR BiH i Skupštine Titovog fonda u opštinama o načinu raspodjele i korištenja sredstava Titovog fonda opština. Akcenat je stavljen i na solidarnost nerazvijenih opština prema onim

¹¹³ Na sjednici Skupštine Titovog fonda SR BiH 7. 7. 1981. godine usvojene su izmjene Pravila Titovog fonda SR BiH. Ova Pravila nisu sačuvana iz tog perioda, ali jesu iz 1983. godine, a na dokumentu je navedeno da su usvojena 7. 7. 1981. godine, te ih stoga uzimamo relevantnim. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (V, 27. 12. 1982). Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, 1983.

¹¹⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXI, 4. 12. 1981). Izvještaj sa regionalnih savjetovanja i Evidencija prisustva na regionalnim savjetovanjima.

razvijenim.¹¹⁵ Ovaj sporazum prvi put je potpisan 29. juna 1982. godine.¹¹⁶ Ideja o ovakvoj organizaciji Titovog fonda, odnosno o prenošenju težišta rada na Titov fond u opštinama spominjala se početkom 1980. godine. Prema planovima, trebalo je da se bar 15% sredstava prenese na nivo opština za slobodno raspolaganje prilikom dodjele stipendija, uz objašnjenje da sredstvima trebaju raspolagati oni koji ih stvaraju, te da savjeti najbolje poznaju potrebe za kadrovima udruženog rada, ali i pojedince. Ovome su se protivili predstavnici iz nerazvijenih opština, jer su njihovi prihodi bili niski te ne bi mogli podijeliti veliki broj stipendija. Ovo pitanje se planiralo riješiti izdvajanjem sredstava solidarnosti za nerazvijene i najnerazvijenije opštine u BiH.¹¹⁷

Novim Statutom Titovog fonda SR BiH (1984. godine) potvrđena je decentralizacija Fonda. Novim dokumentom nastojala se dodatno naglasiti samoupravna uloga Titovog fonda. To se vidi iz namjere da se članovi Titovog fonda što više angažuju u njegovom radu, te da se i stipendisti organizuju i djeluju kroz aktive. Za Titov fond u opštinama predviđeno je da se poslovi regulišu posebnim pravilima koja bi se usvajala za svaku opštinu posebno i trebala su biti prilagođena specifičnosti prilika u svakoj od njih.¹¹⁸

Ove aktivnosti sprovedene su sporo. Jedan broj opština kontinuirano je imao slabu angažovanost koja se ogledala u malom broju članova, niskim prihodima, slabom radu stručne službe i sličnom. Obavljanje stručnih poslova i deset godina nakon osnivanja Titovog fonda bio je veliki problem. Na nivou svake opštine trebala je da djeluje organizovana stručna služba s jednim stručnim saradnikom, koji bi vodio njene poslove, i sa podrškom jednog od osnivača Titovog fonda.¹¹⁹ Provođenje odluke o donošenju pravila Titovog fonda u

¹¹⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XX, 20. 10. 1981). Nacrt Samoupravnog sporazuma Skupštine Titovog fonda SR BiH i Skupštine Titovog fonda opštine o načinu raspodjele i korišćenja sredstava Titovog fonda.

¹¹⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1982. Pismo predsjednika Skupštine Titovog fonda SR BiH upućeno svim opštinama i osnivačima.

¹¹⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1980. godinu.

¹¹⁸ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866.

¹¹⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXIII, 4. 3. 1985). Rezime ocjena i stavova Republičkog savjetovanja sa predsjednicima skupština Titovog fonda u opštinama i njihovim stručnim saradnicima održanog 6. 12. 1984. godine u Sarajevu.

opštinama teklo je sporo. Tokom 1986. godine bilo je opština koje zbog stalne neaktivnosti nisu usvojile ni pravila.¹²⁰ Takav je slučaj bio, naprimjer, u Zenici. Pravila o radu opštine usvojena su 11. 2. 1986. godine.¹²¹

Neke od ostalih prepreka koje su se javljale u radu Titovog fonda u opštinama jesu neaktivnost osnivača, te slaba finansijska podrška, gdje su, za razliku od republičkog nivoa Titovog fonda, neredovno vršena uplaćivanja i valorizacija predviđenih uplata, što je bilo neophodno za rad stručne službe i administrativnih poslova, jer su svi ostali prihodi bili namijenjeni za stipendiranje.¹²²

Kako bi se princip samoupravljanja dodatno učvrstio u Titovom fondu, osim decentralizacije organizacione strukture i prenošenja većih ovlasti na opštinski nivo, nastojalo se članove i stipendiste jače vezati za Titov fond. Tokom 1984. godine predviđeno je osnivanje Zbora članova – oblika djelovanja Titovog fonda u organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama i drugim oblicima udruživanja radnih ljudi i građana, mjesnim zajednicama i školama, koji bi okupljali članove Titovog fonda.¹²³ Planirano je i osnivanje aktiva stipendista kako bi se okupili i angažovali u radu Titovog fonda stipendisti koji se školuju u mjestu stanovanja.¹²⁴

Osnivanju aktiva stipendista Titovog fonda za one stipendiste koji se školuju u mjestu boravka pristupilo se tokom 1985. godine. Prvobitno su organizovani sastanci sa stipendistima u Sarajevu,¹²⁵ Mostaru,¹²⁶ Banjoj Luci¹²⁷ i

¹²⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH 1982-1986.

¹²¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Skupštine Titovog fonda opštine Zenica za period 1982-1986. Zenica, juni 1986.

¹²² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Neka aktuelna pitanja aktivnosti Titovog fonda Bosne i Hercegovine.

¹²³ Za kolektivne članove bilo je predviđeno djelovanje kroz aktivnost njihovih samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija.

¹²⁴ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*. 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866.

¹²⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv stipendistima Titovog fonda da prisustvuju sastanku stipendista u Sarajevu, 18. 4. 1985.

¹²⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv stipendistima Titovog fonda da prisustvuju sastanku stipendista u Mostaru, 18. 4. 1985.

¹²⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv stipendistima Titovog fonda da prisustvuju sastanku stipendista u Banjoj Luci, 18. 4. 1985.

Tuzli¹²⁸ 10. 5. 1985. godine, te u Beogradu pri Titovom fondu Srbije 7. 5. 1985. godine¹²⁹ i u Zagrebu 10. 6. iste godine. Na ovim sastancima bilo je riječi o različitim pitanjima iz života stipendista. Raspravljalo se o njihovoj društveno-političkoj aktivnosti, odnosima sa Titovim fondovima u opštinama i republikama, mogućnostima pronalaska posla nakon završenog školovanja i slično. Posjećenost ovih sastanaka od strane stipendista bila je od 10% do 70%. Većina sastanaka rezultirala je formiranjem aktiva stipendista Titovog fonda. U tome su znatno napredovali sastanci u Zagrebu i Sarajevu. Naprimjer, na sastanku stipendista u Zagrebu formiran je Aktiv stipendista i izabrana je predsjednica.¹³⁰ Njoj su dostavljeni spiskovi stipendista Titovog fonda koji se tamo školuju i članske knjižice, kako bi se provela akcija učlanjivanja stipendista u Titov fond. Prvi sastanak Aktiva stipendista u Zagrebu zakazan je za 28. juni 1985. godine.¹³¹ U Aktivu stipendista u Sarajevu zabilježena je izuzetna ažurnost. Ipak, od većine aktiva prava angažovanost očekivala se tek početkom školske 1985/86. godine.¹³² O radu aktiva stipendista i njihovom razvoju u pojedinim opštinama nema puno informacija. One su uglavnom sporadične i mogu se naći u sklopu dokumenata u kojima je riječ o nekim drugim pitanjima. Tako, naprimjer, u Prijedlogu programa rada opštine Zenica za period od 1986. do 1990. godine stoji, između ostalog, kako se planira formiranje aktiva stipendista u Zenici. Ovakvih informacija iz ostalih opština nažalost nema, te je stoga ovo rijedak primjer i na osnovu njega ne možemo donositi opće zaključke. Ali, on ipak svjedoči da u jednom broju opština ni tokom 1986. godine nije bio formiran aktiv stipendista.¹³³

S obzirom da arhivska građa Titovog fonda prestaje sa 1986. godinom, nije moguće pratiti šta se dalje dešavalo u razvoju ove institucije, premda po-

¹²⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv stipendistima Titovog fonda da prisustvuju sastanku stipendista u Tuzli, 18. 4. 1985.

¹²⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv stipendistima Titovog fonda da prisustvuju sastanku stipendista u Titovom fondu SR Srbije, 22. 4. 1985.

¹³⁰ Za predsjednicu je izabrana Mirsada Akmadžić, stipendistica Titovog fonda na školovanju u Zagrebu na Višoj tekstilnoj školi.

¹³¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Poziv za sastanak aktiva zakazan za 28. 6. 1985. godine u Zagrebu, 17. 6. 1985.

¹³² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1985. Informacija o mišljenjima, sugestijama i primjedbama na održanim sastancima i u anketnim listovima stipendista Titovog fonda.

¹³³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Prijedlog programa rada za period 1986-1990. godine.

stoje naznake o njenom kasnijem radu u Akcionom programu Titovog fonda SR BiH za period 1986. do 1990. godine. U njemu su predstavljeni planovi iz kojih se može vidjeti šta još nije bilo završeno u 1986. godini i šta se planiralo raditi u narednom periodu. U ovom dokumentu navodi se kako Titov fond u opštinama treba podsticati na pokretanje zborova članova, odbora i komisija u organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama, školama i fakultetima. Također, istaknuto je kako treba jačati rad do tada osnovanih aktiva stipendista. Sve opštine još uvijek nisu usvojile pravila o radu, što je predviđao ovaj plan, gdje stoji kako one opštine koje nisu usvojile pravila treba da ih donesu.¹³⁴

Kompletna organizaciona struktura Titovog fonda, uključujući i onu na opštinskom nivou, uređena je po uzoru na jugoslavensku državu. Osim što su fondovi organizovani od saveznog ka republičkim nivoima i nivoima autonomnih pokrajina, a od 1978. godine i u JNA, osnovni organizacioni nivo činile su opštine. Komunalni sistem organizacije u Jugoslaviji zaživio je tokom 50-ih,¹³⁵ prema kojem je opština postala osnovni organ lokalne samouprave. U narednom periodu nizom reformi jačao je položaj opštine u sklopu društveno-političkog sistema Jugoslavije. Od osnivanja do 1986. godine nizom izmjena nastojala se ojačati i osamostaliti organizacija Titovog fonda na nivou opštine.

U Titovom fondu SR BiH kao radna tijela djelovale su komisije¹³⁶ i nadzorni odbori. Njihov zadatak je bio da prate i proučavaju određena pitanja, razmatraju akte i obavljaju druge poslove. Komisije su imale najmanje pet članova, dok je gornji broj varirao u ovisnosti o tome koja je komisija u pitanju. Dokumenti iz rada komisija nisu sačuvani, stoga se njihov rad ne može pratiti. To bi bilo zanimljivo posebno za Komisiju za praćenje uspjeha u učenju i organizovanju društveno-političkih aktivnosti stipendista ili Komisiju za organizaciju, kadrovska pitanja i društvena priznanja. Podaci o radu komisija bili bi važni u osvjetljavanju društveno-političke uloge Titovog fonda u odnosu prema stipendistima, dok bi na osnovu rada druge komisije dobili uvid u nacionalni i socijalni sastav članova organa Titovog fonda.

¹³⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Akcioni program Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece od 1986. do 1990. godine.

¹³⁵ Sadiković E. 2009. 26-42.

¹³⁶ Komisija za pripremanje i praćenje primjene samoupravnih općih akata, Komisija za materijalno-finansijska pitanja, Komisija za praćenje i provođenje konkursa za dodjelu stipendija Titovog fonda, Komisija za praćenje uspjeha u učenju i organizovanju društveno-političkih aktivnosti stipendista, Komisija za organizaciona, kadrovska pitanja i društvena priznanja i Komisija za informisanje.

Nadzorni odbor je osnovan 1979. godine.¹³⁷ Formiran je s ciljem praćenja i proučavanja pojedinih poslova iz djelokruga rada Skupštine. Do 1984. godine Nadzorni odbor je funkcionisao kao ostale komisije Titovog fonda, međutim od 1984. godine njegova uloga je izdvojena od uloge komisija u radu Titovog fonda, te je i broj članova povećan sa dotadašnjih pet na devet.¹³⁸ Kontrolisao je finansijski rad Titovog fonda, kao i rad Skupštine i ostalih organa. Nema dovoljno sačuvanih podataka o radu Nadzornog odbora, naročito prije 1982. godine.¹³⁹

Za obavljanje stručnih, finansijskih i administrativnih i drugih poslova Titovog fonda organizovana je stručna služba. Sredstva za rad ovog organa Titovog fonda obezbjeđivala su se u dogovoru sa osnivačima. Jedan dio zadataka povjeren je radnoj zajednici jednog od osnivača, a poslove evidencije prihoda i rashoda, isplate stipendija jednoj od poslovnica banke.¹⁴⁰ Stručnu službu je vodio sekretar Titovog fonda, koji je trebao da ima završen fakultet društvenog smjera i višegodišnje političko iskustvo.¹⁴¹ Mandat sekretara u početku je

¹³⁷ Nadzorni odbor, kao radno tijelo Titovog fonda, prvi put se spominje u normativnim aktima Titovog fonda u Poslovniku o radu Skupštine Titovog fonda SR BiH iz 1979. godine. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXVI, 20. 3. 1979). Poslovnik o radu Skupštine Titovog fonda SR BiH.

¹³⁸ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 84/27. 859-866.

¹³⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXXII, 2. 6. 1986). Izvještaj o radu Nadzornog odbora 1982-1986.

¹⁴⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIV, 13. 4. 1976). Privremena odluka o zadacima, organizaciji i sistematizaciji Stručne službe Titovog fonda SR BiH; Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 24. 5. 1973. br. 28/73, 915-916; Društveni dogovor o izmenama i dopunama društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 11. 7. 1986. br. 38/86, 1148-1151; Statut Titovog fonda Bosne i Hercegovine za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87, 1123-1129.

¹⁴¹ Za prvog sekretara Skupštine Titovog fonda izabran je Jusuf Mujkić, međutim, nakon dvije godine morao je odstupiti sa te funkcije, a za novog sekretara 25. 4. 1975. godine izabran je Radivoje Rubež. Na ovoj funkciji je ostao do 1979. godine, kada na nju dolazi Milutin Kosovac i ostaje do 1982. godine. Godine 1983. na mjesto sekretara dolazi Stipo Jurišić te ostaje u naredna dva mandata do 1986. godine. Poslije njega u zvanje sekretara izabrana je Emira Islamović. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (III, 25. 4. 1975). Odluka o imenovanju Radivoja Rubeža za novog sekretara Titovog fonda SR BiH; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXXII 2. 6. 1986.) Odluka o imenovanju Emire Islamović za sekretara Titovog fonda SR BiH.

bio pet godina, a izmjenama iz 1981. godine smanjen je na dvije godine, s tim što je postojala mogućnost obnove još jednog mandata. Ova služba obavljala je sve stručne, finansijske i administrativno-tehničke poslove Titovog fonda.¹⁴² Osim sekretara, stručna služba imala je i administrativnog referenta, blagajnika, koji je ujedno bio i likvidator,¹⁴³ i knjigovođu.

Ideja o Fondaciji *Josip Broz Tito*

Sredinom 1979. godine pokrenuta je ideja da se Titov fond za stipendiranje mladih radnika i djece radnika razvije u instituciju trajnog karaktera – fondaciju. U dokumentima Titovog fonda navodi se kako je inicijativa za ove izmjene potekla lično od Tita nakon posjete predstavnika Titovog fonda Josipu Brozu Titu 24. 4. 1979. godine. Tom prilikom Tito je istakao: “(...) da stipendiranje treba da doprinosi osposobljavanju ovih profila kadrova koji su najviše potrebni privredi i društvu. U vezi sa ovim, drug Tito je predložio proširivanje kruga korisnika stipendista Titovog fonda i na decu ostalih radnih ljudi. Pri ovome, međutim, moraju ostati kao osnovni kriterijumi za dobijanje stipendije, uspeh na radnom mestu ili uspeh učenika ili studenata u učenju; materijalni položaj radnika odnosno porodice učenika ili studenata; društvena angažovanost odnosno moralno-politički kvaliteti i drugi kriterijumi (...) treba preuzimati organizovane napore za njegovo dalje razvijanje u jednu trajnu ustanovu – fondaciju (...) Drug Tito dao je sugestiju da fond stipendira jedan mali broj ljudi iz nesvrstanih zemalja.”¹⁴⁴

O izmjenama vezanim za rad i organizaciju Titovog fonda bilo je govora i prije posjete Titu 24. 4. 1979. godine. Tačnije, u nekim dokumentima iz marta 1979. raspravljalo se o promjeni organizacione strukture, proširenju osnove stipendiranja te povezivanju stipendija sa kadrovskim potrebama opština i slično, a posjeta Titu iskoristila se kao povod da se objave planirane izmjene u radu Titovog fonda. Titova ličnost je bila dovoljno snažna da promovise ovaj veliki zaokret. Trebalo se prijeći sa isključivo klasnog stipendiranja, djece radnika i mladih radnika, na stipendiranje prema širokoj osnovi, djece svih

¹⁴² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XI, 1. 8. 1980). Nacrtr prijedloga odluke o izmjenama i dopunama Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, februar 1980.

¹⁴³ Osoba zadužena za kontrolu dokumenata.

¹⁴⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1979. Informacija o poseti delegacije Titovog fonda drugu Titu.

radnih ljudi i mladih zemljoradnika i ostalih radnika, kao i djece radnika u inostranstvu. U vezi s tim, trebalo je promijeniti naziv Titovog fonda u *Fondacija "Josip Broz Tito"*.¹⁴⁵

Sastavljena je radna grupa Titovog fonda koja je donijela Nacrt društvenog dogovora o osnivanju Fondacije "Josip Broz Tito". Prema Nacrtu ovog društvenog dogovora, nije došlo do nekih značajnijih izmjena u odnosu na postojeći Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda. U preambuli Nacrta ovog dokumenta navedeno je: "(...) to nije Dogovor o osnivanju Fondacije, već Društveni dogovor o Fondaciji (...) Učesnici ovog Društvenog dogovora saglasni su da Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije ostvaruje ciljeve koji su utvrđeni Društvenim dogovorom o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije kao Fondacije "Josip Broz Tito" u skladu sa ovim Društvenim dogovorom."

Prema tome, ovaj društveni dogovor je samo nastavak u razvoju Titovog fonda. Trajni karakter Fondacije bio je naglašen samo izmjenom da članstvo kolektivnih članova treba biti trajno, a da članstvo pojedinačnih članova može biti trajno, ali i na određeno vrijeme.¹⁴⁶

Nacrt dokumenta poslan je na razmatranje u Titove fondove republika i pokrajina. Titov fond SR BiH, SR Makedonije, SAP Kosova i SAP Vojvodine dali su pristanak za ove promjene. Titov fond SR Hrvatske istakao je kako neće podržati inicijativu i naglasio "da ne treba mijenjati naziv", dok su Titovi fondovi iz SR Srbije i SR Crne Gore istakli kako Titov fond ne treba mijenjati svoj klasni karakter, odnosno proširenje osnova stipendiranja i na druge kategorije, osim djece radnika i mladih radnika. Iz Titovog fonda JNA stigao je odgovor da nisu za transformaciju Titovog fonda. Iz navedenog se vidi da su mišljenja o izmjenama bila podijeljena.¹⁴⁷ Ova informacija usvojena je na sjednici Skupštine, te je naglašeno kako će se i dalje raditi na jačanju kadrovske funkcije Fonda, proširenju osnove za dodjelu stipendija i promjeni organizacione strukture Titovog fonda, te da će se sve izmjene unijeti u Društveni do-

¹⁴⁵ AJ, *Fond: TFSMRRD*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (19. 4. 1979), F5. Smernice društvene aktivnosti Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije u narednoj godini.

¹⁴⁶ AJ, *Fond: TFSMRRD*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (18.4.1980), F6. Nacrt Društvenog dogovora o Fondaciji "Josip Broz Tito".

¹⁴⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Informacije o pristiglim stavovima u vezi sa razvojem Fonda u trajnu instituciju fondaciju.

govor o osnivanju Titovog fonda.¹⁴⁸ Poslije rasprave o Društvenom dogovoru o osnivanju Fondacije “Josip Broz Tito” odustalo se od preimenovanja Titovog fonda. Ne navode se konkretni razlozi za ovu odluku, i mada je promjena trebala biti samo nominalna, znatno bi utjecala na isticanje klasnog karaktera Titovog fonda u njegovom nazivu. Poslije izmjena u Titovom fondu, naročito onih vezanih za osnovu po kojoj se dodjeljuju stipendije, Titov fond više nije bio organizacija koja je dodjeljivala stipendije po klasnoj osnovi, ali je po nazivu i dalje to bila.

FINANSIRANJE DJELATNOSTI TITOVOG FONDA SR BiH

Titov fond je sredstva za svoj rad, odnosno za ostvarivanje ciljeva zbog kojih je osnovan osiguravao na više načina. Njegova sredstva činili su prihodi od prikupljenih članarina, pojedinačnih i kolektivnih članova kao i od osnivača, zatim od poklona, zavještanja, jednokratnih priloga i uplata od Titovog fonda Jugoslavije na ime sredstava solidarnosti. U okviru Titovog fonda mogle su se osnovati i zadužbine. Sredstva prikupljena u Titovom fondu bila su namijenjena isključivo za stipendiranje mladih radnika, radničke djece i djece drugih radnih ljudi s niskim materijalnim primanjima za:

- dokvalifikaciju, specijalizaciju i prekvalifikaciju mladih radnika;
- za stipendiranje učenika i studenata;
- za podsticanje stvaralaštva mladih radnika, djece radnika i djece drugih radnih ljudi, prije svega u materijalnoj proizvodnji;
- za stipendiranje djece radnika na privremenom radu u inostranstvu i djece iseljenika;
- za stipendiranje određenog broja građana nesvrstanih i drugih zemalja i pripadnika oslobodilačkih pokreta demokratski opredijeljenih.¹⁴⁹

¹⁴⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Informacije o dosadašnjem razvoju na daljoj razradi Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije i Statuta; AJ, *Fond: TFSMRRD*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (15. 6. 1981), F6. Odluke o dopunama i izmenama Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije i Statuta.

¹⁴⁹ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 24. 5. 1973. br. 28/73. 915-916; Društveni dogovor o izmenama i dopunama društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*. 11. 7. 1986. br. 38/86. 1148-1151; Statut Titovog fonda za

Organizacija i upravljanje sredstvima Titovog fonda SR BiH mijenjali su se u skladu sa njegovim radom i razvojem. U početku su ona organizovana strogo centralizovano na republičkom nivou i njima je upravljala Skupština Titovog fonda.¹⁵⁰ Tokom 1981. godine, u skladu s nizom drugih izmjena u radu Titovog fonda, započela je izmjena organizacije finansijskih sredstava. Dotadašnji način republičkog organiziranja zamijenio je novi, decentralizovani sistem, koji se sastojao od prenošenja dijela sredstava na upravljanje Titovom fondom u opštinama. Ovaj sistem je uspostavljen i organizovan posebnim Samoupravnim sporazumom o raspodjeli sredstava Titovog fonda koji su potpisali Titov fond SR BiH i Titov fond u opštinama.¹⁵¹ Ipak, trebalo je proći izvjesno vrijeme dok je ovaj novi sistem zaživio u cijelosti. Počeo se primjenjivati od 1982. godine i značajno se odrazio na postojeći princip dodjele stipendija. Do tada su sredstva prikupljana i organizovana na nivou republike i tako su dodjeljivane i stipendije, dok je od 1982. godine organizacija promijenjena u korist opština, koje su donosile odluke o dodjeli stipendija na osnovu svojih sredstava. Prema tome, sredstva Titovog fonda SR BiH predstavljana su odvojeno od sredstava Titovog fonda u opštinama u finansijskim planovima i završnim računima. Sredstva za Titov fond formirana su od prihoda prikupljenih na nivou SR BiH i od njih je 10% izdvajano i uplaćivano na ime solidarnosti u Titov fond Jugoslavije. Prema Samoupravnom sporazumu, sredstva su se trebala dijeliti tako da je 50% išlo u korist Titovog fonda SR BiH i 50% fondovima opština. Predviđeno je da se ovaj omjer zadrži do 1985. godine, kada bi bio promijenjen u korist opština. Sredstva Titovog fonda SR BiH (50%) raspoređivana su tako što je 40% namijenjeno za isplatu stipendija koje su dodijeljene prije 1980/81. školske godine, a 60% je usmjereno za sredstva solidarnosti Titovog fonda SR BiH koja su namijenjena za pomaganje i dodjeljivanje stipendija u nerazvijenim i izrazito nerazvijenim opštinama u Republici. Iz Fonda solidarnosti Titovog fonda SR BiH svake godine je trebalo izdvajati po jednu stipendiju

stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1129.

¹⁵⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednica Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 16. 1. 1980). Pravila Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece.

¹⁵¹ Društveni dogovor o izmenama i dopunama društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 11. 7. 1986. br. 38/86. 1148-1151; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1129.

za mladog radnika iz nerazvijenih opština i po jednu stipendiju za mladog radnika i dijete radnika iz izrazito nerazvijenih opština. Princip solidarnosti, koji se dotad sprovodio od saveznog nivoa ka republikama, proširen je na nivo republika i opština. Što se tiče sredstava solidarnosti koja su uplaćivana od strane Titovog fonda Jugoslavije u Titov fond SR BiH, ona su se raspoređivala tako da je Titovom fondu SR BiH pripadalo onoliko sredstava koliko je ranije uplatio za Fond solidarnosti, a ostatak se raspoređivao opštinama i to prema visini prosječno uplaćenog članskog doprinosa po zaposlenom u društvenom sektoru na području opštine u prethodnoj godini. Za Titov fond SR BiH namijenjena su i sva sredstava koja nemaju karakter članarina, a uplaćena su od strane republičkih organa i društveno-političkih organizacija.¹⁵²

U praksi, ovakav samoupravni sporazum o raspodjeli sredstava, po principu 50% za Titov fond SR BiH i 50% za Titov fond u opštinama, nije mogao dugo opstati, jer su se u opštinama javili brojni problemi zbog nedostatka novca. Premda je planirano da se prve izmjene omjera raspodjele sredstava izvrše 1985. godine, inicijativa za izmjenu je pokrenuta već 1983. godine, ubrzo je i usvojena, s namjerom da se omjer promijeni u korist opština sa 50% na 65%. Istim dokumentom predviđeno je povećanje omjera pri raspodjeli sredstava u korist Titovog fonda u opštinama za 1984. na 70% i za 1985. godinu na 75%. Za Titove fondove u opštinama predviđeno je da se stipendije dodjeljuju iz sredstava prikupljenih do 30. juna tekuće godine. Ovo je imalo dvojak značaj. S jedne strane, trebalo je da bude podsticaj za fondove u opštinama za veću angažovanost u pridobijanju novih članova i prikupljanju članarina te tako i povećanju prihoda, a s druge strane, trebalo je da doprinese osiguravanju sredstava u narednoj godini za dodjelu stipendija. Ova odluka nije imala "zamišljeni" rezultat jer su se mnoge opštine već u 1984. godini našle u izuzetno teškoj situaciji. Tačnije, 45 opština nije moglo dodijeliti niti jednu stipendiju, a 29 opština nije moglo isplatiti stipendije ranijim generacijama, iz 1982/83. i 1983/84. školske godine. Neke od opština slale su zahtjeve da im se omogući korištenje sredstava prikupljenih i poslije 30. juna tekuće godine. Kako bi se ovaj problem riješio, povećalo se učešće opština u ukupnim sredstvima Titovog fonda SR BiH sa 70% na 75% za izrazito nerazvijene i nerazvijene opštine, a za one razvijene sa 65% na 75%. Ovaj odnos se ponovo promijenio počet-

¹⁵² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXV, 19. 5. 1982). Samoupravni sporazum Skupštine Titovog fonda SR BiH i skupština Titovog fonda u opštinama o načinu raspodjele i korišćenja sredstava Titovog fonda; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1983. Dopis za Privrednu banku Sarajevo, 11. 2. 1983.

kom 1986. godine, kada je usvojen prijedlog, prema kojem je Titovom fondu u opštinama trebalo da pripada, od ukupnih sredstava prikupljenih od članarina, za razvijene opštine 80%, nerazvijene 85% i izrazito nerazvijene 90%. S obzirom na to da građa Titovog fonda prestaje sa 1986. godinom, možemo samo nagađati kako se odvijao ovaj sistem organizacije sredstava u Titovom fondu poslije toga.¹⁵³

Od svih izvora prihoda najveći i najvažniji bili su prihodi od prikupljenih članskih uloga, kolektivnih i individualnih članova. Ovi prihodi bili su namijenjeni isključivo za dodjelu stipendija, dok su prihodi uplaćeni od strane osnivača služili za troškove u vezi s radom i organizacijom Titovog fonda i njegove stručne službe. Zbog značaja ovog izvora prihoda, prikupljanju članarina tokom rada Titovog fonda pridavala se posebna pažnja. Nastojalo se osigurati redovno uplaćivanje članarina i njihova valorizacija, što nije uvijek teklo bez problema (tabela br. 1). Prihodi od članarina stalno su rasli do 1980. godine. Ipak, u 1980. godini u Titovom fondu više je nego očit nagli skok ovih prihoda, koji su sa 16.334.210 porasli na 41.612.774,50 dinara, što je proporcionalno rastu broja članova Titovog fonda.¹⁵⁴ Ovo se očito može vezati za činjenicu da je te godine umro Josip Broz Tito, te je znatan dio prihoda u Titov fond stigao zahvaljujući povećanju broja članova. To je bio dio kolektivne akcije u to vrijeme, da se veliča i poštuje sve što je u vezi s imenom i ličnošću Josipa Broza Tita. Kao primjer može poslužiti slučaj Vlaste J. iz Čikaga. Nakon što je saznao za smrt predsjednika Josipa Broza Tita, Vlaste J. poslao je novčani doprinos umjesto vijenca za Tita. Naveo je: "Dragi drugovi mi iz inostranstva nismo mogli poslati cveće ili venci za posledni oproštaj sa našeg nikad nezaboravenog predsednika ali usled toga našeg oproštaja ja vam šaljem jedan mali poklon 200 dolara za u fond našeg predsednika".¹⁵⁵

¹⁵³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VII, 30. 3. 1983). Odluka o izmjeni procenta u raspodjeli sredstava iz članskih i drugih doprinosa ostvarenih u Titovom fondu SR BiH u opštinama u 1983. godini; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1983. Raspoređivanje sredstava Titovog fonda; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XVI, 27. 4. 1984). Prijedlog za povećanje učešća Titovog fonda u opštinama u prihodima ostvarenim na području opštine iz sredstava Titovog fonda SR BiH; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXVIII, 20. 2. 1986). Odluka o ustupanju dijela sredstava Titovog fonda SR BiH iz članskih doprinosa članova Titovog fonda u 1985, 1986, 1987, 1988. i 1989. godini Titovom fondu SR BiH u opštinama.

¹⁵⁴ Uporediti sa podacima iznesenim u poglavlju *Članstvo Titovog fonda SR BiH*.

¹⁵⁵ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Evidencija primljenih pisama od naših građana (pojedina) na

Tabela br. 1. *Prihodi od članarina u Titovom fondu SR BiH i Titovom fondu Jugoslavije za period 1974-1985. godine u dinarima.**

Godina	Prihodi Titovog fonda SR BiH	Prihodi Titovog fonda SFRJ
1874.	7.294.447	40.634.596,55
1975.	8.150.600	47.984.983,91
1976.	9.957.049	60.634.433,60
1977.	10.447.887	80.841.188,05
1978.**	10.625.703	108.395.757,90
1979.	16.334.210	145.070.623,60
1980.	41.612.774,50	237.828.475,10
1981.	30.915.372,85	238.703.119,20
1982.	38.837.160,51	288.982.497
1983.	57.854.923,95	354.583.572
1984.	66.335.620,10	431.070.527,20
1985.	89.231.565	-

* Tabela je izrađena na osnovu podataka preuzetih iz: AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Sednice Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (11. 6. 1979), F2. Izveštaj o petogodišnjem radu Titovog fonda. Beograd, 1979; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od 1982. do 1986. godine, Sarajevo, 1986.

** Od 1978. godine u ukupnim prihodima Titovog fonda računaju se i prihodi radnika na privremenom radu u inostranstvu.

Ovakvih i sličnih slučajeva zabilježeno je nekoliko, kao i primjera učla-njenja u Titov fond istim povodom.¹⁵⁶ Već 1981. godine prihodi su bili niži za 10.000.000 dinara, što je pokazatelj kako je nagli skok iz prethodne godine bio prolazno povećanje povezano sa Titovom smrću.¹⁵⁷ U periodu 1982-1986. godine uplate i rast prihoda u Fondu kretale su se u skladu s finansijskim pla-novima, a 1982, 1983. i 1985. čak su i premašile realna očekivanja. Međutim, ona nisu bila u skladu s rastom ličnih dohodaka. Lični dohodak u SR Bosni i Hercegovini je u periodu od 1965. do 1980. godine bilježio stalni rast u po-ređenju s rastom troškova života. Realni čisti lični dohodak porastao je za 3,2%. Situacija se poslije 1980. godine značajno promijenila, pa je realni čisti

privremenom radu u inostranstvu. Pismo Vlaste J. iz Čikaga 28. 5. 1980. godine.

¹⁵⁶ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Evidencija primljenih pisama od naših građana (pojedina) na privremenom radu u inostranstvu.

¹⁵⁷ Isto se desilo i sa brojem članova Titovog fonda.

lični dohodak, naspram troškova života koji su naglo porasli za 295% do 1984. godine, zabilježio pad od 5,7%. Prema tome, prihodi Titovog fonda bili su nominalno veći, ali je njihova realna vrijednost, zbog inflacije i krize u zemlji, bila znatno manja, što se odražavalo i na rad Titovog fonda. Stipendije, kao i članarine, trebale su se uvećavati u skladu s rastom ličnog dohotka. S obzirom da se nije vršila redovna valorizacija članskih prihoda u skladu s rastom ličnog dohotka, Titov fond se našao u situaciji da bez obzira na rast prihoda ne može dodjeljivati više stipendija nego ranije.¹⁵⁸

U Bosni i Hercegovini u periodu od 1974-1985. godine bilo je do 109 opština,¹⁵⁹ koje nisu bile jednake po razvijenosti i broju zaposlenih. U svakoj od ovih opština osnovan je Titov fond, a od donošenja Samoupravnog sporazuma o raspodjeli sredstava između Titovog fonda SR BiH i Titovog fonda u opštinama one su dobile veći značaj, ali i odgovornost. Ipak, veliki broj opština bilježio je slabu aktivnost, koja nije uvijek bila vezana uz njihovu (ne) razvijenost. Neke opštine prihode su redovno uvećavale zahvaljujući tome što su članske doprinose prikupljale i vršile njihovu valorizaciju u skladu s rastom ličnog dohotka, a od 1982. godine vezale su ih uz rast ličnog dohotka i na taj način su se svake godine uvećavali i članski doprinosi. Te opštine su bile: Vogošća, Bratunac, Goražde, Konjic, Banja Luka, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Banovići, Brčko, Novo Sarajevo, Prijedor, Zenica, Tuzla, Žepče, Živinice, Gacko, Bugojno, Srbac i Centar Sarajevo. Ovaj princip valorizacije članskih prihoda u skladu s rastom ličnog dohotka u SR BiH nastojao se uvesti u sve opštine, ali ipak, jedan broj njih bilježio je stalnu neaktivnost, koja se ogledala ne samo u slabim prihodima već i u malom broju dodijeljenih stipendija. Jedan broj kolektivnih članova nije mogao redovno uvećavati prihode zbog gubitaka u poslovanju, pa je to regulisano izmjenom Zakona o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka, prema kojoj se uplata u Titov fond mogla podmirivati iz dohotka osnovne organizacije.¹⁶⁰

¹⁵⁸ ABH, *Fond: TFMSRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VIII, 21. 4. 1983). Izvještaj o radu Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine 1982-1986; *Materijalni i društveni razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, 75, 167, 171.

¹⁵⁹ Broj opština mijenjao se u skladu s teritorijalno-administrativnim promjenama u SR Bosni i Hercegovini.

¹⁶⁰ "Iz dohotka osnovne organizacije, saglasno alineji 11. stava 1. ovog člana, podmiruju se i doprinosi Titovom fondu za stipendiranje mladih radnika i radničke dece, kao izdaci osnovne organizacije za stipendiranje studenata i učenika, preuzeti samoupravnim sporazumom ili dogovorom". Zakon o izmenama i dopunama Zakona o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog

Najveći i najredovniji finansijeri Titovog fonda bili su opštine Vogošća, Centar, Lukavac, Tuzla i još neke. Ove opštine naveli smo da njihovim primjerom ukažemo kako je privredna razvijenost nekih od njih utjecala na redovnost uplata članskih doprinosa. Naprimjer, opština Vogošća bila je jedna od najrazvijenijih u Jugoslaviji zahvaljujući razvoju vojne i automobilske industrije na njenoj teritoriji, stoga su i uplate članskih doprinosa bile najveće.¹⁶¹

Kako bi se stabilizovala finansijska situacija u Titovom fondu Jugoslavije, zbog toga što je ekonomska kriza znatno utjecala na njegov rad, koncem 1986. godine započela je akcija uređivanja i osiguravanja stalnih prihoda od članarina. Najprije je u Titovom fondu Jugoslavije, Titovom fondu SR Srbije i nešto manje u Titovom fondu SAP Kosova započela akcija kojom se nastojalo osigurati potpisivanje samoupravnih sporazuma o udruživanju sredstava u Titov fond radi stipendiranja kadrova za potrebe udruženog rada. Ovim sporazumima članarine kolektivnih članova trebalo je učiniti stalnim prilivom sredstava. Ipak, na samom početku u takvim poslovima javljali su se određeni problemi, a to se vidi iz opomena koje su upućene Titovom fondu SR Srbije u nekim opštinama Beograda. Pojedine opštine spomenute su sporazume dostavljale na potpisivanje organima i organizacijama federacije, koje su prema Društvenom dogovoru o osnivanju Titovog fonda sredstva udruživale u Titovom fondu Jugoslavije. Ovo je stvaralo izvjesnu konfuziju u radu Fonda i novom pristupu prilikom organizacije članarine.¹⁶²

Nije zanemarljiv i dio prihoda Titovog fonda SR BiH koja čine sredstva solidarnosti uplaćenih iz Titovog fonda Jugoslavije, organiziranih tako što su fondovi u svim republikama i pokrajinama izdvajali 10% ukupnih članskih prihoda i upućivali ih u savezni fond. U ova sredstva ulazili su i prihodi prikupljeni od organa i organizacija federacije i članova Titovog fonda Jugoslavije, kao i članarine ljudi na privremenom radu u inostranstvu. Prikupljena sredstva, organizovana u Titovom fondu Jugoslavije, potom su se raspoređivala po principu da je 10% ostajalo u saveznom fondu, a ostatak, 90%, usmjeravalo se

prihoda i dohotka. *Službeni list SFRJ*, 29. 12. 1978. br. 70/78. 2730.

¹⁶¹ Opština Vogošća je 1981. godine uplatila 2.082.505,50; 1982. godine 3.109.160,10; 1983. godine 5.376.179,90 i tako dalje. Ovaj broj je iz godine u godinu rastao.

¹⁶² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Dopis članovima Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije o tačkama koje će se razmatrati na narednoj sjednici, 21. 12. 1986. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Zapisnik sa sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SFRJ koja je održana 11. 12. 1986. godine.

za potrebe nerazvijenih područja Jugoslavije na osnovu kriterija po kojima se raspoređuju, i to organima Titovog fonda SR BiH 34%, u SR Makedoniji 25%, SR Crnoj Gori 12% i SAP Kosovo 30%.¹⁶³

Osnivanje Fonda solidarnosti na saveznom nivou Titovog fonda s ciljem da se pomažu nerazvijene republike i SAP Kosovo preuzeto je iz državnog sistema organizacije. Još 1965. godine osnovan je Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina (FFKBR) na osnovu člana 123. Ustava SFRJ iz 1963.godine i Zakona o Fondu Federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih pokrajina i krajeva.¹⁶⁴ Kao nerazvijene republike izdvojene su Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora i Kosovo. Fond je sredstva obezbjeđivao u zavisnosti od privredne aktivnosti iz sredstava od poreza na društveni proizvod u iznosu 1,85%. Sredstva su na početku dijeljena na način da je za SR BiH usmjereno 30,7%, SR Crnu Goru 13,1%, SR Makedoniju 26,6% i SAP Kosovo 30%. Stopa izdvajanja od poreza na društveni proizvod početkom sedamdesetih godina uvećana je na 1,97%, od čega je 0,09% namjenski odvojeno isključivo za SAP Kosovo. Taj iznos se trebao podijeliti tako da bi od ostatka prireza koji je iznosio 1,85% Bosna i Hercegovina dobila 34%, Makedonija 24%, Crna Gora 12% i Kosovo 30%. Isti omjer je uzet prilikom raspodjele sredstava solidarnosti Titovog fonda Jugoslavije. Od 1976. godine predviđeno je da od prireza od društvenog proizvoda u iznosu 1,97% bude obavezno izdvojeno 0,17% za SAP Kosovo, te dodatno 0,3% kao namjenska sredstva za gradnju hidrosistema Ibar – Lepanac na Kosovu, dok bi ostatak sredstava u iznosu od 1,77% bio raspoeden po već navedenom principu.¹⁶⁵

Prva uplata Titovog fonda SR BiH na ime sredstava solidarnosti u Titov fond Jugoslavije izvršena je tek krajem 1975. godine u iznosu od 729.400 dinara na ime prihoda iz 1974. godine.¹⁶⁶ Naredna uplata obavljena je krajem 1976.

¹⁶³ Društveni dogovor o izmenama i dopunama društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 11. 7. 1986. br. 38/86. 1148-1151; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 26. 11. 1987. br. 36/87. 1123-1129; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Osnove i pravci daljeg razvoja Titovog fonda. Beograd, 1983.

¹⁶⁴ Pozderac H. 1978. 104.

¹⁶⁵ Pozderac H. 1978. 105, 106; Ramet P. S. 2009, 344-347.

¹⁶⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1975. Dopis od Privredne banke, Filijala Sarajevo, o uplaćenim sredstvima u Titov fond Jugoslavije, 9. 12. 1975. godine.

godine za godinu 1975. u iznosu od 995.000 dinara i tako dalje. Za tekuću godinu je uplaćivano krajem naredne godine. Ukupno je Titov fond SR BiH uplatio u Titov fond Jugoslavije na ime sredstava solidarnosti 29.835.872,40 dinara (tabela br. 2).

Iz Titovog fonda solidarnosti u Titov fond SR BiH prva uplata je stigla krajem 1975. godine, za dvije godine, 1974. i 1975, a sve naredne su kontinuirano uplaćivane, a iz godine u godinu uplate su rasle. Ukupno je iz Titovog fonda Jugoslavije u Titov fond SR BiH uplaćeno 73.033.837 dinara (tabela br. 3).

Tabela br. 2. *Upaćeno u Titov fond Jugoslavije iz Titovog fonda SR BiH na ime sredstava solidarnosti**

Godina	Upaćena sredstava u Titov fond Jugoslavije (u dinarima)
1975.	729.400
1976.	815.000
1977.	995.000
1978.	1.044.767
1979.	1.062.700
1980.	1.633.421
1981.	4.161.277,40
1982.	3.091.537
1983.	3.883.716
1984.	5.785.492
1985.	6.633.562
Ukupno	29.835.872,40

* Tabela je urađena na osnovu podataka iz građe ABH, Fond: TFSMRRD SR BiH. Opšta arhiva 1986. Informacija o nekim pitanjima raspodjele sredstava solidarnosti Titovog fonda Jugoslavije.

Tabela br. 3. *Prihodi od sredstava 1974-1985. godine***

Godina	Prihodi Titovog fonda SR BiH od sredstava solidarnosti (u dinarima)
1974.	1.508.021,10
1975.	
1976.	3.399.886,60
1977.	2.111.085,75
1978.	3.945.462,20
1979.	2.794.567,90
1980.	6.253.446,90
1981.	7.198.013,10
1982.	9.467.426
1983.	11.019.602
1984.	12.712.814
1985.	12.623.514
Ukupno	73.033.837

** Tabela je urađena na osnovu podataka iz građe ABH, Fond: TFSMRRD SR BiH. Opšta arhiva 1986. Informacija o nekim pitanjima raspodjele sredstava solidarnosti Titovog fonda Jugoslavije.

Ako se uporede podaci o ukupnim uplatama iz Titovog fonda SR BiH za Fond solidarnosti, te ukupnim uplatama iz Fonda solidarnosti, vidi se da je u Titov fond SR BiH stiglo dva i po puta više sredstava nego što je upućeno na ime sredstava solidarnosti. Slično je bilo i sa drugim republikama (SR Crna Gora, SR Makedonija i SAP Kosovo). Ovakav način organizacije i raspodjele sredstava u Titovom fondu Jugoslavije preispitivan je u nekoliko navrata za vrijeme rada Titovog fonda, i to najčešće od onih republika koje nisu primale sredstva solidarnosti, a uplaćivale su ih. Ovo pitanje je pokrenuto na sjednicama Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije još tokom 1977. godine od strane predstavnika Titovog fonda SR Hrvatske. Na koncu je to rezultiralo formiranjem prijedloga izmjena Samoupravnog sporazuma o raspodjeli sredstava koja se uplaćuju u Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije. Ovim izmjenama u raspodjeli sredstava trebali su se jednim dijelom uključiti svi fondovi Titovog fonda Jugoslavije na osnovu postignutih rezultata. Sredstva su trebala da se raspodjeljuju prema principu 10% za rezerve Titovog fonda Jugoslavije, 70% za nedovoljno razvijene fondove u republikama i SAP Kosovo i 20% za republike i pokrajine koje iskažu posebnu aktivnost. Rezultati aktivnosti republika i pokrajina utvrđivali bi se na osnovu broja članova, kolektivnih i individualnih, i visine prikupljenih članskih prihoda.¹⁶⁷

Izvršni odbor Titovog fonda SR BiH razmotrio je prijedlog izmjene raspodjele sredstava koji je predložio Izvršni odbor Skupštine Titovog fonda Jugoslavije i zaključio da se ne slaže s ovom izmjenom. Ovo pitanje nije usvojeno ni na narednim sjednicama Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije, premda se o njemu dosta raspravljalo u posebno formiranoj radnoj grupi za njegovo rješavanje.¹⁶⁸ Zanimljivo je napomenuti da su ove rasprave u Titovom fondu o sredstvima solidarnosti započele baš u vrijeme kada se rasprave vode i o Fondu Federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina. Od 1978. godine krenulo se sa

¹⁶⁷ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (25. 4. 1977), F5. Samoupravni sporazum o raspodjeli sredstava koja se uplaćuju u Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece.

¹⁶⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1977. Dopis Titovom fondu za stipendiranje mladih radnika i radničke dece SFRJ, 14. 3. 1977. godine; AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (12. 9. 1979), F6. Dopis članovima Izvršnog odbora, 5. 7. 1979. godine.

stanovišta da Makedonija i Bosna i Hercegovina trebaju izgubiti status nedovoljno razvijenih, a iz SR Hrvatske stizali su prijedlozi o potpunom ukidanju Fonda. Takvih prijedloga je bilo i u narednom periodu. Situaciju je dodatno otežavala sve veća ekonomska kriza u zemlji. Prestanak rada Fonda nastupio je tek 1990. godine.¹⁶⁹

Princip raspodjele i formiranja sredstava solidarnosti Titovog fonda Jugoslavije počeo se transformisati tek od 1985. godine. Planirano je da se postepeno smanjuje procenat udruživanja sredstava na ime sredstava solidarnosti svih fondova, a da kao kompenzaciju razvijeni fondovi dodjeljuju stipendije preko Titovog fonda Jugoslavije nerazvijenim fondovima u republikama i na Kosovu. Procenat udruživanja sredstava smanjio se sa 10% na 8%, a u prvom periodu razvijeni fondovi republika trebali su dodijeliti deset stipendija nerazvijenim, a Titov fond SAP Vojvodine nešto manje od deset. Uz ove izmjene pokrenuto je još jedno pitanje o kojem se raspravljalo preko dvije godine u Titovom fondu Jugoslavije, a odnosilo se na određivanje osnovice prilikom udruživanja sredstava solidarnosti. Prema Društvenom dogovoru o osnivanju Titovog fonda, osnovicu su činili prihodi od članskih doprinosa. Prema prijedlogu koji je potekao od predstavnika Titovog fonda SR Srbije, osnovica bi se trebala utvrđivati prema učešću republika i pokrajina u društvenom proizvodu SFRJ po čistim djelatnostima, a visina sredstava solidarnosti utvrđivala bi se planom koji bi donosio glavni organ Titovog fonda Jugoslavije. To je faktički značilo da bi udruživanje sredstava solidarnosti zavisilo od snage udruženog rada u njima, a ne od snage fondova u republikama i pokrajinama. Ovaj prijedlog koji je potekao iz Titovog fonda SR Srbije nije naišao na dobar prijem u fondovima drugih republika i autonomnih pokrajina, čak je predstavljao sve veću smetnju u radu Fonda. Drugo pitanje koje je aktuelizirano odnosilo se na prikupljena sredstava od članarina organa i organizacija federacije i od ljudi na radu u tim organizacijama. Titov fond SR Srbije iznio je prijedlog kako bi se prihodi od članarina organa i organizacija federacije te od ljudi koji rade u njima trebali prikupljati u Titovom fondu Srbije. Prema tom prijedlogu, Titovom fondu Jugoslavije pripadala bi samo sredstva koja bi se uplaćivala od organa federacije koji su bili osnivači Titovog fonda. Ovakav stav nije prihvaćen od fondova u ostalim republikama i pokrajinama te je bio kamen spoticanja u radu Fonda. Kako je tekla primjena ovih izmjena i šta

¹⁶⁹ Ramet P. S. 2009, 344-347.

se desilo u narednom periodu, nije nam poznato zbog nedostupne arhivske građe. Teško je bez dokumentacije i pristupa arhivskoj građi donositi konačne zaključke o ovome pitanju, ali nema sumnje da su ova dešavanja dovela u pitanje solidarnost na kojoj se bazirao Fond.¹⁷⁰

Prihodi Titovog fonda formirani su, pored članskih uplata i sredstava koja su stizala iz Titovog fonda Jugoslavije, još "(...) i od poklona, zavještanja i priloga članova Titovog fonda, i drugih pravnih lica i građana".¹⁷¹ Nabrojani izvori prihoda u prvim godinama rada Titovog fonda nisu bili uopće razvijeni, odnosno nije bilo nikakvih uplata u obliku poklona, posebnih zavještanja i slično. Ovo pitanje u Titovom fondu aktuelizirano je tek početkom 1977. godine. Prve novčane uplate na ime poklona u Titov fond Jugoslavije pristigle su tokom 1977. godine. Naprimjer, rektor Beogradskog univerziteta svoj rektorski dodatak poklonio je Titovom fondu. Nekoliko pisaca poklonilo je svoje autorske honorare, a Izdavačka kuća *Privredni pregled* iz Beograda zavještala je Titovom fondu 2% od ukupnog autorskog honorara koji se isplaćuje tokom godine. Zanimljiv nam je podatak na koji smo naišli, a u bliskoj je vezi s pitanjem novčanih poklona za Titov fond. U pitanju je svjedočanstvo Miloja Popovića, novinara, pravnik, političkog radnika koje je zabilježeno u jednom intervjuu u *Ilustrovanoj politici*. Za vrijeme boravka u Americi Miloje Popović napisao je pjesmu o Nikoli Tesli 1976. godine za koju je od američke vlade dobio novčanu nagradu u iznosu od 5.000 dinara. S obzirom da dobijeni novac, zbog diplomatskog statusa koji je u to vrijeme imao, nije mogao primiti, uplatio ga je u Titov fond.¹⁷² Ova suma nije bila toliko značajna ako se uzme u obzir da je 1976. godine čisti lični dohodak po radniku u SR BiH iznosio 3.298 dinara. Za 5.000 dinara moglo se dodijeliti pet mjesečnih stipendija djeci radnika – srednjoškolcima, odnosno četiri za djecu radnika – studentima ili dvije mjesečne stipendije za mlade radnike. Pitanje uplata u obliku poklona, zavještanja i slično bilo je redovno pokretano i o njemu se raspravljalo, te se takve uplate i spominju u narednim godinama u Titovom fondu. Tako je

¹⁷⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Informacija o nekim pitanjima raspodele sredstava solidarnosti Titovog fonda Jugoslavije.

¹⁷¹ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 24. 5. 1973. br. 28/73. 915-916.

¹⁷² AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Skupština Titovog fonda Jugoslavije, F1. Izveštaj o radu za 1977. godinu; Preuzeto sa: *Ilustrovana politika*. <http://www.ilustrovana.com/2004/2378/3.htm>.

tokom 1980. godine zabilježen pokušaj zavještanja nepokretne imovine Titovom fondu, te je stoga pokrenuta inicijativa da se ovo pitanje riješi donošenjem Odluke o zavještanjima i poklonima i zadužbinama u Titovom fondu, koja bi detaljnije razradila ovo pitanje.¹⁷³

Nacrt Odluke izrađen je krajem 1981. godine, prema kojem su poklone, zavještanja i zadužbine u Titov fond mogli davati građani SFRJ kao i strani građani, s tim da se oni ne bi prihvatili od onih lica koja su "(...) moralno nepodobna, s obzirom na ciljeve radi kojih je osnovan Titov fond". Pokloni, zavještanja ili zadužbine bile bi namijenjene za cijelu teritoriju SFRJ osim ako nije bilo drugačije određeno voljom onoga čija su sredstava ili materijalna dobra poklonjena. Zaduzbina je trebala nositi naziv Titovog fonda, zatim ime i prezime osnivača zaduzbine i imati posebno svoj statut te svojstvo pravnog lica. Zaduzbina bi postojala onoliko dugo koliko su trajala njena sredstva.¹⁷⁴ Nacrt spomenute odluke tokom 1982. godine razmatrali su Titovi fondovi u republikama i pokrajinama, te su iznijeli svoje primjedbe i sugestije na ovaj dokument. Neke od primjedbi bile su da pitanje zaduzbina, zavještanja i poklona ne treba regulisati odlukom, već pravilnikom, jer pravilnik ima snagu više pravne norme. Drugo važno pitanje koje je pokrenuto jeste pitanje statusa zaduzbina u Titovom fondu kao pravnih lica. Titov fond SR Hrvatske istakao je da bi to bilo kao osnivanje "(...) fonda u fondu".¹⁷⁵

¹⁷³ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Skupština Titovog fonda Jugoslavije, F2. Izveštaj o radu za 1979. godinu; AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Skupština Titovog fonda Jugoslavije, F2. Izveštaj o radu Titovog fonda Jugoslavije za 1980. godinu; AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Skupština Titovog fonda Jugoslavije, F2. Izveštaj o radu Titovog fonda Jugoslavije za 1981. godinu.

¹⁷⁴ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Sednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda Jugoslavije, F6. Nacrt Odluke o zaveštanjima i poklonima i o zadužbinama u Titovom fondu za stipendiranje mladih radnika i radničke dece.

¹⁷⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXV, 19. 5. 1982). Pregled primedaba, predloga i sugestija na teze za izradu Odluke o zaveštanjima i poklonima i o zadužbinama u Titovom fondu za stipendiranje mladih radnika i radničke dece.

Tabela br. 4. *Vanredni prihodi Titovog fonda
(pokloni, zavještanja i uplate umjesto vijenaca)*

Godina	Vanredni prihodi Titovog fonda SR BiH (u dinarima)
1977.	1.051.904,60
1978.	158.049,95
1979.	82.110
1980.	1.475.347,50
1981.	22.300
1982.*	1.000
1983.	-
1984.	59.409
1985.	96.833,50
Ukupno	2.946.954,55

*U završnim računima vanredni prihodi za 1981. iznosili su 1.000 dinara, a za 1983. nisu prikazani. S obzirom na dostupne podatke koje ne možemo potvrditi na osnovu drugih izvora, pretpostavljamo da su vanredni prihodi bili znatno veći i u prethodnim i kasnijim godinama, odnosno smatramo da ih je bilo, ali da nisu potpuno ili nisu uopće prikazivani u izvještajima.

Pored svih nastojanja da se pravno reguliše pitanje zadužbina u okviru Titovog fonda, ova forma organizacije sredstava nije nikada zaživjela. S druge strane, zavještanja i pokloni bili su česta pojava u Titovom fondu Jugoslavije, kao i u fondovima drugih republika i pokrajina, pa tako i u Fondu SR BiH. Prvi prilozi koji su stigli u Titov fond SR BiH tokom 1977. godine, a koji nisu imali karakter članarina, bili su prilozi uplaćeni povodom smrti Džemala Bijedića. Društvo historičara Bosne i Hercegovine uplatilo je 1.000 dinara u Titov fond povodom smrti dr. Nikole Babića.¹⁷⁶ Ova uplata je bila tek simbolična ako se zna da je činila tek četvrti dio od prosječnog ličnog dohotka radnika u SR BiH. Istovremeno od 1.000 dinara nije se mogla dodijeliti ni puna stipendija za srednjoškolca ili studenta, a činila je tek trećinu od maksimalnog iznosa stipendije za mladog radnika. Veliki broj uplata u Titov fond zabilježen je povodom smrti Josipa Broza Tita. Ta sredstva uplaćivana su umjesto vijenaca za Tita. Zanimljiv je i slučaj prof. dr. Čede Radovića, koji je odlučio da svoj honorar, koji je trebao da dobije od Prosvjetno-pedagoškog zavoda, uplati u

¹⁷⁶ Prof. dr. Nikola Babić preminuo je 18. 11. 1978. godine.

Titov fond. Ovi prilozi prikazivani su u završnom računu Titovog fonda kao vanredna sredstva.¹⁷⁷

Jedan dio prihoda Titovog fonda SR BiH činile su kamate na deponovana sredstva kod Privredne banke Sarajevo. Odmah po osnivanju Titovog fonda otvoren je račun kod ove banke, te je 1974. godine sačinjen ugovor prema kojem je banka Titovom fondu isplaćivala 3,5% kamate po viđenju na određena sredstva Titovog fonda. Od početka 1981. godine sklopljen je novi dogovor prema kojem je banka isplaćivala 7,5% na deponovana sredstva po viđenju i 9% na oročena sredstva u banci. U tabelama br. 5. i br. 6. predložen je pregled uplata na deponovana i oročena sredstva Titovog fonda kod Privredne banke Sarajevo.

Tabela br. 5. *Prihodi Titovog fonda SR BiH od kamata na deponovana sredstva kod Privredne banke, Filijala Sarajevo**

Godina	Prihodi od kamata na deponovana sredstva (u dinarima)
1975.	233.753
1976.	211.943
1977.	708.189,65
1978.	41.110
1979.	72.034
1980.	-
1981.	257.724
1982.	62.152
Ukupno	1.586.906

* Tabela je izrađena na osnovu završnih računa Titovog fonda SR BiH.

Tabela br. 6. *Prihodi Titovog fonda SR BiH od kamata na oročena sredstva kod Privredne banke, Filijala Sarajevo***

Godina	Prihodi od kamata na oročena sredstva (u dinarima)
1980.	1.078.572
1982.	5.178.000
1983.	16.609.706
1984.	16.527.938
1985.	36.995.561
Ukupno	76.389.777

** Tabela je izrađena na osnovu završnih računa Titovog fonda SR BiH.

¹⁷⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1977. Informacije o priložima Titovom fondu povodom smrti predsjednika SIV-a Džemala Bijedića; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1978. Pismo Društva istoričara BiH povodom uplate u Titov fond; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1980. Pregled evidentiranih uplata u Titov fond umjesto kupovine vijenca za sahranu Predsjednika Republike; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1980. Pismo prof. dr. Čede Radovića.

Tabela br. 7. Pregled ukupnih prihoda i rashoda Titovog fonda SR BiH
za period 1974-1985. godine*

Godina	Prihodi (u dinarima)	Rashodi	Razlika
1874.	7.294.447	414.909	6.879.538
1975.	15.739.532	9.028.134	6.711.398
1976.	18.466.215,35	12.021.213,55	6.445.001,80
1977.	22.052.650,60	15.826.244,70	6.226.405,90
1978.	19.162.757,65	16.169.858,30	2.992.899,35
1979.	23.487.423,50	15.775.204,55	7.712.218,95
1980.	75.386.792,35	63.632.456,70	11.754.335,65
1981.	49.203.179,40	38.252.520,70	10.950.658,70
1982.	55.766.707,06	36.501.800,96	19.264.906,10
1983.	44.737.757	29.723.423	15.014.334
1984.	56.522.894	56.522.894	-
1985.	72.015.463,50	72.015.463,50	-
Ukupno:	459.835.819,41	365.884.122,96	93.951.696,45

* Tabela je izrađena na osnovu završnih računa Titovog fonda SR BiH.

Osnovni rashodi Titovog fonda bila su sredstva namijenjena za isplatu stipendija djeci radnika i mladim radnicima. Pored ovih rashoda, ostala sredstva korištena su za isplatu zaostalih stipendija, usluga Službe društvenog knjigovodstva (SDK), u početku rada za vođenje knjigovodstvenih poslova, zatim usluga Privredne banke Sarajevo i isplate 10% na ime sredstava solidarnosti Titovom fondu Jugoslavije. Ukupni prihodi Titovog fonda SR BiH iznosili su 459.835.819,41 dinara, dok su rashodi bili 365.884.122,96 dinara. Razlika je iznosila 93.951.696,45 dinara. Opći prihodi Titovog fonda nisu imali konstantu stalnog rasta kao što su ih imali prihodi od članarina. Najveći priliv sredstava zabilježen je 1980. godine, vezano uz smrt Josipa Broza Tita i nagli rast prihoda od članarina, što je automatski utjecalo i na ukupne prihode (tabela br. 7).

Tabela br. 8. *Prihodi i rashodi Skupštine Titovog fonda SR BiH, njenih organa stručne službe u periodu 1974-1985. godine**

Godina	Prihodi (u dinarima)	Rashodi	Razlika
1974.	-	-	-
1975	374.539	397.433,75	-22.894,75
1976.	895.880,50	891.795,45	4.085,05
1977.	924.260,05	909.056,55	15.204,50
1978.	926.309,50	803.455,65	122.853,85
1979.	1.046.711,30	1.006.146,75	40.564,55
1980.	1.423.814	1.330.045,55	93.768,45
1981.	2.192.268	1.810.504,45	381.763,55
1982.	2.804.207,75	2.617.482,20	186.725,55
1983.	3.432.077,50	3.209.811,05	222.266,45
1984.	3.822.000	3.448.341,75	373.658,25
1985.	6.604.432	6.368.727,95	235.704,05
Ukupno:	24.446.500	22.792.801	1.653.699

* Tabela je izrađena na osnovu završnih računa Skupštine Titovog fonda SR BiH, njenih organa i stručne službe.

Prihodi i rashodi Skupštine Titovog fonda, njenih organa (komisija i Nadzornog odbora) te stručne službe vodili su se odvojeno. Razlog tome je činjenica, koja je već ranije spomenuta, da su sredstva za rad Skupštine obezbjeđivali osnivači Titovog fonda, te da ona nisu imala nikakve direktne veze sa sredstvima koja su stizala od članarina, sredstava solidarnosti i drugih izvora prihoda koji su se koristili isključivo za dodjelu stipendija. Prihodi su, izuzevši prve dvije godine, 1974. i 1975, dok je trajalo konstituisanje organa Titovog fonda i uređenje stručne službe, bili dosta ujednačeni, jer su osnivači redovno uplaćivali članarine, što je vidljivo iz pregleda prihoda i rashoda Skupštine Titovog fonda, njenih organa i stručne službe po godinama u Tabeli br. 8.

Finansijski poslovi Titovog fonda SR BiH redovno su vođeni i posebna pažnja se pridavala stalnim izvorima prihoda. Prihodi nisu nikad nadmašili rashode, ali se Titov fond poslije 1980. godine našao u nezavidnoj situaciji izazvanoj ekonomskom krizom u zemlji. Prikupljeni prihodi su nominalno rasli, ali njihova realna vrijednost, zbog stalnog i nekontrolisanog rasta troškova života u zemlji i pada vrijednosti dinara, bivala je sve niža. Ovo se u konačnici odrazilo na to da se svim sredstvima nastojalo vršiti redovno valorizovanje

članarina i organizovanje stalnih izvora prihoda. Druga posljedica ove krize ogledala se u sve manjem broju dodijeljenih stipendija.

ČLANSTVO TITOVOG FONDA SR BiH

Osnovu organizacije Titovog fonda SR BiH činilo je članstvo. Članstvo je definisano normativnim dokumentima Titovog fonda, kojima je utvrđeno ko sve može biti član Titovog fonda, kako se vrši učlanjivanje u Titov fond, vrijeme trajanja članstva, prava i obaveze članova. Članovi Titovog fonda mogli su biti "(...) radni ljudi i građani, osnovne i druge organizacije udruženog rada, radne zajednice, samoupravne interesne zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice, društveno-političke zajednice, društveno-političke i druge društvene organizacije, jedinice i ustanove jugoslovenske narodne armije, kao i udruženja građana".¹⁷⁸ Iz navedenog se može zaključiti da su članovi Titovog fonda mogli biti pojedinačni, tj. radni ljudi i građani te kolektivni članovi u OUR-ima, Samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ-ovi) i slično.

Vremenom je ova odrednica izmijenjena i pojedinačno članstvo je dodatno razloženo, pa se osim kategorija radnih ljudi i građana, spominju i zemljoradnici, učenici i studenti, penzioneri, privatnici i slično.¹⁷⁹ Jasnijim definisanjem, naročito individualnog članstva, stavljen je naglasak na kategorije koje su se rijetko učlanjivale u Titov fond, a čija su djeca mogla primati stipendiju, naprimjer zemljoradnici. Podsticano je učlanjivanje i aktualnih, ali i bivših stipendista.¹⁸⁰ Dodatno je članom 2. Statuta Titovog fonda SR BiH definisano da članovi Titovog fonda mogu biti i građani koji privremeno žive i rade u inostranstvu, a to su bili ljudi koji imaju državljanstvo SFRJ,¹⁸¹ jer su samo u tom slučaju mogli postati članovi Fonda. Ostali iseljenici koji nisu imali jugoslavensko državljanstvo, kao i drugi strani državljani u rad Fonda uključivali su

¹⁷⁸ Društveni dogovor o izmenama i dopunama Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, 11. 7. 1986. br. 38/86. 1148-1151.

¹⁷⁹ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984, br. 27/84. 860-866.

¹⁸⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH 1978-1982. godine.

¹⁸¹ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 27/84. 860-866.

se ne kroz članstvo, već kroz uspostavljanje prijateljstva sa Fondom. Iz nekih dokumenata Titovog fonda može se pratiti pokretanje ovog pitanja 1979. godine. U tom periodu započela je akcija na predstavljanju Titovog fonda među radnicima i iseljenicima u inostranstvu kroz njihove klubove i društva, mjesta na kojima su se oni okupljali. Za te prilike štampane su posebne brošure u kojima je objašnjavana funkcija i uloga Titovog fonda.¹⁸² Primjerci ovih brošura u arhivskoj građi nisu sačuvani. Takva promocija kod njih je potakla interes za učlanjenjem. Kasnije je ova aktivnost proširena, pa se od 1980. godine djeci radnika na privremenom boravku i radu u inostranstvu dodjeljuju stipendije,¹⁸³ kao što su primjeri zajednica iseljenika iz Perta u Australiji, Yugal Club of Western Australia,¹⁸⁴ čiji angažman u radu Titovog fonda seže i u razdoblje prije 1983. godine. Oni su slali svoje priloge u Fond povodom Titove smrti. Organizovali su odbore Titovog fonda pri nekim iseljeničkim organizacijama u Pertu još 1980. godine, a 1983. godine obavijestili su Titov fond Jugoslavije da su formirali *Zajednicu Titovog fonda Zapadne Australije* i da za to imaju odobrenje australijskih vlasti.¹⁸⁵ Na zvaničnoj stranici *Yugal Club of W. A. – Društvo Jugoslovena koji žive na prostoru zapadne Australije* navodi se informacija kako je u okviru ovog društva djelovao i Titov fond.¹⁸⁶

¹⁸² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Osnovi i pravci daljeg razvoja Titovog fonda, april 1983, Beograd.

¹⁸³ Vidi: AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Sednice Skupštine Titovog fonda Jugoslavije (27. 1. 1981), F2. Izveštaj o radu Titovog fonda Jugoslavije za 1980. godinu, Beograd, 1980; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sednice Predsedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XI, 20.9. 1983). Smernice društvenih aktivnosti Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije u narednom periodu, 1983.

¹⁸⁴ Yugal Club of W. A. osnovan je 1975. godine kao jugoslavensko kulturno i sportsko društvo. Cilj mu je da okuplja sve Jugoslovene i njihove potomke na prostoru zapadne Australije. Ovaj klub aktivno djeluje i danas. Društvo Jugoslovena koji žive na prostoru zapadne Australije – Yugal Club of W. A. http://www.yugal.com.au/HTML/yugal_info.html

¹⁸⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIV, 3. 2. 1984). Pismo Izvršnim odborima u republikama i autonomnim pokrajinama o inicijativi iseljenika iz Perta, Australija, 26. 12. 1983, Beograd; AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. Evidencija primljenih pisama od (pojedina) naših građana na privremenom radu u inostranstvu i izdatih članskih karata Titovog fonda Jugoslavije, F23. Pismo Jugoslovenskog društva Yugal iz zapadne Australije.

¹⁸⁶ Društvo Jugoslovena koji žive na prostoru zapadne Australije – Yugal Club of W. A. http://www.yugal.com.au/HTML/yugal_info.html.

Članovi Titovog fonda sa učlanjenjem su preuzimali izvjesna prava i obaveze regulisane Statutom Titovog fonda SR BiH iz 1984. godine:

- morali su učestvovati u aktivnostima Titovog fonda i biti redovno obavještavani o radu organa Titovog fonda o ostvarivanju ciljeva i zadataka radi kojih je Titov fond osnovan;
- učestvovali su u izboru delegata i bili su birani u samoupravne organe Titovog fonda u opštinama, Titovog fonda SR BiH i Titovog fonda Jugoslavije,
- imali su pravo da kao individualni članovi budu stipendisti Titovog fonda Jugoslavije,
- imali su obavezu da redovno uplaćuju članarinu u cilju stvaranja materijalnih uvjeta za ostvarivanje funkcija i zadataka Titovog fonda.

Od osnivanja Titovog fonda članovi su angažovani u njegovom radu jer su se organi Titovog fonda u opštinama formirali iz reda članova. U početku se Skupštine formiraju iz reda članova, a savjeti/predsjedništva iz reda delegata Skupštine i delegata osnivača. U izmjenama dokumenata koji su regulisali rad Fonda 1981. godine navedeno je kako se delegati za skupštine biraju putem konferencije građana – članova. Ovim je normativno regulisano organizovanje članova Titovog fonda.¹⁸⁷

Daljim izmjenama u radu Titovog fonda, odnosno prenošenjem sve većih prava i obaveza na organe u opštinama, pitanje organizacije i djelovanja članova sve više se aktuelizovalo. Tokom 1980. i 1981. godine intenzivno se radilo na jačanju saradnje, naročito sa kolektivnim članovima Titovog fonda SR BiH. Ona se ostvarivala kroz organizovanje odbora u savezima sindikata, u školama, na fakultetima, posredstvom Saveza socijalističke omladine i u mjesnim zajednicama, putem Socijalističkog saveza radnog naroda. Na ovim odborima raspravljalo se o nizu pitanja, od redovne uplate članarina do odnosa prema stipendistima. Oni su uglavnom organizovani preko društveno-političkih organizacija i bili su namijenjeni za kolektivne članove.¹⁸⁸ U diskusiji koja je vo-

¹⁸⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (V, 27. 12. 1982). Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, 1983.

¹⁸⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXI, 4. 12. 1981). Izvještaj sa regionalnih savjetovanja.

đena na Regionalnom savjetovanju predsjednika i sekretara skupština Titovog fonda u opštinama 14. 12. 1981. godine raspravljalo se o pitanju ostvarivanja bolje saradnje između OOUR-a i organa Titovog fonda u opštinama kako bi na taj način OOUR-i i ostali kolektivni članovi postali osnovne ćelije Fonda. Tokom 1984. godine započela je akcija osnivanja zborova članova koji su trebali djelovati u OOUR-ima i drugim oblicima udruživanja radnih ljudi i građana u mjesnim zajednicama, u školama i na fakultetima.¹⁸⁹ Ova akcija je tokom 1984. i 1985. godine bila usporena i skoro da je u potpunosti stagnirala, da bi se tek od sredine 1986. godine aktivirala. U planovima i programima o radu Titovog fonda za period poslije 1986. godine intenzivirano je angažiranje na formiranju zborova članova, ali je realizacija ove akcije ostvarivana izuzetno sporo.¹⁹⁰

Statutarnim utvrđivanjem prava i obaveza članova nastojalo se pokazati kako funkcija članstva nije samo prikupljanje finansijskih sredstava, odnosno da sa uplatom članarine prestaje svaki kontakt i obaveza prema Titovom fondu, bez obzira na pojavu da su brojni članovi kasnili sa svojim uplatama. Posebna namjera je bila da se ostvari veza između članstva i Titovog fonda, koja se ogledala, između ostalog, putem njihovog uključivanja u rad organa Fonda, a koliko je ovo uspješno ostvareno, teško je procijeniti iz postojeće građe.

Pored članova i osnivača postojali su i prijatelji Titovog fonda. Ovaj status je bio predviđen za sve iseljenike sa prostora nekadašnje države SFRJ koji su imali strano državljanstvo, kao i za ostale strane državljane. Tokom rada u Titov fond stizali su zahtjevi stranih državljana da postanu njegovi članovi. Ovo pitanje nije bilo regulisano u dokumentima o radu Titovog fonda SR BiH do donošenja Statuta Titovog fonda 1984. godine. Kao i sve druge veće izmjene, i ova je najprije usvojena na saveznom nivou, ali ti dokumenti nisu sačuvani u arhivskoj građi dostupnoj za istraživanje, pa to pratimo na osnovu drugih dokumenata, naprimjer, izvještaja koji govore o radu Fonda i slično. Akcija pridobijanja prijatelja u Titov fond stalno je podsticana sa saveznog nivoa. Isticano je da se putem organizacija, klubova i sličnih mjesta u kojima

¹⁸⁹ Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 27/84. 860-866.

¹⁹⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Akcioni program Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece od 1986. do 1990. godine. Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*. 3. 9. 1984. br. 27. 860-866.

se okupljaju prvenstveno domaći ljudi sa stranim državljanstvom treba promovisati Titov fond, odnosno njegova “društvena, humana i plemenita uloga”. Nema sačuvanih podataka o prijateljima, ko su oni, da li su to domaći ljudi sa stranim državljanstvom ili stranci, koliko ih je bilo, da li je zaživjela ta ideja, gdje su najbrojniji i slično. Status prijatelja Titovog fonda objašnjavan je činjenicom da strani državljani koji postanu punopravni članovi Titovog fonda mogu biti iskompromitovani kod svojih vlasti, te je stoga ovaj oblik učešća u radu Fonda bio dosta rijedak.¹⁹¹

Učlanjivanje u Titov fond organizovano je na dobrovoljnoj bazi, a članstvo se utvrđivalo u trajanju od najmanje pet godina. Ono je moglo biti i duže ili kraće ovisno o želji člana. Nije bilo sankcija za prekid članstva, a produženje je obavljano automatski ako Titov fond godinu dana prije njegovog isteka nije obaviješten da ono neće biti produženo.¹⁹² Odluke o učlanjenju samoupravnih organizacija i zajednica i drugih društveno-pravnih subjekata donosili su njihovi samoupravni organi, dok se o individualnom članstvu odlučivao svaki pojedinac svojom voljom i učlanjivao se putem pismene pristupnice. Članstvu se pristupalo u ovisnosti o tome gdje je član osnovan (što se odnosilo na kolektivne članove), odnosno gdje djeluje. Ako su bili u pitanju savezni organi i organizacije, oni su dostavljali pristupnice Skupštini Titovog fonda Jugoslavije, a ostali su pristupnice dostavljali skupštinama Titovog fonda u svojoj republici ili autonomnoj pokrajini preko opštinskih organa Fonda. Pismenim pristupnicama utvrđivalo se vrijeme trajanja članstva i visina članarine, kao i članstvo u trajanju od pet godina ili više, a visinu članarine je određivao član.¹⁹³ Dužina trajanja članstva nije se mijenjala tokom rada Titovog fonda,

¹⁹¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIV, 3. 2. 1984). Pismo izvršnim odborima u republikama i autonomnim pokrajinama o inicijativi iseljenika iz Perta, Australija, 26. 12. 1983, Beograd.

¹⁹² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIX, 18. 19. 1981). Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Titovog fonda SFRJ, usvojen 1974. godine.

¹⁹³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIX, 18. 19. 1981). Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Titovog fonda SFRJ, usvojen 1974. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (V, 27. 12. 1982). Pravila Titovog fonda SR BiH za stipendiranje mladih radnika i radničke djece, 1983; Statut Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 3. 9. 1984. br. 27/84. 860-866.

iako je 1977. godine u nekim izvještajima istaknuta važnost neograničavanja članstva na pet godina i davanja mogućnosti učlanjenja i na neograničeno vrijeme.¹⁹⁴ U *Oslobođenju* je 1978. godine objavljen članak o Titovom fondu pod nazivom “Trajna institucija”, u kojem je obrazloženo kako se sigurnost Fonda može ostvariti pretvaranjem članstva iz petogodišnjeg u trajno.¹⁹⁵ Međutim, ove želje nisu se podudarale sa stanjem u praksi jer većina članova nije redovno ispunjavala i do tada preuzete obaveze. U to vrijeme pokrenuto je još jedno važno pitanje. U pristupnicama kojima je između ostalog određivana i visina članarine nije istaknuto nikakvo uvećanje članarine za predviđene godine članstva. Ubrzo je ta nepažnja pokazala svoje slabosti. Prvi znakovi ekonomske krize u zemlji doveli su do inflacije i pada vrijednosti dinara, što se odrazilo i na vrijednost članskih uplata u Titov fond. Nakon četverogodišnjeg rada Titovog fonda pokazala se osnovana potreba za povećanjem članarina, odnosno za njihovom valorizacijom. U skladu s porastom troškova života u zemlji, a s tim u vezi vršilo se i uvećanje stipendija čime se nastojao održati standard, što je bio cilj davanja stipendija od osnivanja Fonda. U izvještajima o aktivnostima Titovog fonda spominje se kako i dalje jedan broj članica nije izvršio valorizaciju članarina čiju je realnu vrijednost “pojela” inflacija.¹⁹⁶ U pristupnicama za članove Titovog fonda – kolektivne i individualne iz 1983. godine, naglašena je potreba utvrđivanja valorizacije članarina u skladu s porastom ličnih troškova.¹⁹⁷

Zbog velikog broja kašnjenja i neuplaćivanja članarina u organima Titovog fonda vodila se stalna rasprava o nekim pitanjima u vezi s navedenim problemima. To su prvenstveno bili način naplate članarina i vođenje evidencije članova. Uplate članarina kolektivnih i individualnih članova bile su različite. Kod kolektivnih članova bilo je lakše doći do uplate jer se komunikacija vodila preko organa Titovog fonda, a njih je bilo dosta manje. Kod individualnih

¹⁹⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXII, 6. 12. 1977). Neki problemi iz dosadašnje aktivnosti na realizaciji ciljeva i zadataka Titovog fonda SR BiH.

¹⁹⁵ Boško Šajatović. “Trajna institucija”. *Oslobođenje*, 9. 5. 1978. godine.

¹⁹⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXV, 8.11. 1978). Informacije o aktuelnim problemima Titovog fonda SR BiH, septembar 1978.

¹⁹⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1983. Kolektivna i individualna pristupnica Titovog fonda SR BiH, 14. 2. 1983.

članova situacija je bila složenija jer se uplata vršila na više načina. U nekim opštinama izdvajan je procenat od plaće u toku jednog mjeseca u godini, a to je najčešće bio mjesec maj. Kod jednog broja članova narađivala se jedna subota mjesečno i ti prihodi su bili namijenjeni za Titov fond, dok se kod drugih izdvajao jednomjesečni članski doprinos organizaciji Saveza sindikata ili je uplata vršena preko uplatnice, što je bio spor proces naplaćivanja.¹⁹⁸

S obzirom da se ekonomska kriza i dalje pojačavala i nije bilo izgledno da će se standard ubrzo popraviti, uz članarine koje se nisu dovoljno brzo i redovno valorizovale u skladu s rastom troškova života, 1986. godine predviđeno je da se članski doprinosi plaćaju u procentualnom odnosu. Za pojedinačne članove to je značilo da članske doprinose mogu uplaćivati u obliku jednomjesečne članarine Savezu sindikata (0,6% ličnog dohotka) na ime godišnjeg članskog doprinosa Titovom fondu ili 1% od jednomjesečnog ličnog dohotka kao godišnji doprinos Titovom fondu. Kolektivnim članovima trebalo je da se utvrdi određeni procenat na godišnji iznos dohotka, a u nekim slučajevima i na bruto lični dohodak.¹⁹⁹

U svim opštinama Titovog fonda vodila se evidencija članova, što je bilo značajno u prikupljanju članarine. Evidencija nije bila ujednačena. Uglavnom su sve opštine imale dvije knjige evidencije, jednu za kolektivne i drugu za individualne članove. Članovi su se unosili po abecednom redu. Svaki je imao svoj matični broj i iznos uplate. Ovi poslovi vodili su se amaterski, pa je često bilo izvjesnih nejasnoća. Stoga je 1981. godine započela akcija koja je vodila k tome da se unificira evidencija članstva u svim opštinama. Stručna služba Titovog fonda izradila je Uputstvo za vođenje evidencije članova Titovog fonda i prosljedila ga svim opštinama. Ovim uputstvom detaljno su opisani poslovi oko vođenja registra za evidenciju članova.²⁰⁰ Poslije funkcije stipen-

¹⁹⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Neka iskustva iz rada Titovog fonda u opštinama u SR BiH, 1981; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Informacija sa savjetovanja sa predsjednicima i sekretarima i stručno-administrativnim radnicima u Skupštini Titovog fonda SR BiH.

¹⁹⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Dosadašnja praksa i iskustva u načinu uplata članskih doprinosa Titovom fondu SR BiH.

²⁰⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti 1979-1981. Neka iskustva iz rada Titovog fonda u opštinama u SR BiH, 1981; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXI, 4. 12. 1981). Uputstvo za vođenje evidencije članstva u Titovom fondu opština.

diranja, priliv novih članova u Titov fond bila je glavna aktivnost u radu jer su članovi činili finansijsku bazu na osnovu koje su dodjeljivane stipendije, a svojim angažmanom osiguravali su rad Fonda. U tabeli koja je priložena može se vidjeti broj kolektivnih i pojedinačnih članova Titovog fonda. Članstvo se povećavalo iz godine u godinu do 1982. godine, a poslije te godine broj članova je stagnirao. Smatramo da je u pitanju neažurnost u evidentiranju, a ne stagnacija, jer je slična pojava zabilježena i u podacima koji su predstavljeni za druge republike i pokrajine. Najrelevantniji podaci su oni do 1982. godine, koji su preuzeti iz izvještaja o radu Titovog fonda SR BiH. Poslije toga nema podataka o tačnom broju članova. Analiza broja individualnih članova ukazuje da je zabilježen ujednačen rast članstva do 1980. godine kada je zabilježen nagli porast u brojnosti, i to sa 44.600 na 198.114 članova. Slična pojava je zabilježena i u Titovom fondu Jugoslavije, gdje je broj individualnih članova porastao sa 841.591 u 1979. na 1.999.101 u 1980. godini. Razlog ovako naglom porastu broja individualnih članova nalazimo u činjenici da je te godine umro Josip Broz Tito, mada ova pojava nije bila karakteristična samo za Titov fond. Slično je zabilježeno i sa članstvom u društveno-političkim organizacijama, kao i u Savezu komunista. Naprimjer, u Savez komunista Bosne i Hercegovine primljeno je 48.480, a u Savez komunista Jugoslavije 200.000 novih članova. O tome kako je porast broja članova Titovog fonda bio isključivo vezan za bolest i smrt Tita svjedoči i podatak iz Titovog fonda SR BiH od 1981, kada je zabilježen rast individualnog članstva samo za 14.506 novih članova. Podaci o članstvu poslije 1981. godine u dokumentima Titovog fonda SR BiH nisu priloženi, a oni fragmenatarni koje posjedujemo ukazuju na stagnaciju broja članova. Rast uplata članskog doprinosa ne govori nam o broju članova, jer su uplate svakako morale rasti iz godine u godinu zbog valorizacije.²⁰¹ Vidi tabelu br. 9.

²⁰¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 18. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH 1974; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda 1974-1978. (I, 4. 1. 1974). Izvještaj o dosadašnjim aktivnostima na konstituisanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u SR BiH, 4. januar 1974; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. 1985, 464; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 1990, 214.

Tabela br. 9. *Broj individualnih i kolektivnih članova Titovog fonda SR BiH i Titovog fonda SFRJ*

Godina	Titov fond SR BiH			Titov fond SFRJ		
	Kolektivni članovi	Pojedinačni članovi	Ukupno	Kolektivni članovi	Pojedinačni članovi	Ukupno
1974.	1.553	1.706	3.259	12.527	42.874	55.401
1975.	2.078	8.300	10.378	15.900	151.164	167.064
1976.	2.781	11.000	13.781	18.202	199.987	218.189
1977.	4.465	13.500	17.965	21.842	507.241	529.083
1978.	4.820	22.200	27.020	26.688	730.177	756.865³
1979.	5.147	44.600	49.747	29.259	841.591	870.850
1980.	5.912	198.914	204.826	35.958	1.999.101	2.035.059
1981.	6.303*	213.420	219.723	40.277	2.337.567	2.377.844
1982.	6.303	247.533	253.836	40.529	2.543.460	2.583.989
1983.	6.067	290.000	296.067	46.317	2.715.553	2.761.870
1984.	6.067	290.000	296.067	46.413	2.741.990	2.788.403

* U izvještajima o radu Titovog fonda Jugoslavije poslije 1980. godine do 1985. godine navodi se stalno jedan te isti broj članova, pojedinačnih i kolektivnih, i to ne samo za SR BiH već i za druge republike i pokrajine. U priloženoj tabeli navedeni su podaci iz građe Titovog fonda SR BiH o broju članova do 1981. godine.

STIPENDIRANJE TITOVOG FONDA SR BOSNE I HERCEGOVINE

Osnovna djelatnost Titovog fonda tokom njegovog rada bila je usmjerena na stipendiranje. Prvobitno su stipendije primala isključivo djeca radnika i mladi radnici, a kasnije, nakon promjena na društveno-političkom, ekonomskom i kulturnom planu u zemlji, te na osnovu iskustava koja su stjecana u radu, osnova za dodjelu stipendija značajno je proširena. Od 1980. godine stipendije su se dodjeljivale i djeci radnika i drugih radnih ljudi i zemljoradnika, kao i mladim radnicima i zemljoradnicima i talentovanoj djeci, te djeci radnika na privremenom radu u inostranstvu. Sva sredstva Titovog fonda, prikupljena od članarina, poklona, zavještanja i drugih oblika prihoda bila su usmjerena za dodjelu stipendija. Stipendiranje, kao osnovna i najvažnija djelatnost Fonda, imala je za cilj ostvarivanje njegovih osnovnih funkcija: od-

gojno-obrazovne, socijalne, kadrovske i idejno-političke.

Za dodjelu stipendija kandidati su morali ispuniti niz opštih kriterija, da bi uopće mogli konkurisati, ali imati i pojedinačne uslove prema kojima su birani “najbolji od najboljih”. Stipendija Titovog fonda isticala se i zbog činjenice da je, za razliku od većine ostalih novčanih pomoći koje su se u to vrijeme dodjeljivale, bila namijenjena za cjelokupno školovanje. To je značilo, ako je srednjoškolac konkurisao i dobio stipendiju u prvom razredu srednje škole, primao ju je do završetka srednjoškolskog obrazovanja. Iste odredbe bile su za studente i mlade radnike, s tim da se stipendija nije prenosila sa srednje škole na fakultet, već je bilo neophodno da se kandidat po upisu u višu ili visoku školu ponovo javi na konkurs.

Kome se sve dodjeljuju stipendije Titovog fonda?

Sredstva Titovog fonda na početku rada bila su namijenjena za dodjelu stipendija, prvenstveno mladim radnicima i djeci radnika. Ove dvije kategorije stipendista definisane su na sljedeći način: “Kao mladi radnici smatraju se zaposleni koji rade u neposrednoj proizvodnji i u drugim organizacijama udruženog rada ako u njima imaju isti društveno-ekonomski položaj kao radnici u neposrednoj proizvodnji, ako nisu stariji od 30 godina i imaju najmanje dvije godine radnog staža u prvenstveno svojoj radnoj organizaciji. Djeca radnika smatraju se djeca onih radnika koji rade u neposrednoj proizvodnji ili drugoj organizaciji udruženog rada ako u njima radnici imaju isti društveno-ekonomski položaj kao radnici u neposrednoj proizvodnji, te ako pripadaju uzrastu koji odgovara redovnom školovanju tj. od završene škole do najviše 27. godine života. Kao djeca radnika smatraju se i djeca roditelja koji iz objektivnih razloga ne rade u neposrednoj proizvodnji uslijed smrti, penzionisanja ili trajne invalidnosti, koji ispunjavaju uslove za upis ili se već nalaze na redovnom školovanju.”²⁰²

Ove definicije uvrštene su u normativne akte i morale su se strogo poštovati. Stipendije se nisu mogle dodjeljivati onima koji nisu pripadali navedenim kategorijama. Brojni kandidati odbijeni su jer nisu bili radnici iz neposredne proizvodnje, odnosno nisu bili djeca radnika iz neposredne proizvodnje. Takav je slučaj Mirka N. iz Bosanskog Novog, čiji je zahtjev za stipendiju odbi-

²⁰² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd, 1974.

jen jer nije bio radnik iz neposredne proizvodnje, već zemljoradnik, ili slučaj Mare D. iz Kalesije, koja također nije mogla dobiti stipendiju jer je po zanimanju bila prosvjetna radnica, a to nije ulazilo u propisanu kategoriju. Slično se desilo i djetetu Žarka N. iz Kupresa, koje je odbijeno za stipendiju jer se smatralo da on nije zaposlen kao radnik u neposrednoj proizvodnji. Ovo su samo neki primjeri, a slični slučajevi bilježeni su sve dok ova odredba nije ukinuta 1980. godine.²⁰³

Postojale su određene nejasnoće prilikom definisanja pojma radnik iz neposredne proizvodnje. Naprimjer, Jure Ć. poslao je pismo Titovom fondu SR BiH 1974. godine s molbom da mu se objasni da li njegovo zanimanje samostalnih tehničara na objektu kod montaže termičkih instalacija spada u kategoriju radnika iz neposredne proizvodnje, jer je Titov fond opštine Banja Luka odbio njegov zahtjev. Odgovor iz Titovog fonda SR BiH bio je sljedeći: “U sadašnjoj situaciji nismo Vam u mogućnosti dati definitivni odgovor na vaš upit o pravu na učešće u konkursu za stipendiju “mladog radnika”. Međutim, Vi se ponovno obratite savjetu Titovog fonda u Banjaluci i neka Vam dadnu potrebne obrasce i konkurišite za stipendiju, a kasnije kada Izvršni odbor Skupštine Titovog fonda bude razmatrao i donosio odluku o dodjeli stipendije definitivno će odlučiti o vašem statusnom položaju”.²⁰⁴ U ovom slučaju Titov fond SR BiH nije mogao dati odgovor na pitanje kandidata. S obzirom na činjenicu da je ovaj problem zabilježen u prvoj godini rada Titovog fonda, to bi se moglo pripisati slabo organizaciji i neiskustvu u vođenju poslova, ali su se slični slučajevi javljali i kasnije. Npr. Drago T. iz Skender-Vakufa je 1979. godine dobio odbijenicu pod navodom da nije radnik iz neposredne proizvodnje, a prema zanimanju je bio šumarski tehničar. U Titovom fondu SR BiH smatrali su da je to zanimanje podrazumijevalo mjesto rukovodioca, a ne radnika. Drago T. je dobio podršku i Savjeta Titovog fonda opštine Skender-Vakuf, uz obrazloženje da radi na poslovima “(isključivo) koji su vezani za poslove prijema, pripreme, sječe, lagerovanja i otpreme drugih sortimenata što ima karakter neposredne proizvodnje”.²⁰⁵ Osim toga, zabilježeni su slučajevi da kandidati

²⁰³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1976. Slučaj Mirka N.; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1976. Slučaj Mare D; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1979. Slučaj Žarka N.

²⁰⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1974. Slučaj Jure Ć. iz Banje Luke.

²⁰⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1979. Slučaj Drage T.

u rubrici zanimanje roditelja napišu samo radnik u neposrednoj proizvodnji, bez obrazloženja. Kasnije bi se ustanovilo, nakon provjere, da zanimanje roditelja nije uopće ulazilo u traženu kategoriju. Zbog čestih nedoumica u vezi s ovim pitanjem, naročito u prvim godinama rada Titovog fonda, pored već navedene definicije bili su priloženi i primjeri zanimanja radnika iz neposredne proizvodnje. To su bili: nekvalifikovani, polukvalifikovani, kvalifikovani i visokokvalifikovani radnik utovarač, ložač, bravar, električar, vozač motornog vozila, čistač, sjekač drva, magacinski radnik. Još je navedeno i to da se radnici zaposleni na ovim radnim mjestima u društvenoj proizvodnji također smatraju radnicima iz neposredne proizvodnje.²⁰⁶

Definisanje pojma radnika iz neposredne proizvodnje nije bilo do kraja jasno objašnjeno ni u narednom periodu i problemi su se stalno javljali. Tek od 1981. godine kada je osnova po kojoj se dodjeljuju stipendije proširena i na ostale kategorije, a ne samo na radnike iz neposredne proizvodnje, prestale su stalne dileme oko utvrđivanja kategorije zanimanja. Od početka 80-ih za stipendije su mogli konkurisati i mladi zemljoradnici i zanatlije, kao i djeca zemljoradnika i zanatlija, te mladi radnici nosioci samostalnog rada, kao i djeca radnika nosilaca samostalnog rada.²⁰⁷ Stipendije po proširenoj osnovi dodijeljene su još u toku 1980/81. školske godine. S obzirom da je ovim proširenjem značajno izmijenjena prvobitna osnova Titovog fonda za stipendiranje isključivo djece radnika i mladih radnika, javio se prijedlog o izmjeni naziva i organizacije Titovog fonda. Predloženo je da se Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije preimenuje u Fondaciju "Josip Broz Tito", ali do toga i nakon brojnih rasprava nije došlo.²⁰⁸

²⁰⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1976. Podsjetnik za sprovođenje konkursa za izbor stipendista Titovog fonda; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH* BiH. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (IX, 21. 8. 1975). Izvještaj o sprovođenju konkursa za izbor stipendista SR BiH za školsku 1975/76. godinu.

²⁰⁷ Pojam "nosioci samostalnog ličnog rada" podrazumijeva dodjelu stipendija: "(...) mladim radnim ljudima koji ličnim radom samostalnu u vidu zanimanja vrše profesionalnu djelatnost – umjetnici i dr., i koji ličnim radom samostalno vrše određenu delatnost sredstvima u svojini građana – zanatlije i dr (...)". u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH 1980-1982, (XII 27. 10. 1980). Nacrt Pravilnika o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista.

²⁰⁸ O ovome više u poglavlju *Organizaciona struktura Titovog fonda*.

U narednom periodu Titov fond postepeno se razvijao i rastao na osnovu iskustava iz rada, te u skladu s dešavanjima na društveno-političkom, ekonomskom i kulturnom planu u zemlji. U 1978. godini u JNA formiran je Titov fond koji je bio u rangu s ostalim fondovima u republikama i pokrajinama. Koncem 70-ih i početkom 80-ih bila je sve izraženija ekonomska kriza koja je pogađala zemlju. Vanjski dug se uvećavao, a zemlji je sve više nedostajalo novca.²⁰⁹ Jedan od načina “uvoza” ili zadržavanja deviza u zemlji bila je promjena politike prema “gastarbajterima”, odnosno radnicima iz zemlje na privremenom radu u inostranstvu.²¹⁰ U Titovom fondu ovo pitanje manifestovalo se na način da je od 1978. godine održavana saradnja sa jugoslavenskim klubovima u inostranstvu u cilju promovisanja rada Titovog fonda među jugoslavenskim radnicima. Ova politika urodila je rezultatom, pa je Titov fond svake godine imao sve veći broj novih članova. Korak više je napravljen 1981. godine, kada je usvojena odluka prema kojoj se određeni broj stipendija obezbjeđivao i djeci radnika na privremenom radu u inostranstvu.²¹¹

Tabela br. 10. Stipendije dodijeljenje za djecu radnika u inostranstvu od 1980/81. do 1984/85. školske godine iz Titovog fonda SR BiH i Titovog fonda Jugoslavije

Godina	Stipendije za djecu radnika na radu u inostranstvu iz Titovog fonda SR BiH	Stipendije za djecu radnika na radu u inostranstvu iz Titovog fonda Jugoslavije
1980/81.	5	10
1981/82.	6	42
1982/83.	11	37
1983/84.	4	22
1984/85.	6	-

U priloženoj tabeli prikazan je broj dodijeljenih stipendija djeci radnika iz inostranstva iz Titovog fonda Jugoslavije u periodu 1981-1984. godine (ukupno 111 stipendija) i iz Titovog fonda SR BiH u periodu 1981-1985. godine

²⁰⁹ Županov J. 1983, 20; Duda I. 2010. 28.

²¹⁰ Mulaosmanović A. 2010. 62-65.

²¹¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH 1980-1982, XII, 27. 10. 1980. Nacrt Pravilnika o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista.

(32 stipendije). Učešće Titovog fonda SR BiH u ovoj dodjeli stipendija bilo je procentualno najveće u prvoj godini realizacije ove ideje. Tada je iz Titovog fonda SR BiH dodijeljeno 50% od ukupnog broja navedenih stipendija na nivou Jugoslavije. Narednih godina na nivou Titovog fonda Jugoslavije za djecu radnika u inostranstvu obezbijeđeno je dva, tri i četiri puta više stipendija, dok je na nivou Titovog fonda SR BiH taj broj 1982/83. godine bio dva puta veći, a kasnije je uglavnom stagnirao. Sveukupno, broj stipendija djeci radnika na radu u inostranstvu nije bio visok, ali je čin dodjele bio značajan jer je ukazivao na to da su stipendije Titovog fonda dodjeljivane u skladu s političkim, društvenim i ekonomskim kretanjima u zemlji.

U narednim godinama primjenom izmjena iz 1981. godine sve jasnije su se pokazivali nedostaci u radu Titovog fonda. Nerijetko se dešavalo da izuzetno talentovana i nadarena djeca nisu dobila stipendiju zbog manjka bodova, naprimjer, na osnovu materijalnog stanja u porodici. Osnova za dodjelu stipendija Titovog fonda Jugoslavije, a time i Titovog fonda SR BiH 1983. godine dodatno je proširena. Posebna kategorija prilikom dodjele stipendija bili su izrazito talentovani učenici i studenti iz oblasti prirodnih, tehničkih, društvenih, medicinskih nauka i umjetnosti i mladi radnici inovatori, racionalizatori i kreatori u proizvodnom procesu za redovno školovanje i za stručno osposobljavanje, dokvalifikaciju i specijalizaciju u odgovarajućoj struci.²¹² Prve stipendije za navedene kategorije dodijeljene su još u školskoj 1983/84. godini.²¹³

Stipendije su bile namijenjene djeci radnika i mladim radnicima za školovanje, doškolovanje, dokvalifikaciju ili specijalizaciju. Mladim radnicima bilo je dozvoljeno školovanje uz rad, a od 1983. godine otvorena je mogućnost i prekvalifikacije mladih radnika koji se školuju iz rada,²¹⁴ ali samo za one koji

²¹² Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442.

²¹³ Konkurs za dodjelu stipendija izrazito talentovanim učenicima i studentima iz oblasti prirodnih, tehničkih, društvenih, medicinskih nauka i umjetnosti te Konkurs za dodjelu stipendija mladim radnicima, inovatorima, racionalizatorima i kreatorima u proizvodnom procesu za redovno školovanje u odgovarajućoj struci i za stručno osposobljavanje, dokvalifikaciju i specijalizaciju u odgovarajućoj struci. *Oslobođenje*, 16. maj 1983. 13.

²¹⁴ "Obrazovanje iz rada i uz rad obuhvata sve oblike obrazovanja odraslih i zaposlenih te predstavlja način ostvarivanja koncepcije permanentnog obrazovanja. Glavne vrste obrazovanja zaposlenih jesu školovanje, osposobljavanje i usavršavanje. Razlika između obrazovanja uz rad i iz rada je u tome što se *obrazovanje uz rad* odvija na radu samome u sklopu radnog

su se povrijedili na radu ili im je iz zdravstvenih razloga trebalo omogućiti rad na drugim poslovima.²¹⁵

Način izbora stipendista u Titovom fondu mijenjao se tokom njegovog rada. Izbor stipendista vršio se konkursom koji je objavljivan svake godine u sredstvima javnog informisanja. Prvobitno je bilo zamišljeno da se konkurs objavljuje svake godine 25. maja, odnosno na Dan mladosti, Titov rođendan, budući da je ovaj datum imao posebno značenje zbog imena Fonda. Premda je datum objave konkursa imao simbolično značenje, on je ujedno bio i nepraktičan za kandidate koji su se prijavljivali, jer je objava rezultata kasnila i kandidati nisu mogli znati na vrijeme da bi se pripremili za prijemne ispite. Ovo se posebno odrazilo na kandidate mlade radnike, koji su trebali nešto više vremena za pripremu polaganja prijemnih ispita. Konkurs je izlazio svakog 25. maja sve do 1979. godine, od kada se datum počinje pomjerati. Od 1983. konkurs je morao izaći najkasnije do 15. maja, a izmjenama 1987. godine datum objave je pomjeren najkasnije za 1. maj.²¹⁶ Konkurs je morao sadržavati podatke o roku za podnošenje zahtjeva, zatim materijalnom cenzusu kandidata, postignutom uspjehu tokom školovanja, visini stipendije te drugim uvjetima koji su bili propisani dokumentima Titovog fonda.²¹⁷

vremena, tj. paralelno sa radom u slobodno vrijeme bez dužeg napuštanja posla. *Obrazovanje iz rada* ostvaruje se tako da se privremeno napusti rad, ali zadrže sva prava iz radnog odnosa, uz obavezu vraćanja radu nakon završenog obrazovanja. Ono je namijenjeno savladavanju dužih programa obrazovanja koji se ostvaruju školovanjem, ali i neformalnim oblicima obrazovanja. Glavni ciljevi obrazovanja uz rad jesu: povećanje šansi mladih za ekonomsko i socijalno napredovanje, povezivanje rada i obrazovanja, obezbjeđuje se veća usklađenost obrazovne produkcije sa svojim ekonomskim potrebama (privrede i društva) i potrebama razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa." Preuzeto iz: *Pedagoška enciklopedija*. Beograd, 1989. 128.

²¹⁵ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442.

²¹⁶ Konkurs za izbor stipendista Titovog fonda za 1987. godine izašao je 25. maja. *Oslobođenje*, 25. 5. 1987.14.

²¹⁷ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963; ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1974. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1974. godinu.

Stipendija Titovog fonda dodjeljivala se za sve vrijeme školovanja stipendiste, bilo da se radi o srednjoškolcu ili studentu. Za stipendiste koji su se školovali na višim i visokoškolskim institucijama obrazovanja stipendija se dodjeljivala od 1. oktobra prve godine do kraja septembra zadnje godine školovanja, s tim da je produžavana za apsolvante. Trajanje produženja za apsolvante regulisano je tako da mladi radnici koji se školuju na višem stupnju školovanja primaju stipendiju još dva dodatna mjeseca, a na visokom stupnju školovanja tri mjeseca, dok djeca radnika – studenti na višem stupnju školovanja nemaju produženje primanja stipendije, a na visokom stupnju školovanja imaju pravo na dodatna dva mjeseca primanja stipendije. Ova odluka izmijenjena je 1983. godine i prema tim izmjenama se “(...) na završnim godinama stipendija isplaćuje do dana diplomiranja“, tj. najdalje do decembra, odnosno za dva mjeseca. Od 1987. godine ustanovljeno je da će se stipendija, na ime apsolvantskog staža, isplaćivati tri mjeseca, uz dodatak da će svi oni stipendisti koji diplomiraju prije roka dobiti preostalu stipendiju u jednokratnom iznosu. Dužina primanja stipendije za djecu radnika – srednjoškolce u osnovi je bila neizmijenjena. Stipendija se dodjeljivala od 1. septembra prve godine školovanja do 1. jula (kasnije do 30. juna) završne godine školovanja.²¹⁸

Izbor stipendista vršio se na osnovu postupaka i kriterija koji su bili utvrđeni normativnim dokumentima Titovog fonda Jugoslavije i Titovog fonda SR BiH. Kriteriji koji su doneseni na nivou Jugoslavije bili su jedinstveni za fondove u svim republikama i pokrajinama.²¹⁹ S druge strane, na nivou svake

²¹⁸ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²¹⁹ Pravilnikom o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda Jugoslavije i Pravilnikom o postupku za raspisivanje konkursa za izbor stipendista Jugoslavije. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1974. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd, 1974. i Pravilnik o postupku za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd, 1974; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Konkurs za izbor stipendista Titovog fonda, Konkurs 1979/80. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima, Beograd 1978; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH, (VI, 16. 1. 1980). Pravilnik o jedinstvenim kriterijima i postupak o izboru stipendista Titovog fonda; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH, (VII, 30. 3. 1983). Pravilnik o jedinstvenim kriterijima i postupak o izboru stipendista Titovog fonda.

republike i autonomne pokrajine usvajani su bliži kriteriji u skladu sa specifičnostima prostora i prilikama u njima.²²⁰

Po objavljivanju konkursa zainteresovani kandidati slali su molbe, odnosno zahtjeve za dodjelu stipendija, preko savjeta Titovog fonda u opštinama. Poslije završenog konkursa savjeti u opštinama sastavljali su prioritetne liste kandidata za stipendiju, uz pomoć osnivača Titovog fonda na nivou opština, na osnovu utvrđenih kriterija i slali ih Izvršnom odboru Titovog fonda Republike. Uz pomoć Komisije za pripremu prijedloga za dodjelu stipendija, Izvršni odbor je sastavljao jedinstvenu republičku prioritetnu listu na osnovu koje su birani kandidati. Konačnu odluku o izboru stipendista donosila je Skupština Titovog fonda. Ovakav način dodjele stipendija zadržao se sve do sredine 1981. godine, kada je donesena odluka o promjeni načina biranja kandidata. Izmjene su bile značajne jer su se prema njima odluke o dodjeli stipendija donosile na opštinskom nivou. Ovim se Titov fond dodatno decentralizovao. Između Titovog fonda SR BiH i Titovog fonda u opštinama sklopljen je Samoupravni sporazum, kojim je utvrđivan tačan iznos sredstava koje su opštine imale na raspolaganju prilikom dodjele stipendija. Opštine u SR Bosni i Hercegovini dijelile su se na razvijene i nerazvijene. Ova podjela odražavala se i na rad savjeta Titovog fonda u opštinama, odnosno na dodjelu stipendija. Stoga je po uzoru na Fond solidarnosti Titovog fonda na saveznom nivou isti formiran i na opštinskim nivoima. Sredstva solidarnosti imala su za cilj da stvaraju balans između nerazvijenih i razvijenih opština i to dodjelom stipendija. Svaka izrazito nerazvijena opština dodjeljivala bi po jednu stipendiju za školovanje mladog radnika i djeteta radnika, dok bi svaka nerazvijena opština dodjeljivala po jednu stipendiju za školovanje mladog radnika. Pored ovih stipendija, iz sredstava Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine stipendirala su se i djeca radnika, učenici i studenti, posebni talenti, kao i mladi radnici, racionalizatori, inovatori i kreatori. Jedan dio sredstava bio je namijenjen i za

²²⁰ Odluka/Pravilnik o bližim kriterijima i Podsjetnik za sprovođenje konkursa, odnosno Uputstvo za sprovođenje konkursa za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH. u: ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1975. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 25. 4. 1975; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 31. 3. 1976; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1977. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 14. 4. 1977; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1981. Odluka o izmjenama i dopunama Pravilnika o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH.

dodjelu stipendija djeci iz onih područja koja su bila pogođena elementarnim nepogodama i nesretnim slučajevima na prostoru SR BiH i SFRJ. Od 1982. do 1986. godine isplaćeno je 38 stipendija za djecu poginulih rudara u rudnicima: *Raspotočje* (Zenica), *Mramor* (Tuzla), *Kakanj* (Kakanj) i djeci poginulih radnika Preduzeća *Parkovi* (Mostar).²²¹

U tabeli br. 11. prikazan je broj dodijeljenih stipendija djeci radnika i mladim radnicima po godinama. Stipendija Titovog fonda realizovala se kroz cjelokupno školovanje, ali podaci u tabeli odnose se samo na stipendije dodijeljene u toj godini. Najveći broj dodijeljenih stipendija zabilježen je školske 1974/75. godine, kada su dodijeljene 554 stipendije, a već sljedeće dodijeljeno je skoro duplo manje, tačnije 382 stipendije. Razlog ovakvom stanju leži u činjenici što su se stipendije dodjeljivale za cjelokupno školovanje, u ovisnosti o tome u kojoj fazi školovanja je bio kandidat kad je dobio stipendiju, za šta su se sredstva trebala obezbijediti unaprijed. Svake naredne godine broj stipendija se smanjivao jer je rastao ukupan broj stipendista koji su primali stipendiju. Tako je 1978/79. školske godine Titov fond dodjeljivao ukupno 881 stipendiju, za mlade radnike i djecu radnika. Iz tabele se može vidjeti da je u 1980/81. došlo do naglog porasta broja dodijeljenih stipendija (462), naspram prethodne i naredne školske godine. Razlog tome je smrt Josipa Broza Tita, kada se pokazao veliki interes građana i pravnih lica za rad Titovog fonda, što je rezultiralo prilivom rekordnih iznosa u finansijskim prihodima i porastom broja članova.²²² Od 1980/81. do 1985/86. godine bilježi se stalni porast broja dodijeljenih stipendija. U tom periodu bila je sve očitija ekonomska kriza, pa je porast broja stipendija bio nesrazmjernom ekonomskom stanju zemlje. Razlozi tome mogli su biti višestruki, a prvenstveno se mogu tražiti u radu Titovog fonda. U prvom redu, promijenjen je sistem dodjele stipendija,

²²¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1974. Podsjetnik za sprovođenje konkursa za izbor stipendista Titovog fonda; ABH, TFSMRRD SR BiH, Opšta arhiva 1974. Poslovnik o radu Skupštine Titovog fonda SR BiH; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1979. Poslovnik o radu Skupštine Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²²² O tome je bilo riječi u poglavljima *Članstvo Titovog fonda SR BiH* i *Finansiranje djelatnosti Titovog fonda SR BiH*.

odnosno došlo je do decentralizacije raspodjele. Osim toga, administrativna organizacija Fonda na svim nivoima bila je u potpunosti okončana, sredstva od članarina mogla su se prikupljati brže i efikasnije, što se odrazilo na stalni porast ukupnih prihoda. Treba uzeti u obzir da je inflacija odigrala značajnu ulogu u tom periodu. Stipendije nisu dodjeljivane u istom iznosu, već su se obračunavale procentualno na osnovu prosječnih ličnih dohodaka u zemlji svake godine. Broj stipendija za mlade radnike bio je znatno niži od onih koje su se dodjeljivale djeci radnika. Stipendije mladih radnika su, naspram stipendija za djecu radnika, u konačnom broju dodijeljenih stipendija za period 1974-1986. zastupljene u omjeru 26:74, za šta je postojalo više razloga, a to su, između ostalih, da mladim radnicima nisu bila riješena brojna pitanja, a među najvažnijim pitanje zdravstvene i penzione zaštite prilikom odlaska na studije, zatim, za mnoge od njih dovedeno je u pitanje zaposlenje poslije završene škole. Iz godine u godinu smanjivao se broj stipendista mladih radnika, premda su uvjeti za njih svake godine bili povoljniji jer je konkurs bio otvoren tokom cijele godine, stipendije su bile izuzetno visoke, a organizacije udruženog rada obavezivale su se na njihovo zaposlenje poslije završetka školovanja i slično. Ipak, broj zainteresovanih mladih radnika nije se povećavao. Jedan od razloga za to bila je i neaktivnost Titovog fonda u opštinama, organizacijama udruženog rada i drugim organizacijama koje su predlagale mlade radnike. Moguće je da je do smanjenja broja prijavljenih mladih radnika došlo i zbog značajnog razvoja obrazovnog sistema koji je omogućavao svim zainteresovanim da nastave svoje školovanje. Kod djece radnika – studenata i srednjoškolaca situacija je bila obrnuta, jer se za te kategorije pojavljivao preveliki broj prijavljenih, često i tri puta veći od broja planiranih stipendija. U želji da se izbjegne hiperprodukcija, odnosno da ove stipendije ne bi dobile masovni karakter, stalno su pooštřavani kriteriji za njihovu dodjelu. Ipak, broj stipendija za njih je rastao iz godine u godinu.²²³

²²³ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1979. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za period 1974-1978. godine; ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od januara 1978. do maja 1982. godine. Sarajevo, 1982; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od 1982. do 1986. godine.

Tabela br. 11. *Broj stipendija dodijeljenih djeci radnika i mladih radnika
Titovog fonda SR BiH po godinama*

Školska godina	Stipendije za djecu radnika	Stipendije za mlade radnike	Ukupno
1974/75.	471	83	554
1975/76.	246	136	382
1976/77.	175	99	274
1977/78.	129	78	207
1978/79.	162	58	220
1979/80.	127	86	213
1980/81.	345	117	462
1981/82.	179	74	253
1982/83.	297	18	315
1983/84.	366	45	411
1984/85.	390	35	425
1985/86.	391	33	424
Ukupno	3.278	862	4.140

Stipendist Titovog fonda nije smio primati stipendiju, kredit ili neki drugi oblik novčane pomoći dok je primao stipendiju Titovog fonda. U prvim godinama rada Fonda nije postojalo ograničenje da stipendiju prima više djece iz jedne porodice, što se uskoro pokazalo kao problem. Naprimjer, zabilježen je slučaj Hamdije P. iz Konjica, čije je troje djece primalo stipendiju Titovog fonda. Zbog takvih slučajeva, 1976. godine je u Pravilniku o bližim kriterijima unesena izmjena da iz jedne porodice stipendiju Titovog fonda može primati samo jedno dijete ili mladi radnik, što je već naredne godine rezultiralo oduzimanjem stipendija onima za koje se ustanovilo da im je već jedan član porodice bio Titov stipendist. Tako je npr. zabilježeno da je 1977. godine oduzeta stipendija Titovog fonda Miladu Š. sa Pala.²²⁴

Prilikom dodjele stipendija Titovog fonda trebala se poštovati spolna i nacionalna zastupljenost predlaganih kandidata, kasnije i stipendista. Nema

²²⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 31. 3. 1976; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1976. Slučaj Hamdije P. iz Konjica; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1977. Slučaj Milada Š. sa Pala.

posebnih izvještaja koji prate ovo pitanje. Samo u dva navrata navode se podaci o nacionalnoj zastupljenosti i to među kandidatima koji su konkurisali za stipendiju 1977/78. i među stipendistima školske 1979/80. godine. U izvještajima se spominje samo uopćeno da je nacionalna struktura stipendista na republičkom nivou zadovoljavajuća, ali ne i na regionalnom i opštinskom. Također, ističe se da je do 1977. godine bilo anonimnih prijava o nejednakoj nacionalnoj zastupljenosti među stipendistima. U školskoj 1977/78. godini od 935 kandidata djece radnika njih 393 bili su Muslimani (42,03%), Srbi 361 (38,61%), Hrvati 177 (18,93%) i Jugoslaveni - neopredijeljeni 4 (0,43%). Među kandidatima mladim radnicima od njih 162 po nacionalnoj strukturi 64 (39,51%) bili su Srbi, 49 Muslimani (30,25%), 30 Hrvati (18,52%), 17 Jugoslaveni (10,49%) i po jedan Rom i Albanac (1,23%). Ovi podaci upoređeni s podacima nacionalnog popisa iz 1971. godine,²²⁵ prema kojem je u SR BiH bilo Muslimana 39,6%, Srba 37,2%, Hrvata 20,6% i ostalih 2,6%, ukazuju da su 1977/78. za stipendiju konkurisali kandidati djeca radnika prema nacionalnoj pripadnosti skoro u identičnom omjeru naspram popisa stanovništva iz 1971. godine. S druge strane, kod kandidata mladih radnika ovaj omjer nije bio ovako izbalansiran. Procentualno, dominirali su kandidati srpske nacionalnosti, dok je Muslimana i Hrvata bilo nešto manje u odnosu na popis iz 1971. godine. Najviše se isticao broj Jugoslavena, koji je prema popisu 1971. godine iznosio 1,2%, a među kandidatima ih je bilo 10,49%. Razlog ovakvom disbalansu je taj što je broj kandidata mladih radnika, kao i broj dodijeljenih stipendija mladim radnicima bio nezadovoljavajući, te se stalno nastojao povećati. Povećanje broja stipendista mladih radnika najvjerovatnije nije se moglo uskladiti i sa odgovarajućom nacionalnom strukturom. Drugi podaci o nacionalnoj strukturi su oni iz 1979/80. školske godine, a odnose se na broj stipendista mladih radnika. Od 87 stipendista 43 ili (49,43%) bili su Muslimani, 27 (31,03%) Srbi, 16 (18,39%) Hrvati i jedan Ukrajinac (1,15%). Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je broj stipendija za Muslimane bio znatno veći, za Srbe nešto manji, dok je broj stipendista hrvatske naci-

²²⁵ Popis stanovništva iz 1971. godine je u 1977/78. školskoj godini bio dostupan, pa je sigurno upravo on korišten kada se određivala nacionalna struktura kandidata za stipendiju Titovog fonda. Popis stanovništva od deset godina kasnije davao je malo drugačiju sliku nacionalne strukture stanovništva u SR Bosni i Hercegovini. Smanjio se broj Srba i Hrvata, povećao broj Jugoslavena, dok je broj Muslimana ostao isti. u: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. 1995, 9.

onalnosti procentualno bio srazmjeran podacima popisa. Zanimljivo je da među stipendistima nema nacionalno opredijeljenih Jugoslavena, premda ih je dvije godine ranije među kandidatima bilo čak 10%. Nema podataka o nacionalnoj strukturi stipendista djece radnika. Ovo su fragmentarni podaci, te se na osnovu njih teško mogu donositi konačni zaključci u vezi s nacionalnom strukturom stipendista.²²⁶

Uloga i značaj stipendije Titovog fonda

Stipendiranje se općenito koristilo u svrhu ostvarivanja određenih ciljeva, a stipendije su se dodjeljivale onim kategorijama koje su se uklapale u kriterije što su ih određivali pojedinci, grupe ili vladajuće strukture, a koji su ujedno reflektovali interese i namjene onoga koji dodjeljuje stipendije.

Ovaj fond je osnovan s jedinstvenom namjenom, a to je da dodjeljuje stipendije, u prvo vrijeme mladim radnicima i djeci radnika, a kasnije i ostalim kategorijama stanovništva. Stipendije su se dodjeljivale na osnovu kriterija koji su bili utvrđeni normativnim aktima fonda. Njihovom analizom može se jasno sagledati koje su to bile funkcije. Osim toga, njegova namjena se, bar u prvim godinama rada, jasno očitovala i u nazivu. Osnovna funkcija Titovog fonda bila je odgojno-obrazovna, potom socijalna, kadrovska i idejno-politička.

Za vrijeme rada Titovog fonda, od 1974. do 1986. godine, do kada su dostupni arhivski podaci, svaka od nabrojanih funkcija Titovog fonda javljala se u manjem ili većem intenzitetu. Propisani kriteriji najbolje će poslužiti u oslikavanju pojedinih funkcija, jer oni čine "sadržaj" ovog fonda. Kriteriji za dodjelu stipendija mogu se razvrstati u dvije kategorije. U prvoj kategoriji su oni koje su morali ispunjavati svi kandidati kako bi se uopće mogli prijaviti na konkurs i kasnije dobiti stipendiju Titovog fonda. Oni su bili općeg karaktera, postavljeni Pravilnikom o jedinstvenim kriterijumima Titovog fonda Jugoslavije, i bili su jednaki za sve republike, pokrajine i JNA. Prema njima, svi

²²⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Normativni akti Titovog fonda SR BiH 1980-1986. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od januara 1978. do marta 1982; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XII, 27. 10. 1980). Izvještaj o provođenju konkursa za izbor stipendista Titovog fonda za školsku 1980/81; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Konkursi Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o sprovođenju konkursa za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH za školsku 1977/78. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Konkurs Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o sprovođenju konkursa za izbor mladih radnika Titovog fonda SR BiH za školsku 1979/80. godinu.

kandidati morali su imati određeni uspjeh u radu (mladi radnici) i uspjeh u školovanju (djeca radnika); morali su zadovoljiti određene moralno-političke kvalitete, tj. pokazati određenu društveno-političku angažovanost; zadovoljiti uvjete materijalno-socijalnog stanja; opredijeliti se za zanimanja prema kadrovskim potrebama udruženog rada, odnosno za deficitarne kadrovske potrebe u društveno-političkim zajednicama.²²⁷ Druga kategorija kriterija ustanovljena je kako bi se funkcije stipendije Titovog fonda uspješno provodile među stipendistima za sve vrijeme primanja stipendije (kroz srednju školu i studij). To su bili bliži kriteriji koji su za cilj imali da stipendiste podstaknu u daljem radu, bilo kroz disciplinovanje onih koji su ostvarili loše rezultate ili kroz stimulacije onih koji su ostvarili bolje rezultate. Oni su služili za usmjerenje stipendista za sve vrijeme primanja stipendije, jer je stipendija, kao što je već navedeno, dodjeljivana dok je trajalo redovno školovanje. Ovim kriterijima pobliže su rješavana sva pitanja u radu sa stipendistima. Oni su formirani na osnovu jedinstvenih kriterija, a mijenjali su se skoro svake godine u skladu sa iskustvima koja su stjecana u radu sa stipendistima. Naprimjer, stipendisti koji bi ostvarili uspjeh manji od onog na osnovu kojeg su dobili stipendiju imali bi umanjeni iznos stipendije dok ne poprave prosjek ocjena. Oni stipendisti koji su izgubili godinu školovanja ostajali su bez prava na stipendiju, kao i oni za koje se utvrdilo da ne polažu ispite ili da primaju drugu stipendiju, odnosno da imaju loše vladanje, da su izgubili status redovnog studenta ili učenika te ukoliko se utvrdilo da su stipendiju dobili na osnovu netačnih podataka, obustavljala bi se dodjela stipendije. S druge strane, uspješni stipendisti, studenti i učenici, podsticani su na još bolji rad uvećanjem stipendije, odnosno stimulacijom, a ako su ostvarili dobar uspjeh da mogu zadovoljiti kriterije za dodjelu stipendija izrazitim talentima, dobijaju umjesto dotadašnje stipendije onu koja pripada toj kategoriji (i obrnuto), koja je bila znatno veća.

Stipendija Titovog fonda isticala se i po visini sredstava koja su odvajana za isplatu. To se može uočiti ako se uporede visine stipendija sa prosječnim mjesečnim primanjima u državi. Treba imati u vidu da su prosječni lični prihodi bili promjenjivi iz godine u godine, a s tim u vezi i visina stipendija.

²²⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1974. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd 1974; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH, VII, 30. 3. 1983. Pravilnik o jedinstvenim kriterijima i postupak o izboru stipendista Titovog fonda.

Naprimjer, za dijete radnika – učenika, stipendija je 1974. godine iznosila maksimalno 600 dinara, dok je prosječni lični dohodak bio 2.378 dinara, što je u procentima iznosilo 25%. Tokom 1980. godine prosječni lični dohodak bio je 6.691, dok je maksimalna stipendija za učenika iznosila 1.300 dinara, odnosno 20%. Ovo je samo jedan primjer koji jasno ukazuje na vrijednost stipendija Titovog fonda.²²⁸

Odgojno-obrazovna funkcija Fonda može se posmatrati sa dva stanovišta, kao obrazovna, što je u ovom slučaju uži pojam i podrazumijeva pedagoški proces i rezultat usvajanja znanja, umijeća i navika posredstvom škole i drugih faktora i ličnim naporima,²²⁹ i odgojna, kao širi pojam, koja podrazumijeva proces formiranja ličnosti uz organizovano djelovanje porodice, škole i drugih faktora.²³⁰ U jugoslavenskom društvu cilj odgoja bio je formiranje “samoupravne socijalističke ličnosti”. Obrazovna i odgojna funkcija usko su povezane i u ovom slučaju se isprepliću, pa ćemo ih tako i predstaviti.

Odgojno-obrazovna funkcija fonda uočava se u osnovnoj namjeri da se dodjeljuju stipendije za školovanje, odnosno za različite oblike školovanja. To je istaknuto i u uvodnoj preambuli te u 1. članu osnivačkog dokumenta, Društvenog dogovora o osnivanju Titovog fonda, gdje se kaže da Titov fond svojim razvojem i ulogom doprinosi, između ostalog i “(...) stvaranja(u) povoljnijih uslova za obrazovanje uz rad i iz rada, stručno osposobljavanje i usavršavanje mladih radnika i radničke djece, mladih zemljoradnika i drugih mladih ljudi (...)”.²³¹

Dalje, u Pravilniku o jedinstvenim kriterijumima istaknuto je kako su stipendije Titovog fonda namijenjene za “obrazovanje i vaspitanje”, i to za školovanje, dokvalifikaciju i specijalizaciju (iz rada i uz rad) mladih radnika i djece radnika; za stipendiranje djece radnika na redovnom školovanju i u izuzetnim slučajevima za prekvalifikaciju.²³²

²²⁸ Uporedi podatke iz tabela br. 12, 13 i 14.

²²⁹ “Vaspitanje”: Preuzeto iz: *Mala enciklopedija*. 1986, tom I, 372.

²³⁰ “Odgoj”: Preuzeto iz: *Mala enciklopedija*. 1986, tom II, 850.

²³¹ Društveni dogovor o osnivanju Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke dece. *Službeni list SFRJ*, br. 28/73. 24. 5. 1973. 915-916.

²³² Prekvalifikacija mladih radnika u Titovom fondu SR BiH omogućena je po Pravilniku o bližim kriterijima tek 1983. godine, ali samo za one koji se školuju iz rada i koji su se povrijedili na poslu, te iz zdravstvenih razloga ne mogu raditi na drugim poslovima. Kasnije je

Odgajno-obrazovna funkcija stipendije Titovog fonda vidljiva je i kroz druge kriterije koje su stipendisti trebali ispuniti da bi dobili stipendiju. Jedan od prvih uvjeta koji je postavljen jedinstvenim kriterijima i dodatno razrađen u bližim kriterijima na nivou republike zahtijevao je određeni uspjeh u školovanju (za djecu radnika) i radu (za mlade radnike). Naprimjer, uspjeh u školovanju kod djece radnika, srednjoškolaca i studenata utvrđivao se na osnovu prosjeka ocjena. Prosjek ocjena srednjoškolaca 1974. godine nije smio biti manji od 2,6 i studenata 6,6. Ovaj kriterij bio je blag i on se iz godine u godinu pooštravao. Na osnovu uspjeha dobivao se određeni broj bodova, te je prema tome sastavljana posebna bodovna lista. Drugi kriteriji, kao što su lični prihodi po članu domaćinstva znatno su utjecali na to ko će dobiti stipendiju. Često se dešavalo da učenici s boljim uspjehom ne dobiju stipendiju jer su imali visoka porodična primanja. Naprimjer, učenik koji je imao najniži dozvoljeni uspjeh, a to je 2,6 i najniža primanja po članu porodice, a to je 200 dinara,²³³ prije bi dobio stipendiju od učenika koji imao prosjek 5,0 i najveća primanja po članu porodice od 800 dinara. Prvi učenik bi, prema bodovnoj tabeli, imao 130 bodova (30 za uspjeh u učenju i 100 za materijalno stanje porodice), dok bi učenik s boljim uspjehom imao tek 100 bodova (60 za uspjeh i 40 za materijalno stanje porodice). Jednako je bilo i za kandidate studente.²³⁴ Vidimo da je prednost imao socijalni status, a ne uspjeh u učenju. Zbir bodova na osnovu uspjeha i materijalnog stanja i narednih godina davao je prednost učenicima s lošijim uspjehom i nižim primanjima, naspram onih s odličnim uspjehom i većim primanjima, što se kasnije korigiralo ograničavanjem mogućih kandidata samo na vrlodobre i odlične. Tako je već od 1975. minimalan uspjeh za učenike bio 3,6 i za studente 8,0, a 1976. godine 4,0 za učenike, dok je za studente prosjek ostao nepromijenjen (8,0). Kandidati koji

prekvalifikacija mladim radnicima odobrena i iz rada, i uz rad. ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH, Opšta arhiva* 1974. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd, 1974; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH* (VII, 30. 3. 1983). Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²³³ Vidi tabelu br. 13.

²³⁴ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH. Opšta arhiva* 1974. Odluka o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH.

nisu ispunjavali uslove odbijani su. Da se vrednovanje uspjeha u učenju provodilo u praksi, svjedoči slučaj Gojka Z., čiji je sin 1978. godine bio odbijen jer mu je prosjek ocjena iznosio 3,9.²³⁵ U narednim godinama ovaj prosjek ocjena za studente se zadržao na 8,0, dok se prosjek ocjena za srednjoškolce u nekoliko navrata mijenjao. Prva izmjena izvršena je 1981. godine, kada je najniži prosjek ocjena podignut na 4,5. Od 1983. godine bodovanje prosjeka dodatno se pooštrilo, jer su posebno bodovani uspjesi srednjoškolaca koji su se opredijelili za zanimanja usmjerenog obrazovanja IV stepena (prosjek nije smio biti manji od 4,5) i zanimanja usmjerenog obrazovanja III stepena (prosjek nije smio biti manji od 4,2). Ovo pokazuje koliko je uspjeh u učenju bio važan kriterij za dodjelu stipendija i kako se mijenjao tokom godina. Za kategoriju djece radnika izrazitih talenata kriteriji su bili drugačije postavljeni, zahtijevao se maksimalan uspjeh iz onih nastavnih predmeta za koje su oni pokazivali izuzetnu nadarenost. Prioritet su imali oni učenici koji su osvojili neku od nagrada ili priznanja na republičkim, saveznim ili međunarodnim takmičenjima i to bez obzira na materijalno stanje u porodici.²³⁶

Za djecu radnika posebno su se bodovali uspjesi sa različitih takmičenja, za I, II i III mjesto na saveznom, republičkom i regionalnom rangu, kao i uspjesi postignuti na završnom ispitu/maturi. Bodovanje za uspjeh postignut na regionalnim takmičenjima ukinuto je 1978. godine, a kao objašnjenje navedeno je da nisu svi učenici imali jednake mogućnosti i pristup ovim takmičenjima, te su se zato nalazili u neravnopravnom položaju. Kasnije je bodova-

²³⁵ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (8. 11. 1978). Prigovori na Odluku Izvršnog odbora o dodjeli stipendije za školsku 1978/79. godinu.

²³⁶ *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1975. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 25. 4. 1975; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 31.3. 1976; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1977. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 14. 4. 1977; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1981. Odluka o izmjenama i dopunama Pravilnika o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 14/83. 13. juni 1983. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 31/87, 22. oktobar 1987. 963.

nje uspjeha učenika na takmičenju potpuno izostavljeno.²³⁷

Mladi radnici su svoju sposobnost potvrđivali preporukama koje su dobijali od organizacija Saveza socijalističke omladine i Saveza sindikata u organizacijama udruženog rada, radnoj zajednici, zemljoradničkoj zadruzi i mjesnoj zajednici, ovisno o kojoj kategoriji mladog radnika se radilo.²³⁸

Odgojno-obrazovna funkcija Titovog fonda ogledala se još i kroz niz kriterija koji su se provodili za vrijeme školovanja stipendiste. Pratio se uspjeh u učenju i vladanju, a u skladu s rezultatima stipendist se stimulisao većom ili sankcionirao umanjenom stipendijom, a bilo je slučajeva i oduzimanja stipendije. Npr. stipendistica Mirsada K. iz Sarajeva, učenica III razreda Ugostiteljsko-turističkog centra, imala je loše vladanje, o čemu je iz Titovog fonda traženo obrazloženje lošeg vladanja pošto se postavljalo pitanje "(...) može li takav učenik biti stipendista Titovog fonda i primjer ostalim učenicima"?²³⁹ Ovaj primjer pokazuje da se u Titovom fondu vodila briga o ponašanju stipendista u školama, jer su oni bili njegovi predstavnici u društvu.

Nakon završetka školovanja prve generacije stipendista, najvećim dijelom u školskoj 1977/78. godini, uočili su se prvi nedostaci donesenih kriterija Titovog fonda SR BiH. Pokazalo se da neki stipendisti koji su dobili stipendiju Titovog fonda na osnovu vrlodobrog ili odličnog uspjeha tokom školovanja nisu uspjeli ostvariti isti uspjeh. Kao rješenje za taj problem uvedena je (de) stimulacija stipendista. Ovim je Fond ostvario direktnu interaktivnu saradnju sa stipendistima posredstvom stipendije, jer se ona dodjeljivala na nekoliko godina. Radilo se o tome da ukoliko stipendist srednjoškolac do 1. jula tekuće godine postigne uspjeh u obrazovanju sa najmanjom prosječnom ocjenom 4,0, ima pravo na stimulatívni dio. Stimulatívni dio za uspjeh od 4,0 do 4,5 iznosio je 90% od stipendije koja je ostvarena u zadnjem mjesecu, a za uspjeh od 4,5 do 5,0 stimulacija je iznosila 110% od stipendije koja je ostvarena u

²³⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXIII, 26. 4. 1978). Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o bližim kriterijima.

²³⁸ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²³⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Dopis Ugostiteljsko-turističkom centru u vezi s učenicom Mirsadom K.

zadnjem mjesecu; a stipendist student morao je ostvariti uspjeh veći od 8,0 da bi mogao ostvariti stimulaciju. Za uspjeh od 8 do 9 student je dobijao stimulaciju u iznosu od 90% od zadnje primljene stipendije, a za uspjeh od 9 do 10 dodjeljivana je stimulacija u iznosu od 110% od zadnje primljene stipendije. U slučaju kada stipendist nije zadržao ili ostvario bolji uspjeh od onog na osnovu kojeg je dobio stipendiju, ona se umanjivala, i to stipendistu srednjoškolu koji je ostvario uspjeh do 3,5, stipendija se umanjivala za 20%, a za onoga koji je postigao uspjeh od 3,5 do 4,0 (za III stupanj srednjeg usmjerenog obrazovanja), odnosno do 4,5 (za IV stupanj srednjeg usmjerenog obrazovanja) stipendija se umanjivala za 15%; stipendistu studentu koji je imao uspjeh niži od 6,5 stipendija se umanjivala za 20%, a onome koji je ostvario uspjeh od 6,5 do 8,0 za 15%. Ako bi se popravio uspjeh u narednoj školskoj godini, ova odredba bila bi ukinuta.²⁴⁰

U Titovom fondu SR BiH od 1974/75. do 1983/84. školske godine kao stipendisti Titovog fonda školovanje su završili: 251 mladi radnik (243 iz rada i 8 uz rad) i 764 djece radnika (554 srednjoškoluca i 210 studenata), ukupno njih 1.015. Od navedenog broja njih 250 ili 24,63% izgubilo je pravo na školovanje, prekinulo školovanje ili je stipendija određeno vrijeme mirovala. Na nivou Titovog fonda Jugoslavije, od 14.853 stipendista koji su završili školovanje, 2.118 mladih radnika i 12.735 djece radnika, stipendiju su izgubili ili je određeno vrijeme mirovala za 5.812 stipendista (45,64%), što je bilo blizu pola od ukupnog broja stipendista. Navedena situacija odrazila se na pooštavanje kriterija Titovog fonda SR BiH. Od 1987. godine nije bilo smanjenja stipendije, već se ona automatski oduzimala u slučaju da stipendist nije upisao narednu školsku godinu ili ako mu je vladanje bilo loše, ako se utvrdilo da ima neku drugu stipendiju ili kredit, te ako mu je prosjek ocjena bio 3,0 (II stepen složenosti), odnosno 3,5 (III stepen složenosti), a za studenta prosjek ocjena 7,0.²⁴¹ Ovakve rigorozne mjere posljedica su ostvarivanja slabog uspjeha stipendista. Ako se uzme u obzir da je blizu 50% stipendista na nivou Titovog fonda Jugoslavije od 1974. do 1984. godine izgubilo pravo školovanja, preki-

²⁴⁰ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442.

²⁴¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Normativni akti Titovog fonda 1980-1986. Izvještaj o radu i razvoju Titovog fonda u periodu od juna 1984. do juna 1985. godine. Beograd, 1985.

nulo školovanje ili je stipendija mirovala, a u SR BiH se u istoj situaciji našla skoro četvrtina stipendista, onda se ove mjere čine ispravnim. Njihov cilj je bio da spriječe loš uspjeh i vladanje stipendista nakon primanja stipendije. Ove odredbe zanemarivale su se u slučaju da je do prekida školovanja došlo zbog pogoršanog zdravstvenog stanja stipendiste ili bolesti i smrti u bližoj porodici. Za sve one koji su izgubili status stipendiste Titovog fonda i pravo na stipendiju istaknuto je da moraju vratiti primljene iznose na račun isplaćenih stipendija i svojih dopunskih isplata. Bez obzira na ovu odluku, u izvorima nismo našli niti jedan slučaj vraćanja primljene stipendije. U većini molbi koje su upućene Skupštini Titovog fonda tražilo se mirovanje stipendije dok se ne upiše nova školska godina ili popravi prosjek. To je bila neka vrsta kompromisa između stipendista i Titovog fonda.²⁴² Npr. takav je bio slučaj Gordane V., koja se obratila Titovom fondu s molbom da joj se 1984/85. školske godine nastavi isplaćivati stipendija, jer nije uspjela položiti ispite na drugoj godini Medicinskog fakulteta u Sarajevu, iz razloga što joj je "(...) otac doživio tešku saobraćajnu nesreću", zatim situacije narušenog zdravstvenog stanja kao što su: Radmile Đ., koja je podnijela molbu i priložila potvrdu o boravku u bolnici, Bože G., koji je također izgubio godinu jer je bio operisan i boravio je u bolnici, Alojza B., koji je tražio da mu se isplati stipendija za 1983/84. školsku godinu, koju je izgubio jer se liječio na psihijatriji od 11. 12. 1983. do 3. 4. 1984. godine, kada je ponovo upisao III godinu.²⁴³

Stipendisti Titovog fonda s kojima smo imali priliku razgovarati i napraviti intervju složno su izjavili da su stipendiju Titovog fonda dobili prvenstveno kao odlični učenici i na osnovu svojih uspjeha u školovanju. Tako je stipendistica I. Š. istakla kako je stipendiju primala kao odličan đak gimnazije, a slična je izjava i M. T., koja je navela kako su kriteriji bili izuzetno visoki te

²⁴² Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87, 963; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH, (XIX, 18. 10. 1981). Molbe i žalbe; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Komisije Titovog fonda. Molbe i žalbe; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XX, 12. 11. 1984). Molbe i žalbe.

²⁴³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH, (XIX, 18. 10. 1981). Molbe i žalbe; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Komisije Titovog fonda. Molbe i žalbe; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XX, 12. 11. 1984). Molbe i žalbe.

da je bila odličan učenik sa svim peticama. Za osobu T. K. činjenica da je bila stipendistica Titovog fonda imala je posebno značenje "(...) jer su stipendiju dobijali samo odlični učenici".²⁴⁴ Titov fond je gradio imidž institucije koja pomaže u školovanju samo najboljih, a taj imidž je bio u direktnoj vezi sa stavom socijalističkog društva prema jugoslavenskoj omladini.

Odgojno-obrazovna funkcija osigurana je postojanjem Titovog fonda. Njegov glavni zadatak bio je da dodjeljuje stipendije za školovanje, a pri tome da preko kriterija izabire one kandidate s odličnim uspjehom i vladanjem. Vremenom, tokom rada, uočene su izvjesne slabosti i propusti u kriterijima prilikom izbora stipendista, koje su stipendiju Titovog fonda činile više socijalnom, a manje odgojno-obrazovnom. To se na sve načine željelo spriječiti, ali ne da se u potpunosti izgubi njegov socijalni karakter, već da se postigne balans između odgojno-obrazovne i socijalne funkcije Titovog fonda.

Kako je navedeno u izvještaju o radu Titovog fonda Jugoslavije iz 1985. godine, Titov fond je politikom stipendiranja nastojao da "(...) direktno doprinosi i doprinosio je da se, vrlo ozbiljno, utiče na socio-klasnu strukturu u srednjim, višim i visokim obrazovnim organizacijama".²⁴⁵ Prema tome, ova stipendija je imala izraženu socijalnu funkciju. Izbor kandidata Titovog fonda djece radnika, srednjoškolaca i studenata vršio se na osnovu posebnog sistema bodovanja uspjeha u učenju i materijalnom stanju. Na osnovu tog sistema bodovanja sastavljala se lista kandidata za dodjelu stipendija. Ova lista bila je jedinstvena sve do 1981. godine, kada se pored ova dva faktora uveo i treći, a to su bila zanimanja koja su imala prioritet. Bodovanje materijalnog stanja kandidata vršilo se tako što se bodovao prosječni prihod po članu domaćinstva na osnovu prosječnog ličnog dohotka ostvarenog u privredi Bosne i Hercegovine u prethodnoj godini. Prihodi domaćinstva su podrazumijevali: "(...) lična primanja iz međusobnih odnosa u udruženom radu, za posljednja tri mjeseca, lična primanja iz poljoprivredne djelatnosti, lična primanja od samostalnog vršenja privrednih djelatnosti, lična primanja od autorskih prava, patenata, i tehničkih unapređenja, primanja po osnovu penzije, prihodi

²⁴⁴ Sagovornice su odbile da se razgovor snima diktafonom, stoga se ovaj osvrt bazira na bilješkama. Intervju sa I. Š. obavljen je 15. 9. 2011. u Sarajevu, intervju sa T. K. 6. 10. 2011. u Sarajevu, dok sa M. T. nismo lično stupili u kontakt, već je ona odgovorila na upitnik koji smo joj poslali 10. 10. 2011. u Bihać.

²⁴⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda. Ostvarivanje politike stipendiranja u Titovom fondu Jugoslavije.

od zgrada, prihodi od imovine i imovinskih prava kao i od drugih prihoda podložnih porezu”.²⁴⁶

Iz tabele br. 12. vidi se da su prihodi po članu domaćinstva prikazivani sve do 1982. godine u dinarima, a onda u procentima, što je bila posljedica ekonomske krize i inflacije u zemlji. Bodovanje na osnovu materijalnog stanja kandidata mijenjalo se tokom godina i bilo je u uskoj vezi s bodovanjem uspjeha u učenju. U slučaju da je kandidatu za stipendiju prihod po članu porodice prelazio maksimalni dozvoljen iznos, onda nije imao pravo na stipendiju Titovog fonda. Ovo je u velikoj mjeri bio ograničavajući faktor prilikom dodjele stipendija. Često se dešavalo da zbog većeg broja bodova djeca s lošijim uspjehom u učenju i manjim primanjima u porodici dobiju stipendiju naspram boljih kandidata. To je naglašeno u periodu do 1981. godine, dok su se stipendije dodjeljivale na republičkom nivou. Često su kandidati iz razvijenijih opština, gdje su automatski i prihodi po članu domaćinstva bili veći, gubili pravo na stipendiju zbog kandidata iz slabije razvijenih opština Republike, koji su imali više bodova na osnovu slabijeg materijalnog stanja. Time je značajno naglašena socijalna funkcija stipendije Titovog fonda.²⁴⁷

²⁴⁶ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²⁴⁷ Odluka o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH* 20/74. 840-842; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1975. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 25. 4. 1975; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 31. 3. 1976; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1977. Izmjene i dopune Odluke o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH, 14. 4. 1977; *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1981. Odluka o izmjenama i dopunama Pravilnika o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 14/83. 13. 6. 1983. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 31/87, 22. 10. 1987. 963.

Tabela br. 12. Pregled prihoda po članu domaćinstva koji su donosili minimalan ili maksimalan broj bodova kao i pregled prosječnog ličnog dohotka u SR BiH po godinama*

Godina	Prihodi po članu domaćinstva koji su donosili maksimalan broj bodova (u dinarima i procentima u odnosu na prosječni lični dohodak)	Prihodi po članu domaćinstva po kojem se dodjeljivao minimalan broj bodova (u dinarima i procentima u odnosu na prosječni lični dohodak)	Prosječni lični dohodak u SR BiH (u dinarima)
1974.	200 (8,4%)	800 (33,6%)	2.378
1975.	300 (10,3%)	1.000 (34,5%)	2.897
1976.	400 (12,1%)	1.000 (30,32%)	3.298
1977.	400 (10,4%)	1.000 (26%)	3.828
1978.	400 (8,5%)	1.000 (21,37%)	4.678
1979.	400 (7,2%)	1.000 (18,2%)	5.487
1980.	600 (8,9%)	1.000 (14,9%)	6.691
1981.	600 (6,6%)	1.000 (11%)	9.035
1982.	1.000 (8,5%)	2.000 (17%)	11.702
1983.	12,5%	40%	15.056
1984.	12,5%	40%	21.153
1985.	12,5%	40%	36.942
1986.	12,5%	40%	74.020
1987.	30%	50%	145.986

* Tabela je izrađena na osnovu podataka iz Odluke o bližim kriterijima, Pravilnika o bližim kriterijima i Statističkog godišnjaka SR BiH za godine 1974-1985.

Kako bi se situacija donekle ublažila, Titov fond SR BiH od 1983. godine počeo je dodjeljivati stipendije za izrazito talentovanu djecu mladih radnika koji su stipendije dobijali na osnovu odličnog uspjeha u jednoj oblasti (naprimjer, prirodnim, društvenim i tehničkim naukama). Prihodi po članu domaćinstva za ove kandidate nisu smjeli prelaziti 60% prosječnog ličnog dohotka u privredi Bosne i Hercegovine. Ova odredba je izostavljena u izmjenama 1987. godine, čime su talentovana djeca radnika dobila priliku za stipendiju bez obzira na imovinsko stanje.²⁴⁸

²⁴⁸ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

Propusti u kriterijima prilikom dodjeljivanja stipendija postali su posebno izraženi u školskoj 1980/81. godini, kada je proširena osnova dodjele stipendija i na mlade zemljoradnike i djecu zemljoradnika. Ova kategorija je po osnovu prihoda koji su se utvrđivali na osnovu izvoda iz katastra imala izuzetno niske prihode (20 dinara po članu porodice 1980), te tako stjecala apsolutnu prednost ispred djece radnika. Taj problem se riješio tako što su sastavljene odvojene liste za ove dvije kategorije djece, i to za listu djece mladih radnika i listu djece zemljoradnika. Kasnije je ovo pitanje regulisano na način da su se prihodi djece zemljoradnika uvećavali za šest puta kako bi se dobio približno jednak omjer, a u nekim slučajevima i više, ako se smatralo potrebnim.²⁴⁹

Materijalno stanje kandidata koji konkuriše za stipendiju nije utjecao samo na to da li će dobiti stipendiju ili ne, već je na osnovu toga određivana i visina njegove stipendije, koja se dodjeljivala mjesečno. Što su prihodi po članu domaćinstva bili viši, to je stipendija bivala niža. Naprimjer, ako je kandidat tokom 1974. godine imao prihode po članu porodice 400 dinara, onda je stipendija iznosila 900 dinara za srednjoškolu i 1.250 dinara za studenta. U suprotnom, ako su njegovi prihodi bili veći od dozvoljenog, a to je 800 dinara, onda je stipendija iznosila 300 dinara za srednjoškolu, odnosno 600 dinara za studenta. Visina stipendija djeci radnika – srednjoškolaca i studenata rasla je iz godine u godinu, ali to nije bilo u vezi s povećanjem standarda stipendije, već s kretanjem rasta visine ličnog dohotka. Prosječni lični dohodak 1974. godine iznosio je 2.378 dinara. Stipendija se redovno uvećavala u skladu s rastom troškova smještaja i ishrane u objektima učeničkog i studentskog standarda. Od 1979. godine valorizacija stipendije vršila se u skladu s rastom ličnog dohotka u privredi Republike na početku svake školske godine, a od 1987. godine valorizacija se trebala vršiti čak dva puta godišnje, što je pokazatelj teške ekonomske situacije u državi.²⁵⁰

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 26. 4. 1978.). Odluka o usklađivanju stipendije s porastom troškova ishrane i smještaja u objektima učeničkog i studentskog standarda u 1978. godini; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Skupštine Titovog fonda SR BiH (V, 14. 4. 1977). Odluka o usklađivanju stipendije s porastom troškova ishrane i smještaja u objektima učeničkog i studentskog standarda u 1977. godini; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIII, 31. 3. 1976). Odluka o usklađivanju stipendije s porastom troškova ishrane i smještaja u objektima učeničkog i studentskog standarda u 1976. godini.

Tabela br. 13. *Visina stipendije Titovog fonda za djecu radnika – srednjoškolce i studente po godinama**

Školska godina	Visina stipendije djeci radnika srednjoškolcima (u dinarima)	Visina stipendije djeci radnika studentima (u dinarima)
1974/75.	300-600	600-900
1975/76.	do 1.030	do 1.375
1976/77.	do 1.010	do 1.350
1977/78.	300-1.130	700-1.670
1978/79.	540-1.230	910-1.695
1979/80.	do 1.100	do 1.850
1980/81.	do 1.300	do 2.500
1981/82.	900-1.600	1.700-3.000
1982/83.	do 2.100	do 3.500
1983/84.	1.600-2.890	3.880-5.210
1984/85.	2.090-3.740	5.000-6.720

* Tabela je izrađena na osnovu podataka iz Izvještaja o radu Titovog fonda Jugoslavije 1982-1986. godine.

Važno je istaći i još jednu stavku kod utvrđivanja visine stipendije, a to je mjesto boravka stipendiste za vrijeme školovanja. U početku, djeci radnika koji stanuju u mjestu školovanja stipendija se umanjivala za 40%, a kasnije je taj omjer smanjen na 30%, da bi u izmjenama 1987. godine bio izostavljen.²⁵¹ Ova odredba još jedan je pokazatelj koliko detaljno se vodila briga o stipendistima i njihovim socijalnim mogućnostima.

Kod mladih radnika situacija je bila nešto drugačija. Prihodi po članu domaćinstva također su bili važan faktor prilikom izbora stipendista. Međutim, kako se prijavljivao izuzetno mali broj mladih radnika za dodjelu stipendije (manji od očekivanog i planiranog), tražili su se razlozi za takvo stanje, ali i rješenje tog problema. U prvim godinama Titovog fonda mladi radnici se nisu mogli prijaviti na konkurs ako su imali prihode veće od 1.500 dinara (1974),

²⁵¹ Odluka o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH. *Službeni list SR BiH*, br. 20/74. 840-842; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

odnosno 2.000 dinara (1975-1981). Materijalni cenzus je povećan 1981. godine na 2.500 dinara, a 1983. godine nije bilo određenog cenzusa za mlade radnike, čime se nastojao privući što veći broj mladih radnika da konkurišu za stipendiju. U periodu od 1974. do 1978. godine u 25 opština, a samo u 1978. u 50% opština nije bilo niti jednog stipendista mladog radnika. Osim ovog pitanja, na slab odziv mladih radnika utjecao je niz neriješenih pitanja u vezi s njihovim statusom za vrijeme školovanja. Naprimjer, mladi radnik koji bi se odlučio za redovno školovanje, tj. za školovanje iz rada dugo vremena nije imao riješeno socijalno i zdravstveno osiguranje za sebe i svoju porodicu.²⁵² Onim mladim radnicima koji su se školovali u mjestu stanovanja stipendija se umanjivala za 20%.²⁵³

Od 1983. godine visina stipendije mladim radnicima više se nije određivala u odnosu na to koliki su prihodi po članu domaćinstva, već se ona utvrđivala na osnovu toga da li se mladi radnik školovao iz rada, tj. redovno školovanje, ili uz rad, tj. vanredno školovanje. Stipendija se za radnika iz rada utvrđivala procentualno, u odnosu na prosječni lični dohodak u Republici iz prethodne godine. Za mlade radnike koji se školuju uz rad stipendija se obezbjeđivala u vidu naknade za troškove školovanja, odlaska na predavanja i ispite i za troškove nabavke udžbenika. Ovi troškovi nadoknađivali su se jednokratnim iznosom, u iznosu od tri prosječna lična dohotka u Republici u prethodnoj godini.²⁵⁴

²⁵² ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Informacija o ostvarivanju društvene uloge Titovog fonda i zadacima organizacija i organa Saveza sindikata.

²⁵³ Odluka o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH. *Službeni list SR BiH*, br. 20/74. 840-842; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²⁵⁴ Isto.

Tabela br. 14. *Visina stipendije mladim radnicima u periodu 1974-1985.* * (u dinarima)

Školska godina		Visina stipendije mladim radnicima u dinarima
1974/75.		1.500
1975/76.		do 2.510
1976/77.		do 2.510
1977/78.		1.350-2.670
1978/79.		1.350-2.830
1979/80.		do 3.160
1980/81.		do 5.600
1981/82.	Iz rada	4.200 do 6.500
	Uz rad	do 30.000
1982/83.	Iz rada	6.700-8.900
	Uz rad	do 30.000
1983/84.	Iz rada	do 10.400
	Uz rad	do 36.000
1984/85.	Iz rada	do 13.440
	Uz rad	do 46.000
	Postdiplomski	do 18.000

* Tabela je izrađena na osnovu podataka iz Izvještaja o radu Titovog fonda Jugoslavije 1982-1986. godine.

Ako uporedimo podatke iz tabele br. 14, u kojoj je prikazana visina stipendija mladih radnika po godinama, s podacima o prosječnom ličnom dohotku u Republici, uočiti ćemo da su stipendije za mlade radnike koji se školuju iz rada stalno rasle i da su poslije 1980. godine bile i veće od prosječnog ličnog dohotka (prikazanog u tabeli br. 12). Naprimjer, od 1974. do 1980. godine stipendije su činile nekih 70-80% prosječnog ličnog dohotka u Republici. U školskoj 1980/81. godini stipendija je iznosila 5.600 dinara, a prosječni lični dohodak za 1979. godinu iznosio je 5.487 dinara (stipendija se uvećavala u skladu s ličnim dohotkom u prethodnoj godini). Vidjet ćemo da je stipendija iznosila 102% od prosječnog ličnog dohotka. Taj procenat za 1981/82. iznosio je 97,1%, za 1982/83. godinu 98%, za 1983/84. školsku godinu 88% za stipendije iz rada i tako dalje. Stipendije za mlade radnike koji su se školovali uz rad, u poređenju s prosječnim ličnim dohocima, iznosile su za školsku 1981/82. godinu 448%, za školsku 1982/83. godinu 332%, za školsku 1983/84. godinu 307% i tako dalje. Treba imati u vidu da su se one isplaćivale u iznosu od tri

prosječna mjesečna dohotka. One su se primale uporedo s plaćom i zapravo su činile jednokratnu pomoć za nabavku knjiga i ostalih potrepština za školovanje. Jedan od bivših stipendista H. K., s kojim smo imali intervju, a koji je stipendiju dobio kao mladi radnik, uz koju je kasnije završio fakultet, istakao je kako mu je “(...)stipendija zaista pomogla u to vrijeme. Prvo, pomogla mi je novčano, drugo, izborio sam se da dobijem odluku da ću dobiti radno mjesto kada završim to”.²⁵⁵

Posebna stimulacija za mlade radnike uvedena je Odlukom iz 1983. da se stipendije dodjeljuju mladim radnicima, inovatorima, racionalizatorima i kreatorima. Kako bi dobili stipendiju Titovog fonda, ovim mladim radnicima prihvodi po članu domaćinstva nisu smjeli prelaziti 50% prosječnog ličnog dohotka u privredi BiH u prethodnoj godini. Posebnu stimulaciju predstavljala je visina stipendije koja je iznosila 125% od prosječnog ličnog dohotka u Republici. Utvrđeno je da će se onim mladim radnicima, iz ove grupe, koji specijalizaciju, dokvalifikaciju ili stručno osposobljavanje obavljaju uz rad, stipendija isplaćivati kao naknada svih troškova školovanja u iznosu šest prosječnih ličnih dohodaka.²⁵⁶

Jedno od pitanja o kojem se stalno vodila rasprava u Titovom fondu jeste zašto se javljao nedovoljan broj mladih radnika za stipendiju Titovog fonda. U odnosu na djecu radnika, mladi radnici su činili tek 8-10% stipendista Titovog fonda SR BiH. Kao glavni razlog destimulativne djelatnosti za njih navodi se materijalna i socijalna nesigurnost. Stoga su se stipendije za njih stalno uvećavale.²⁵⁷

U dokumentu Titovog fonda Jugoslavije koji razmatra politiku stipendiranja Fonda zaključuje se: “(...) Socijalna komponenta nije isključiv kriterijum za dobijanje stipendije Titovog fonda. Ona samo sa drugim kriterijumima, utvrđenim u Društvenom dogovoru o osnivanju Titovog fonda može biti realizovana. Socijalna komponenta, sama za sebe, ne može biti dominantna u

²⁵⁵ Intervju sa H. K. 30. 4. 2011. u Sarajevu.

²⁵⁶ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 13. 6. 1983. br. 14/83. 437-442; Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87. 963.

²⁵⁷ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Aktuelna pitanja ostvarivanja politike stipendiranja u Titovom fondu SR BiH. Sarajevo, 1986.

ostvarivanju politike stipendiranja u Titovom fondu. Ovo se mora imati u vidu, jer je vrlo naglašen pritisak na Titov fond, naročito u nekim opštinama, da se putem stipendija Titovog fonda rešavaju, isključivo, socijalni problemi”.²⁵⁸

Prilikom prikazivanja materijalnog stanja kandidata javljale su se i brojne zloupotrebe. Takav je slučaj zabilježen u slučaju Dragana M. iz Goražda, mladog radnika, za kojeg je upućeno anonimno pismo u kojem stoji da nije prikazao ispravne prihode po članu domaćinstva, ili slučaj Velide M. iz Ključa, za koju se ustanovilo da podaci o materijalnom stanju porodice nisu ispravni, na šta se upozorilo nakon dodjele stipendije.²⁵⁹

Titov fond je socijalnu funkciju ostvarivao i na druge načine, a ne samo kroz kriterije za dodjelu stipendija i njihovu visinu. Dobar primjer je izrada pečata Titovog fonda. Uprava Fonda odlučila je ovaj posao povjeriti Pečatovnici Saveza defektnih sluhom (DES-a). Ovaj savez na nivou Jugoslavije osnovan je 1945. godine, i to najprije u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji, gdje su do tada djelovala društva takvog tipa. U Bosni i Hercegovini takav je savez osnovan tek u julu 1947. godine. DES je imao za cilj da vodi brigu i unapređuje život gluhih i nagluhih osoba u državi. U cilju radnog osposobljavanja gluhih i nagluhih lica uz podršku države pokrenuto je Privredno preduzeće DES. U okviru njega radile su brojne radionice, zaposlenici su bili gluha i nagluha lica, a od 1961. godine i ostale osobe sa invaliditetom. Pečatovnica DES-a u Sarajevu bila je jedna od tih radionica.²⁶⁰ Izbor DES-a pokazatelj je da se u Titovom fondu brinulo o tome da i ostale aktivnosti uz Fond budu socijalno-humanitarnog karaktera. Osim toga, kao što smo već ranije naveli, jedan broj stipendija je dodjeljivan u posebne humanitarne svrhe za stipendiranje djece poginulih rudara rudnika *Raspočje* (Zenica), *Mramor* (Tuzla), *Kakanj* (Kakanj) i djecu poginulih radnika Preduzeća *Parkovi* (Mostar). Prema tome, socijalna funkcija u radu Titovog fonda bila je neosporna. Ona se prepliće s njegovim ostalim funkcijama, a najviše s odgojno-obrazovnom. Važnost socijalne komponente pri dodjeli stipendija nije bila zanemarivana, ali se nastojala spriječiti njena dominantnost.

²⁵⁸ ABH, *Fond: TFMSRRD SR BiH*, Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Ostvarivanje politike stipendiranja u Titovom fondu Jugoslavije – iskustva i problemi. Beograd, 1985.

²⁵⁹ ABH, *Fond: TFMSRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Slučaj Dragana M.; ABH, *Fond: TFMSRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1976. Slučaj Velide M.

²⁶⁰ Savez gluhih i nagluhih Srbije. <http://www.savezgluhihsrbije.org.>; Hrvatski savez gluhih i nagluhih osoba. <http://www.hsgn.hr>

Od samog osnivanja, Titov fond je imao naglašenu kadrovsku funkciju koja se vremenom mijenjala, preoblikovala i reorganizovala. U jednom izvještaju o politici stipendiranja u Titovom fondu navodi se: "Stipendiranje Titovog fonda [je] deo ukupne politike stipendiranja u republikama, autonomnim pokrajinama i JNA, ali ono ima i posebno značajne društvene sadržine. Naime, stipendija Titovog fonda je kadrovska stipendija".²⁶¹ Odlukom o bližim kriterijima iz 1974. godine navedeno je kako je Titov fond dodjeljivao stipendije vodeći računa, između ostalog, "(...) o društvenim interesima i potrebama za deficitarnim kadrovima".²⁶² Preko dodjele stipendija Titov fond se razvijao i rastao u skladu s iskustvima koja je stjecao u radu s prvim stipendistima. S obzirom na to da su kriteriji u početku akcenat stavljali na uspjeh u učenju i materijalno stanje kandidata/stipendista, zanemarena je donekle kadrovska funkcija stipendije. Titov fond je vodio brigu o stipendistima i poslije završetka školovanja, glede njihovog zaposlenja i učlanjenja u Titov fond. Prve trzavice i problemi javili su se već u prvim godinama rada. U Titov fond tokom 1976. godine počele su stizati pritužbe stipendista koji nisu mogli dobiti zaposlenje nakon okončanja školovanja. Naprimjer, stipendist Ekrem K. iz Gračanice žalio se Titovom fondu jer nije zaposlen po završetku školovanja, premda mu je to iz savjeta Titovog fonda u njegovoj opštini obećano.²⁶³ Na osnovu ovoga i niza drugih slučajeva u narednom periodu, početkom 1979. godine pokrenuta je inicijativa da se ovo pitanje pokuša što prije riješiti jer se broj nezaposlenih u državi povećavao iz mjeseca u mjesec. Zbog toga su i šanse stipendista Titovog fonda da dobiju zaposlenje bile sve manje. Najprije su ustanovljeni glavni razlozi velike nezaposlenosti kod stipendista Titovog fonda. To su bili općenito slaba organizacija na nivou savjeta Titovog fonda u opštinama, kao i u radnim organizacijama, te neplansko upisivanje na škole i fakultete. Većina stipendista se za školovanje opredjeljivala prema vlastitim željama i mogućnostima upisa, dok su zanemarivali realne potrebe tržišta radne snage, naročito u opštinama iz kojih su dolazili. To je na koncu dovelo do hiperprodukcije

²⁶¹ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Ostvarivanje politike stipendiranja u Titovom fondu Jugoslavije – iskustva i problemi. Beograd, 1985.

²⁶² Odluka o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH. *Službeni list SR BiH*, br. 20/74. 840-842.

²⁶³ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1976. Pismo Ekrema K. iz Gračanice, 15. 3. 1976.

kadrova za kojim tržište rada nije imalo potrebe, dok je, s druge strane, postojao izvjestan broj zanimanja koja su bila u stalnom deficitu. Svjesni ovih prilika, u Titovom fondu su odlučili promijeniti dotadašnju politiku pri dodjeli stipendija, pa su stipendiste usmjeravali na školovanje kako bi im na taj način osigurali zaposlenje po završetku studija. To je urađeno tako što su se aktivnije angažovali savjeti u opštinama i u radnim organizacijama. Od 1981. godine pokrenuta je akcija da se stipendija Titovog fonda poveže s potrebama udruženog rada. Savjeti u opštinama bili su dužni da prilikom sastavljanja prioritetne liste kandidata, koju će uputiti Titovom fondu SR BiH, "(...) ostvare dogovor sa skupštinom opštine, društveno-političkim organizacijama i osnovnim organizacijama udruženog rada o potrebama udruženog rada na području opštine za pojedinim profilima stručne osposobljenosti radnika".²⁶⁴ Prije objavljivanja konkursa svaka opština bila je dužna da sastavi prioritetnu listu zanimanja. Prilikom izbora stipendista Titovog fonda apsolutni prioritet imali su kandidati koji su se opredijelili za zanimanja s te liste. To je značilo da kandidati koji ispune uvjete o uspjehu u učenju i materijalnom cenzusu moraju odgovarati, po izboru svoga zanimanja, prioritetnoj listi zanimanja iz svoje opštine. Na taj način napravljene su dvije selekcije pri izboru kandidata, čime se nastojalo osigurati da se stipendisti školuju za zanimanja koja će im poslije školovanja osigurati zaposlenje.²⁶⁵ Tokom 1983. godine samo tri opštine dodijelile su stipendije na osnovu spiska deficitarnih zanimanja.²⁶⁶ Međutim, ovakav način izbora stipendista stvarao je određena neslaganja. Zabilježen je slučaj 1984. godine Nure H. iz opštine Ilidža, koja je konkurisala za stipendiju Titovog fonda radi školovanja na Medicinskom fakultetu. Na konkursu je odbijena, a kao odgovor navedeno je kako je Titov fond opštine Ilidža imao sredstava da dodijeli jednu stipendiju, te da je stipendiju dobio kandidat koji je imao jednak broj bodova kao i Nura H., ali se odlučio za Elektrotehnički fakultet, koji je po prioritetnoj listi zanimanja imao apsolutnu prednost ispred

²⁶⁴ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1979. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za period 1974-1978. godine; ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1981. Odluka o izmjenama i dopunama Pravilnika o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH.

²⁶⁵ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 14/83. 13. juni 1983. 437-442.

²⁶⁶ B. P. "Čvršće vezivanje za udruženi rad". *Oslobođenje*. 20. 1. 1983. godine.

Medicinskog fakulteta. Nura H. nije bila zadovoljna ovom odlukom, pa je podnijela žalbu Skupštini Titovog fonda SR BiH, Komisiji za molbe, predstavke i žalbe Centralnog komiteta SK BiH, te Republičkom komitetu za obrazovanje, nauku i kulturu SR BiH. S obzirom da joj žalba nije usvojena, Nura H. obratila se Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, na kojem je pokrenut postupak. O tome kako se završio ovaj slučaj nema sačuvanih podataka, ali svjedoči da su postojale izvjesne nedoumice kako sprovesti odredbe o prioritetu zanimanja prilikom dodjele stipendija.²⁶⁷

Kako se Fond tokom godina razvijao, proširivao je i osnovu po kojoj dodjeljuje stipendije (1981). Na taj način se sve jasnije naglašavala važnost kadrovske funkcije Fonda naspram socijalne. Zbog toga akcenat je prilikom bodovanja stavljan na uspjeh u učenju, o čemu je već ranije bilo govora.²⁶⁸ Osim što se nastojala ublažiti socijalna funkcija i spriječiti da stipendija Titovog fonda dobije masovni karakter, kadrovska funkcija nastojala se nametnuti i odlukom da prije objavljivanja konkursa svaka opština sastavi prioritetnu listu zanimanja. Prilikom izbora stipendista Titovog fonda apsolutni prioritet imali su kandidati koji su se opredijelili za zanimanja s te liste. Na ovaj način željelo se osigurati da se stipendisti školuju za zanimanja koja će im poslije školovanja osigurati zaposlenje.²⁶⁹ U isticanju kadrovske funkcije Fonda, odnosno činjenice da je stipendija kadrovske funkcije, otišlo se korak dalje od donošenja prioritetne liste zanimanja u opštinama. Organizacije udruženog rada su, neovisno o Titovom fondu, dodjeljivale stipendije za školarce i studente, te tim stipendistima osiguravale zaposlenje po završetku školovanja. Poučeni takvim primjerima, u Titovom fondu su odlučili da se što čvršće povežu s organizacijama udruženog rada, kako bi i njegovi stipendisti dobili osigurano zaposlenje. To je ostvareno na način što su svi OOUR-i, radne zajednice (RZ) ili druge organizacije uz prijedlog mladog radnika prilagali i potpisan ugovor s mladim radnikom. Ovim ugovorom regulisane su obaveze OOUR-a, radne zajednice ili neke druge organizacije s jedne i mladog radnika s druge strane.

²⁶⁷ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1984. Slučaj Nure H. iz Sarajeva.

²⁶⁸ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od januara 1978. do maja 1982. godine. Sarajevo, 1982.

²⁶⁹ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 14/83. 13. juni 1983. 437-442.

Radne organizacije različitog tipa obavezivale su se da stipendistu mladom radniku po završetku školovanja osiguraju posao u skladu s novostečenom kvalifikacijom; a u slučaju prekida školovanja bili su dužni da mu omoguće zasnivanje radnog odnosa; zatim da mladom radniku i njegovoj porodici osiguraju zdravstvenu zaštitu i prava iz penzijsko-invalidskog osiguranja. Mladi radnik je bio obavezan da po završenom školovanju u radnoj organizaciji, OOUR-u ili drugoj organizaciji provede onoliko vremena na radu koliko je trajalo školovanje. Tokom 1985/86. godine sačinjen je tekst ovog ugovora i započela je provedba ove odredbe.²⁷⁰ Ovim izmjenama stipendije Titovog fonda organizovane su po principu stipendija udruženog rada koje su dodjeljivane planski prema njihovim potrebama.²⁷¹ Do donošenja ove odluke stipendisti Titovog fonda nisu bili u istom položaju kao stipendisti OOUR-a. Stipendije radnih organizacija bile su bolje jer su osiguravale radno mjesto, a to je u tadašnjim društveno-ekonomskim prilikama igralo važnu ulogu. Primjer za to bila je stipendistica M. T., koja je stipendiju Titovog fonda primala tri godine, a nakon toga odlučila se za stipendiju Rudnika željezne rude Ljubija, zbog zaposlenja.²⁷² U narednim godinama, kroz praksu se pokazalo da ni spomenute izmjene nisu provođene s potpunim rezultatima.²⁷³ U Titov fond stizale su žalbe zbog nemogućnosti zaposlenja bivših stipendista. Takvih je slučajeva bilo dosta, naprimjer, slučaj Gordane D., koja je 1984. godine završila školovanje kao stipendist, ali se nije mogla zaposliti, ili Mevlide G., za koju se Titov fond zalagao da dobije zaposlenje u *Bosnalijeku* ili domu zdravlja. Zanimljiv je slučaj Mladena Z. iz 1986. godine, koji se nakon završenog Arhitektonskog fakulteta nije mogao zaposliti u Zavodu za fizičku kulturu, u kojem je radio prije upisa na fakultet, premda mu je posebnom odlukom trebalo biti osigurano radno mjesto nakon završetka školovanja. Ovo su samo neki od primjera

²⁷⁰ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, br. 14/83. 13. juni 1983. 437-442; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH od 1982. do 1986. godine; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1986. Ugovor o regulisanju međusobnih prava i obaveza između mladog radnika-stipendiste Titovog fonda i radne organizacije, odnosno radne zajednice za vrijeme trajanja školovanja.

²⁷¹ B. P. "Čvršće vezivanje za udruženi rad". *Oslobođenje*. 20. 1. 1983. godine.

²⁷² Upitnik popunio M. T. 6. 10. 2011. u Bihaću.

²⁷³ Ž. Softić. "Put zrelosti". *Oslobođenje*. 14. 5. 1986.

stipendista koji su završili školovanje, a nisu mogli naći zaposlenje.²⁷⁴

Problem nezaposlenosti stipendista Titovog fonda pokušao se riješiti potpisivanjem ugovora s organizacijama udruženog rada. Predsjedništvo Skupštine Titovog fonda je na sjednici sredinom maja 1986. godine istaklo da se ubuduće treba više pažnje i ozbiljnosti posvetiti konkretnijoj realizaciji ugovora između organizacija udruženog rada i stipendista kako bi se osiguralo njihovo zaposlenje.²⁷⁵ Stoga je 1987. godine utvrđeno da prioritet u dodjeli stipendija imaju kandidati djeca radnika, kojima je Titov fond u opštini u saradnji s organizacijom udruženog rada omogućio potpisivanje ugovora o zasnivanju radnog odnosa nakon završetka školovanja.²⁷⁶

Koncem 70-ih godina prve generacije stipendista završile su školovanje i počele se uključivati u proces rada. Mnogi od njih nisu mogli naći zaposlenje, bez obzira što im je to kao stipendistima Titovog fonda bilo obećano. Titov fond kao organizacija koja je vodila brigu o svojim stipendistima i nakon završenog školovanja nastojala je riješiti ovo pitanje tako što je značajan akcenat stavila na jačanju kadrovske funkcije Fonda. Kadrovska funkcija je imala za cilj usmjeravanje stipendista Titovog fonda za školovanje prema potrebama tržišta radne snage. Na ovaj način Titov fond je svojom politikom stipendiranja nastojao pratiti osnovne ekonomske i privredne procese u državi.

Od kandidata, budućih stipendista Titovog fonda, očekivalo se da pored ostalih kriterija zadovolje i kriterij o moralno-političkoj podobnosti,²⁷⁷ pod čime se podrazumijevalo sljedeće: "(...) da su aktivni u izgradnji samoupravnog socijalizma, na jačanju socijalističke solidarnosti i da su spremni braniti svoju socijalističku domovinu. Ove odlike ogledaju se u aktivnom radu u samoupravnim društveno-političkim organizacijama (SKJ, Savez sindikata, SSRNJ, SOJ i dr...), u uvažavanju društvenih normi ponašanja, primjernom radu u ličnom životu, spremnosti da se učestvuje u izgradnji zemlje (omladin-

²⁷⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, Opšta arhiva 1984. Pismo Mevlide G.; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1984. Pismo Gordane D.; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1986. Pismo Mladena Z.

²⁷⁵ Z. S. "Stimulus mladim radnicima". *Oslobodenje*. 16. 5. 1986.

²⁷⁶ Pravilnik o bližim kriterijima za izbor stipendista Titovog fonda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i uslovima i načinu dodjele stipendija. *Službeni list SR BiH*, 22. 10. 1987. br. 31/87, 963.

²⁷⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*, *Opšta arhiva 1974*. Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za izbor stipendista Titovog fonda, Beograd, 1974.

ske i druge akcije i dr) i drugim pozitivnim osobinama”²⁷⁸ Moralno-politička podobnost kandidata dokazivala se na osnovu mišljenja i preporuka organizacija kojima su kandidati pripadali. Uz sve dokumente kandidati su morali priložiti i obrazac koji su za djecu radnika ispunile sljedeće organizacije: Savez socijalističke omladine i posebno za njihove roditelje Savez sindikata, Socijalističkog saveza radnog naroda ili udruženje penzionera, ovisno o zanimanju roditelja. Za mlade radnike isti obrazac ispunjavali su Savez socijalističke omladine i Savez sindikata. Kasnije, kada je osnova za dodjelu stipendija znatno proširena, obrasce koji sadrže ocjenu moralno-političke i društvene aktivnosti popunjavali su, pored Saveza socijalističke omladine i Saveza sindikata iz organizacija udruženog rada iz koje se kandidat predlaže, još i radna zajednica, zemljoradnička zadruga i mjesna zajednica, ovisno o kojoj se kategoriji mladog radnika radilo. U spomenutom obrascu organizacije su navodile mišljenje o moralno-političkom stanovištu te osobe.²⁷⁹ U slučaju da preporuke iz ovih obrazaca nisu bile pozitivne, stipendist nije mogao dobiti stipendiju, bez obzira što je ispunjavao ostale kriterije. Zabilježen je slučaj Zdravke R. iz Konjica, koja nije dobila stipendiju jer joj je otac bio moralno-politički nepodobna ličnost. U dokumentu se ne navode detalji tog slučaja. Osim ovog, u građi nismo pronašli zabilježen niti jedan drugi sličan slučaj.²⁸⁰

Osim što se moralno-politička podobnost kandidata i njegove porodice provjeravala prije dodjele stipendije, za sve vrijeme primanja pratila se društveno-politička aktivnost stipendista. Praćenju društveno-političke angažovanosti stipendista Titovog fonda pridavala se važnost od osnivanja. Početkom 1974. godine javio se prijedlog da se u tom pravcu osnuje radna grupa koja bi možda prerasla u komisiju, s ciljem da sastavi program praćenja u uspjehu i društveno-političkim aktivnostima stipendista Titovog fonda. Prijedlog ovog programa je sastavljen 1976. godine. Prema ovom dokumentu, u navedenim

²⁷⁸ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednica Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 18. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine za 1974. godinu.

²⁷⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XIV, 13. 4. 1976). Podsjetnik za sprovođenje konkursa za izbor stipendista Titovog fonda; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (IX, 10. 5. 1983). Podsjetnik za sprovođenje konkursa za izbor stipendista Titovog fonda SR BiH za školsku 1982/83. godinu.

²⁸⁰ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XX, 12. 11. 1984). Molbe i žalbe na odluke Titovog fonda SR BiH.

aktivnostima trebali su učestvovati savjeti Titovog fonda u opštinama, obrazovne institucije, škole i fakulteti, te Savez socijalističke omladine. Savjeti Titovog fonda i obrazovne institucije u najvećoj mjeri bili su zaduženi da prate uspjeh u učenju, dok su organi Saveza socijalističke omladine trebali pratiti njihovu društveno-političku angažovanost.²⁸¹

S obzirom da je većina savjeta Titovog fonda u opštinama bila slabo ili nikako organizovana, i aktivnost u ovom pitanju bila je skromna. Većina poslova svodila se na praćenje uspjeha u učenju, dok je društveno-politička angažovanost stavljena u drugi plan. Stipendisti su se uglavnom školovali u drugoj opštini, pa i van Republike, pa ih je bilo teško pratiti u tom smislu.²⁸² Društveno-politička angažovanost stipendista u prvim godinama samo se pratila i nije bilo konkretnijih pokušaja animiranja stipendista za aktivnije društveno-političko angažovanje. Stipendisti su aktivnost na ovom polju dokazivali prije dodjele stipendije, te se podrazumijevalo da su oni već uključeni u rad nekih društveno-političkih organizacija. Stoga, ova stavka nije puno utjecala na odluke o oduzimanju stipendija zbog neispunjavanja uvjeta koje je Titov fond postavio u vezi s uspjehom u učenju. To se vidi iz konkretnih primjera, kao u slučaju Bogdana P. iz Dervente, koji je tražio da mu se stipendija nastavi isplaćivati, premda nije završio treću godinu studija i uspješno se upisao u četvrtu. Kao razlog navodi da je bio bolestan, te da ima tešku situaciju u porodici. Osim ovoga, istakao je svoju društveno-političku angažovanost. Sličan je slučaj i Borisa M., koji nije uspio završiti prvu godinu Medicinskog fakulteta u Sarajevu zbog bolesti, pa je tražio da mu se odobri stipendija, a također, ističe se kako je društveno-politički angažovan. Isti je bio slučaj i Merime P. Međutim, za sve ove stipendiste molba je bila odbijena, bez obzira što je istaknuta njihova društveno-politička angažovanost. Prema tome, možemo zaključiti da

²⁸¹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (VI, 18. 4. 1975). Izvještaj o radu Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine za 1974. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Izvršnog odbora Skupštine Titovog fonda SR BiH (XV, 6. 8. 1976). Program praćenja uspjeha u učenju i društvenim aktivnostima stipendista Titovog fonda SR BiH.

²⁸² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1979. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1980. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1981. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VIII, 21. 4. 1983). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1983. godinu.

su odlučujući kriteriji bili oni vezani za uspjeh u učenju ili materijalno stanje, a ne za društveno-političko angažovanje.²⁸³ Ovaj kriterij postaje bitan tek kad se ispune prva dva. Podsticanje društveno-političkog angažovanja stipendista započinjalo je tek nakon dodjele stipendije.

Titov fond je ostvarivao idejno-političku funkciju ne samo zbog niza aktivnosti koje je sprovodio u svome radu ili zato što je to u kriterijima tako utvrđeno već i zbog toga što je nosio Titovo ime. To mu je davalo društvenu i političku sigurnost, a s druge strane, on je doprinosio promociji kulta ličnosti Josipa Broza Tita. Titov lik i djelo isticani su u svim dokumentima Fonda. Osim toga, prilikom obilježavanja jubileja iz njegovog života i Titov fond je uzimao aktivno učešće kroz različite aktivnosti. Na koncu, i Fond je osnovan povodom obilježavanja Titovog jubilarnog osamdesetog rođendana (1972. godine). U 1977. godini, kada se obilježavao osamdeset peti rođendan i četrdeseta godišnjica Titovog vođstva SKJ, pripremljen je poseban program u okviru Fonda na saveznom i republičkom nivou. Programom je bilo predviđeno da se Titovi stipendisti angažuju na promovisanju njegovog djela. Navodi se: "Titovi stipendisti će se proširivanjem svojih znanja osposobiti da budu nastavljači Titovog dela. Inspirisani njegovim delom, izražavajući neograničenu ljubav prema njemu kao čoveku, kao vodji Partije i državniku svetskog glasa, doprineće rezultatima svoga rada u jubilarnoj godini da ime Tita bude stalan poziv u borbi za nove radne pobjede".²⁸⁴ Ovaj osnovni cilj programa trebao se realizovati izvršavanjem određenih zadataka, a to su bili: omasovljenje članstva, podjela članskih karata, dodjela diploma i zahvalnica najboljim stipendistima. Pored navedenih, planirane su i druge aktivnosti za stipendiste Titovog fonda, koje su ujedno značile i jačanje njihove društveno-političke angažovanosti. One su podrazumijevale osnivanje omladinske radne brigade pod imenom *Stipendisti Titovog fonda*, organizovanje razgovora s prvoborcima i bliskim saradnicima Tita u školama i na fakultetima, te u saradnji s osnovnim organizacijama SK, rad na priključenju što većeg broja stipendista Titovog fonda u Savez komunista itd. Predviđene djelatnosti očito su imale za cilj da ojačaju društveno-političku angažovanost stipendista. Obilježavanje

²⁸³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Komisije Titovog fonda SR BiH. Pregled podnesenih zahtjeva stipendista Titovog fonda SR BiH.

²⁸⁴ AJ, *Fond: TFSMRRD*. F1. Predlog programa o aktivnosti organa Titovog fonda SFRJ u jubilarnoj 1977. godini.

Titovog jubileja poslužilo je kao odličan povod za njihovu promociju. Slična aktivnost organizovana je i na republičkom nivou. Stipendisti su trebali da se podstiču, između ostalog, da se prilikom izbora diplomskih i seminarskih radova opredjeljuju za teme iz radničko-revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, narodnooslobodilačkog rata i revolucije i o razvoju samoupravne socijalističke i nesvrstane Jugoslavije.²⁸⁵ O tome koliko su se uspješno provodile odredbe ovog programa nema rezultata, ali iz nekih drugih aktivnosti možemo pretpostaviti da su se ove odredbe provodile sporo i nedosljedno. Prije svega, većina savjeta u opštinama bila je nefunkcionalna. Nisu imali riješena administrativno-tehnička pitanja ili im je nedostajalo sredstava i slično. Nema podataka da li su se stipendisti opredjeljivali za izbor navedenih tema u svojim seminarskim i diplomskim radovima. O tome koliko su stipendisti aktivno učlanjivani u Savez komunista prije 1983, možemo samo nagađati. Anketa koja je provedena među stipendistima koji se školuju u Sarajevu 1983. godine pokazala je da od 47 anketiranih stipendista njih 60% bili su članovi SKJ, a 65% stipendista je angažovano u društveno-političkim organizacijama na školama i fakultetima. Veliki broj stipendista učestvovao je bar na jednoj radnoj akciji, republičkoj ili saveznoj.²⁸⁶ Anketa je ponovljena 1985. godine u nešto širem obimu, na sastancima sa stipendistima u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru. Upućeno je 950 anketnih listova, a 602 stipendista su ih ispunila i vratila. Prema ovoj anketi, 187 stipendista bili su članovi Saveza komunista, odnosno njih 31%. Ovo je izuzetno nizak postotak, a opravdavan je činjenicom da je veliki broj anketiranih stipendista tek u prvom razredu srednje škole, te da stoga nisu ni mogli postati članovi Saveza komunista. Nešto veći broj stipendista, tačnije njih 230, bili su angažovani u

²⁸⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Komisije Titovog fonda SR BiH. Program aktivnosti organa Titovog fonda SR BiH u jubilarnoj 1977. godini. Sarajevo, februar 1977. godine.

²⁸⁶ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1979. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1980. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Normativni akti Titovog fonda SR BiH. Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1981. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VIII, 21. 4. 1983). Izvještaj o radu Titovog fonda SR BiH za 1983. godinu; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Opšta arhiva 1983. Poziv za sastanak stipendista u Sarajevu 18. 3. 1983. i anketni list; ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (VIII, 21. 4. 1983). Neka zapažanja iz ankete provedene među stipendistima Titovog fonda SR BiH.

organizacijama društveno-političkih organa na fakultetima i u školama. Od ukupnog broja anketiranih, tek 126 stipendista, odnosno 20,9% učestvovalo je na nekoj od radnih akcija, i to su uglavnom bili učenici.²⁸⁷ Ovim anketama nastojala se izmjeriti društveno-politička angažovanost stipendista.

Pored programa za obilježavanje jubilarnog rođendana Josipa Broza Tita 1977. godine, 1978. godine Titu je upućeno pismo stipendista povodom osamdeset šestog rođendana, u kojem je, između ostalog, istaknuto da stipendisti svojim zalaganjem doprinose društvenom ugledu Fonda.²⁸⁸ Poduzeti su i konkretni potezi u cilju društveno-političkog angažovanja stipendista, prvenstveno kroz sastanke sa stipendistima, a potom i osnivanjem brigade *Stipendisti Titovog fonda SR BiH*, koja je sudjelovala na radnim akcijama. Omladinska radna brigada (ORB) *Stipendisti Titovog fonda SR BiH* učestvovala je na četiri radne akcije: ORA *Sanica* '82, ORA *Podrinje – Kolubara* '83, ORA *Zvornik* '86. i ORA *Banjaluka* '87.²⁸⁹ Omladinske radne akcije organizovane su u Jugoslaviji još tokom Drugog svjetskog rata, a naročito poslije oslobođenja. Najveće radne akcije organizovane su do 1953. godine, a neke od njih su bile ORA *Brčko – Banovići*, ORA *Šamac – Sarajevo*, ORA *Doboj – Banja Luka* i slično. Poslije 1953. godine organizovane su uglavnom manje radne akcije do 1958. godine, kada počinje ORA *Bratstvo – Jedinstvo*, gradnja Autoputa Beograd – Zagreb. Tokom 60-ih i 70-ih godina organizovale su se brojne omladinske akcije, saveznog, republičkog i lokalnog značaja. Omladinske radne akcije u prvim godinama imale su veliki ekonomski značaj, prvenstveno jer je besplatna radna snaga bila neophodna usljed nedostatka mehanizacije. Ali, neosporan je i njihov odgojni i idejno-propagandni značaj. Osim toga, radne akcije služile su za vrbovanje radne snage za jugoslavensku industriju.²⁹⁰ Svaka radna akcija sastojala se iz dva dijela. Prvi je činio fizički rad, a drugi kulturni, obrazovni, zabavni i idejno-politički. Radne akcije su služile u razvijanju osjećaja zajedništva među mladim ljudima. Osamdesetih godina mehanizacija nije nedostajala, kao što je to bio slučaj pedesetih, te stoga radne akcije dobijaju veći

²⁸⁷ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Sjednice Predsjedništva Skupštine Titovog fonda SR BiH (XXVI, 17. 11. 1985). Informacija o mišljenjima, sugestijama i primjedbama dobivenim na održanim sastancima i u anketnim listovima stipendista Titovog fonda.

²⁸⁸ AJ, *Fond: TFSMRRD SFRJ*. F1. Pismo Titu povodom 86. rođendana, 23. 5. 1978. godine.

²⁸⁹ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Radne akcije Titovog fonda SR BiH.

²⁹⁰ Dobrivojević I. 2010, 119-123.

idejno-politički i odgojni značaj. Upravo su tome služile i one akcije na koje je bila upućena brigada Titovog fonda SR BiH.²⁹¹

Prva brigada Titovog fonda SR BiH otišla je na ORA *Sanica* '82. Radna akcija se održavala u Ključu, a brigada Titovog fonda je uključila 42 brigadira. Prilikom izbora brigadira vodilo se računa da su društveno-politički aktivni. Na ovoj radnoj akciji osim fizičkog rada pripremana je i bogata društvena aktivnost koja je sadržavala oblike idejno-političkog osposobljavanja i marksističkog obrazovanja, zatim kulturne, obrazovne i sportske sadržaje. Kroz ovu omladinsku akciju željelo se doprinijeti stvaranju "(...)osnovne predstave za bratstvo i jedinstvo, zajedništvo i drugarstvo svih brigadira (...) jer je to najveća politička i društvena vrijednost ORA". Idejno-političko djelovanje i marksističko obrazovanje provodilo se putem Omladinske političke škole, usmenih novina, predavanja i aktiva Saveza komunista i Saveza socijalističke omladine.²⁹²

Radna brigada Titovog fonda 1983. godine učestvovala je na ORA *Kolubara – Valjevo* '83. U ovoj akciji učestvovalo je 47 brigadira Titovog fonda. Tokom ove akcije stipendisti brigadiri posjetili su Memorijalni centar "Josip Broz Tito" u Beogradu i položili vijenac na njegov grob, a četrnaest brigadira predloženo je za članstvo Saveza komunista. Očito je da je ova akcija imala jasnu idejno-političku notu.²⁹³

Do 1986. godine napravljena je pauza u slanju ORB *Stipendisti Titovog fonda* na radne akcije. Brigada Titovog fonda 1986. godine poslana je na ORA *Zvornik* '86. Na osnovu izvještaja s ove radne akcije, može se vidjeti da je interes omladinaca za učešće na radnim akcijama bio slabiji u odnosu na raniji period. Jedan brigadir Titovog fonda vraćen je kući zbog slabog angažovanja i, kako je istaknuto, "(...) ovakvi i slični slučajevi ne smiju biti tolerisani". Autor izvještaja komentariše da je radna akcija prošla dobro i da "(...) ne postoji kriza dobrovoljnog omladinskog rada nego samo može postojati kriza organizacije dobrovoljnog omladinskog rada".²⁹⁴

²⁹¹ Mihailović S. i Spasojević G. 1979; Petranović B. 1989, 96. i 97; Selinić S. 2007, 75-96.

²⁹² ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Radne akcije Titovog fonda SR BiH. ORA *Sanica* 82.

²⁹³ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Radne akcije Titovog fonda SR BiH. ORA *Kolubara – Valjevo* 83.

²⁹⁴ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Radne akcije Titovog fonda SR BiH. ORA *Zvornik* 86.

Organizovanje brigade Titovog fonda i njeno slanje na ORA, kao što je i navedeno, imalo je izuzetan društveno-politički značaj i potvrđivalo je izrazitu idejno-političku funkciju Titovog fonda. Ipak, ne može se zanemariti činjenica da je jugoslavensko društvo krajem osamdesetih polahko ulazilo u sve dublju krizu koja se prepoznavala i u organizovanju i provođenju omladinskih radnih akcija.

Naredne godine ORB *Stipendisti Titovog fonda* upućena je na ORA *Banjaluka '87*, i tom prilikom pokazali su se veći problemi prilikom organizacije brigade. Osim što je trebalo dosta vremena da se prikupi potreban broj brigadira (preko 40), u zadnji čas je 10 brigadira otkazalo, pa su se u brigadu morali uključiti i brigadiri koji nisu stipendisti Titovog fonda, što se prvi put desilo.²⁹⁵ Ovi problemi s kojima su se susreli organizatori brigade ukazuju da su postojale znatne poteškoće prilikom animiranja brigadira iz reda stipendista. Da li su se sa sličnim nevoljama susretale i druge radne brigade, ne možemo sa sigurnošću potvrditi, ali podatak da Titov fond nije mogao okupiti 40 brigadira za radnu akciju 1987. godine, a 1985. je bilo dodijeljeno 1.061 stipendija, ukazuje na izvjesnu stagnaciju interesa za ovim aktivnostima.

Pokazatelji značajnijih poteškoća u radu Titovog fonda javljaju se u radu Titovog fonda SR Srbije, koji je 1988. godine poslao zahtjev Saveznom izvršnom vijeću za izradu plakete i značke s likom Josipa Broza Tita, koji je odbijen. U objašnjenju je navedeno: "(...) da lik Josipa Broza Tita nije verno prikazan i da plaketa i značka u celini ne ispunjava uslove propisane Zakonom. Komisija je konstatovala da je lik druga Tita, kako je predstavljen na plaketi i znački, neadekvatno likovno rešenje i da u celini plaketa i značka ne zadovoljavaju umetničke i estetske kriterijume". U istom rješenju nije navedeno detaljnije koje to umjetničke i estetske kriterije predložena plaketa i značka ne ispunjavaju. To nije moguće provjeriti zbog nedostupnosti građe Titovog fonda Jugoslavije iz te godine. Još jedna činjenica je važna, a to je da nema spomena autora ponuđenih umjetničkih rješenja za plaketu i značku, niti njihovog opisa.²⁹⁶ Postavlja se pitanje kakvo je to likovno rješenje mogao ponuditi Titov fond, a da nije zadovoljavao spomenute kriterije? Treba imati u vidu vrijeme

²⁹⁵ ABH, *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Radne akcije Titovog fonda SR BiH. ORA Banjaluka 87.

²⁹⁶ Zakon o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita. *Službeni list SFRJ*, 1984/ 51, XL, str. 1179-1181; AJ. *Fond: TFSMRRD*, F 16. Rešenje o odbijanju zahteva Titovog fonda SR Srbije o izradi značke i plakete sa likom Josipa Broza Tita. 26. 12. 1988. godine.

odvijanja ovog događaja, a to je konac 1988. godine kada se već otvoreno počinju degradirati institucije poput Titovog fonda. Godinu ranije, 1987, održana je i posljednja manifestacija Dana mladosti.²⁹⁷

Bivši stipendisti, s kojima smo imali priliku razgovarati i oni koji su nam odgovarali na upitnike, imaju podijeljeno mišljenja prema pitanju idejno-političke funkcije Titovog fonda. Dok jedni potpuno negiraju mogućnost da je Titov fond imao idejno-političku funkciju, drugi je ne osporavaju. Stipendistica I. Š. istakla je kako je Fond imao isključivo socijalni karakter i nikakav drugi. Druge dvije stipendistice Titovog fonda zauzele su blaže stavove. Sgovornica T. K. istakla je kako je Fond imao socijalni, možda kadrovski karakter, ali politički i ideološki nikako. Svakako treba uzeti u obzir da T. K. pripada prvoj generaciji stipendista, kada idejno-politički značaj stipendije nije bio toliko naglašen u radu sa stipendistima za vrijeme primanja stipendije, kao što je to bilo poslije 1980. godine. Stipendistica M. T. istakla je kako ona smatra da je stipendija “prvenstveno bila kadrovskog, zatim socijalnog, a najmanje političkog karaktera (...) ali u svakom slučaju sva tri”.²⁹⁸

U kraćem tekstu objavljenom u zborniku radova *O Titu kao mitu* pribilježeno je i sjećanje Velimira Piškoreca o Titovom fondu, u kojem se kaže: “Nakon odsluženja vojnog roka, u jesen 1986. dolazim na studij u Zagreb. Kao brucoš primam stipendiju Titovog fonda, koja se dodjeljivala omladincima na temelju školskog uspjeha i društveno-političkog angažmana”.²⁹⁹ Autor u ovom tekstu, autobiografskim pristupom, skreće pažnju na sve društvene i političke oblike djelovanja u cilju ideologizacije omladine u SFRJ. Tu se spominju pionirska organizacija, literarna sekcija, pisanje pjesama u čast Titu, Savez socijalističke omladine, radne akcije na kojima je učestvovao, te na koncu i o Titovom fondu, od kojeg je primao studentsku stipendiju.³⁰⁰

Idejno-politička funkcija Titovog fonda ogledala se preko utvrđivanja moralno-političke podobnosti kandidata i njegove porodice, te angažovanosti stipendista u društveno-političkom radu. U početku rada Titovog fonda nije bilo konkretnijih akcija i pokušaja da se poveća društveno-politička aktivnost

²⁹⁷ Grigorov D. 2008. 124.

²⁹⁸ Intervju sa H. K. 30. 4. 2011. Sarajevo; Intervju sa T. K. 6. 10. 2011; Upitnik M. T. 10. 10. 2011; Intervju sa I. Š. 15. 9. 2011.

²⁹⁹ Piškorec V. 2006. 469-476.

³⁰⁰ Isto.

stipendista. Tek od osamdesetih godina na ovom polju počinje se ostvarivati interakcija u odnosu stipendist – Titov fond kroz organizovanje sastanaka i učešća na radnim akcijama i u obilježavanju jubileja iz Titovog života.

* * *

Cilj Titovog fonda bio je da se stipendiraju mladi radnici i djeca radnika, te djeca drugih radnih ljudi, kao i djeca radnika na radu u inostranstvu, koji su imali najbolji uspjeh u radu i učenju, najniža materijalna primanja, odgo-varajuće moralno-političke kvalitete (koje su se uklapale u sliku samouprav-
ne socijalističke ličnosti) i ujedno zadovoljavaju kadrovske potrebe privrede jugoslavenskog društva. Stipendiranje općenito ostvaruje osnovne namjere stipenditora putem zadatih kriterija, koji se moraju ispuniti da bi se dobila stipendija. Na primjeru Titovog fonda pokazane su osnovne funkcije i namjere stipenditora, u ovom slučaju države, odnosno svih društveno-političkih organizacija koje su osnovale ovaj fond, a one su: odgojno-obrazovna, socijalna, kadrovska i idejno-politička. Kroz stipendiju Titovog fonda nastojali su se ostvariti dugoročniji ciljevi, a to su formiranje generacija stipendista, uspješnih ljudi, budućih istaknutih ličnosti u raznim djelatnostima koji bi promovisali osnovne postulate socijalizma. Ipak, osnovni cilj odgojno-obrazovnog sistema bio je da utječe na formiranje “samoupravne socijalističke ličnosti”, a koliko je uspješno provoden ovaj cilj Titovog fonda, ostat će tema za neka buduća istraživanja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Titov fond je osnovan 1974. godine, ali ideja o osnivanju javila se još 1972. godine. Djelovao je i poslije 1986. godine, ali o tome nema sačuvane građe. Arhivska građa Titovog fonda Jugoslavije datira do 1990. godine, no ona nije dostupna istraživačima. Ovaj podatak, te niz drugih na koje smo naišli u pokušaju da utvrdimo kada je Titov fond prestao djelovati naveli su nas na zaključak da je on funkcionisao izvjesno vrijeme poslije 1986. Tačnije, Titov fond Jugoslavije funkcionisao je do 1990. godine, a Titov fond SR BiH vjerovatno do 1988. godine. Poslije 1986. godine nastupili su izvjesni problemi u njegovom radu u svim republikama i pokrajinama. Naprimjer, Titov fond SR Hrvatske najvjerovatnije se rasformirao poslije 1986. godine. O tome svjedoči

autobiografski iskaz stipendista Velimira Piškoreca, koji navodi da je stipendiju primao kao stipendist Titovog fonda SR Hrvatske 1986. godine, na prvoj godini studija, a "(...) na drugoj godini više ne dobivam stipendiju jer se Titov fond u međuvremenu raspao".³⁰¹

Titov fond SR BiH zasigurno je radio i poslije 1986. godine, ali do kada tačno, nije nam poznato. U toku školskih 1987/88.³⁰² i 1988/89.³⁰³ godina stipendije su se dodjeljivale, a iz razgovora sa H. K, koji bio član Nadzornog odbora Titovog fonda, dobili smo potvrdu da je Titov fond aktivno radio i poslije 1986. godine. U *Službenom listu SFRJ* i *Službenom listu SR BiH* do 1991. godine nema odluke o ukidanju Titovog fonda. Prema zapisniku o primopredaji arhivske građe Titovog fonda, sastavljenog 19. 3. 1991. godine, predata je građa za period od 1974. do 1986. godine.³⁰⁴ Stoga, sve dok se arhiva Titovog fonda Jugoslavije ne otvori u potpunosti za istraživače, ovo pitanje će ostati otvoreno.

Također, postavlja se pitanje šta je bilo sa stipendistima Titovog fonda. Mnogi od njih uspješno su završili svoje studije i ostvarili su zavidne karijere. Neki od naših sagovornika i kontaktiranih bivših stipendista uspješni su doktori, advokati, profesori, politički radnici i slično. Neka od poznatijih imena koji su bili stipendisti i saradnici Titovog fonda SR BiH su: Avdo Palić (prosvjetni radnik, pukovnik), Semiha Borovac (politički radnik), Jusuf Mujkić (politički radnik) i drugi. Prema tome, Titov fond nesumnjivo je imao značajnu ulogu, a njegovi stipendisti stjecali su važan društveni položaj. Svakako bi bilo važno da se u biografijama bivših stipendista nađe i spomen o tom periodu života. Međutim, nismo pronašli zabilježene takve slučajeve. Naprimjer, Drago Hedl za *Feral Tribuna* istražuje današnje hrvatske političare koji su bili stipendisti Titovog fonda. U svom članku spomenuo je Zlatka Mehuna, glasnogovornika Vlade Ive Sanadera, Željka Akrapa, brigadira, i Mirka

³⁰¹ Isto.

³⁰² Konkurs za izbor stipendista Titovog fonda SR Bosne i Hercegovine za školsku 1987/88. godinu. *Oslobođenje*, 25. maj 1987. 14.

³⁰³ Konkurs za izbor stipendista Titovog fonda Bosne i Hercegovine za školsku 1988/89. godinu. *Oslobođenje*, 27. 5. 1988. 21.

³⁰⁴ ABH. *Fond: TFSMRRD SR BiH*. Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) godine sastavljen 19. 3. 1991. godine.

Dusparu, gradonačelnika Slavenskog Broda, ali je i naveo kako se u njihovim biografijama ne može naći podatak da su bili stipendisti Titovog fonda.³⁰⁵ U socijalističkom periodu karakteristika stipendista Titovog fonda bila je preporuka za bilo koji posao ili angažman, a nakon 1990. godine ta se činjenica vješto izbjegavala, odnosno sakrivala.

Titov fond je nosio ime najvećeg lidera u zemlji u to vrijeme. Njegova uloga nije bila samo da promoviše kult ličnosti Josipa Broza Tita, već da ostvaruje zadate ciljeve odgojno-obrazovne, socijalne, kadrovske, a iznad svega idejno-političke aktivnosti. Međutim, Titov fond nije bio jedinstvena pojava ovakve vrste. Ukazali smo da su slični fondovi, oni koje nose imena velikih državnika, postojali i u demokratskim i nedemokratskim državnim sistemima. Osim toga, stipendiranje, u institucionalnom obliku, nije bila nepoznanica na ovim prostorima, već se ranije ostvarivalo putem kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini. Na neka pitanja nismo bili u mogućnosti dati potpunije odgovore. Mada određeni arhivski fondovi postoje, oni su za sada nedostupni istraživačima, pa tako ova tema ostaje otvorena za daljnja istraživanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
 - Fond: *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine (1974-1986)*
 - Fond: *Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRNBiH)*
2. Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd
 - Fond: *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke dece Jugoslavije (1973-1990)*

³⁰⁵ Drago Hedl. "Druže Tito mi ti se školujemo". *Feral Tribune*, 6. 2. 1008.

- Fond: *Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)*

b) Objavljeni izvori

- Dragošan D. 1984. *Titov fond - Od ideje do stvarnosti*. Majdanpek.
- *Materijalni i društveni razvoj Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*. 1986. Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR BiH.
- Petranović B. i Zečević M. (pr.) 1985. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*. Beograd: Izdavačka organizacija "Rad".
- *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ)*. 1973-1986.
- *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH)*. 1973-1986.
- *Službene novine grada Sarajeva*. 1973.
- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. 1995. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- *Statistički godišnjak FNRJ/Statistički godišnjak SFRJ/Statistički godišnjak Jugoslavije*. Beograd: Savezni zavod za statistiku. 1954-1971.
- *Svečana sednica povodom osamdesetog rođendana predsednika Republike Josipa Broza Tita*. 1972. Beograd: IC Komunist.
- *Titov fond SR Hrvatske za stipendiranje mladih radnika i radničke djece*. 1982. Zagreb:
- *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i dece radnika opštine Čukarica - akcioni program*, april 1976. Beograd: Savet Titovog fonda opštine Čukarica.
- *Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece*. 1974. Zagreb: Skupština Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Hrvatske.
- *Titov fond*. Zagreb: Riječka tiskara, 1974.
- *Титов фонд за стипендирање млади работници и деца на работници на Југославија (развој, општествена улога и место по општеството)*. фебруара 1979. Скопје:

c) Objavljena sjećanja

- Piškorec V. 2006. "Sunčanim stazama. Autobiografske bilješke o ideologizaciji mladih u socijalizmu". *O Titu kao mitu – zbornik radova*. Zagreb: Srednja Europa, 469-476.

d) Štampa

- *Borba* (organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije)
- *Naši Dani* (list Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine)
- *Oslobođenje* (organ Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine)
- *Feral Tribune* (nezavisne novine)

LITERATURA

Knjige

- Duda I. 2010. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 1990. Sarajevo: Institut za istoriju/Oslobođenje, knj. 2.
- *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. 1984. Beograd: Izdavački centar komunist/Narodna knjiga/Rad.
- Kemura I. 2002. *Značaj i uloga Narodne uzdanice u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.
- Klasić H. 2012. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kuljić T. 2004. *Tito. Sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka “Žarko Zrenjanin”.
- *Mala enciklopedija*. 1986. Beograd: Prosveta, tom I, tom II.
- Mihailović S. i Spasojević G. 1979. *Tito na radnim akcija*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Moljković I. 2008. *Slučaj Student. Dokumenti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mulaosmanović A. 2010. *Bihaćka krajina 1971-1991. Uticaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Papić M. 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pavlović Ž. 2008. *Ispljuvak pun krvi*. Beograd: Službeni glasnik.
- *Pedagoška enciklopedija*, 1989. tom II. Beograd.
- Petranović B. 1989. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. III dio. Beograd: Nolit.
- Popov N. 2008. *Društveni sukobi - izazov sociologiji. “Beogradski juni” 1968*. Beograd: Službeni glasnik.

- Pozderac H. 1978. *Prilog proučavanju nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ramet. S. 2009. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*. Zagreb: Golden marketing.
- Ridley J. 2000. *Tito - biografija*. Zagreb: Prometej.
- Terzić V. M. 2005. *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1945-1953*. Podgorica: Pobjeda.
- Županov J. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.

Članci i rasprave

- Bondžić D. 2011. “Titove titule. Josip Broz i naučne ustanove”. *Tito – viđenja i tumačenja – zbornik radova*, Beograd: Institut za noviju istoriju i Arhiv Jugoslavije. 372-384.
- Davies S. 2004. “Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s”. *The Leader Cult in Communist Dictatorship. Stalin and Eastern Bloc edit.* [Balázs Apor, et al], Palgrave Macmillan. 29-47.
- Ennker B. 2004. “The Stalin Cult, Bolshevik Rule and Kremlin Interaction in the 1930s.” *The Leader Cult in Communist Dictatorship. Stalin and Eastern Bloc edit.* [Balázs Apor, et al], Palgrave Macmillan, 83-102.
- Grigorov D. 2008. “Računajte na nas - ‘Odlomak’ o Titovoj štafeti ili štafeti mladosti.” *Godišnjak za društvenu istoriju*. god XV, sv. 1-3. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 106-138.
- Jakovina T. 2006. “Tito je mladost, mladost je radost”. *O Titu kao mitu – zbornik radova*. Zagreb: Srednja Europa.
- Kuljić T. 1995. “Tito. Nacrt sociološkoistorijskih istraživanja”. *Srpska politička misao, br.1*. Beograd: 49-90.
- Ličina A. 2012. “Stipendiranje u Bosni i Hercegovini (1878-1990)”. *Historijska traganja*, 9. Sarajevo: Institut za istoriju, 31-64.
- Mitrović M. 2008. “Osamdeseti rođendan Josipa Broza Tita”. *Tokovi istorije, br. 3-4*. Beograd: 241-250.
- Mojić D. 1995. “Evolucija kulta Josipa Broza Tita. 1945-1990: Analiza štampe”. Beograd: *Srpska politička misao, br.1*. Beograd: 133-154.
- Vjekoslav P. 2012. “Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja”. *Tito – viđenja i tumačenja – zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 582-597.

- Rees E. A. 2004. “Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions”. *The Leader Cult in Communist Dictatorship. Stalin and Eastern Bloc edit.* [Balázs Apor, et al], Palgrave Macmillan, 3-29.
- Sadiković E.. 2009. “Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini. Između socijalističkog naslijeđa i evropskih standarda.” *Godišnjak Preporod*, Sarajevo: 26-42.
- Sarač-Rujanac Dž. 2012. “Rasprave o nacionalnom religijskom identitetu u Sveskama Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 1983-1990.” *Prilozi*, 41. Sarajevo: Institut za istoriju,
- Selinić S. 2007. “Počeci socijalističkog Novog Beograda - prva faza izgradnje Novog Beograda 1947-1950”. *Tokovi istorije, br. 4.* Beograd: Institut za noviju istoriju, 75-96.

INTERNET

1. Arizona State Univerzity (ASU) Financial Aid.
<https://students.asu.edu>
<http://www.britishcouncil.org/serbia.htm>
2. Časopis *Машины и механизмы*.
<http://www.mmxxi.ru/item/235/>.
Digitalna biblioteka i arhiv. Социальная история отечественной науки.
<http://russcience.euro.ru>.
Društvo Jugoslavena koji žive na prostoru Zapadne Australije – Yugal Club W.
A. <http://www.yugal.com>
[Encyclopedia Britannica Online.](http://www.britannica.com)
<http://www.britannica.com>
3. Hrvatski savez gluhih i nagluhih osoba.
<http://www.hsgn.hr>
4. Karelijanska državna pedagoška akademija.
www.kspu.karelia.ru.
5. Marshall Scholarships.
<http://www.marshallscholarship.org/>
6. Portal Instituta za razvoj i obrazovanje.
http://www.stipendije.info/hr/baza_stipendija
7. Savez gluvih i nagluvih Srbije.
<http://www.savezgluvihsrbije.org>.
8. Scholarship Merits.
<http://scholarshipmerits.com/>.

9. The Hubert H. Humphrey Fellowship Program.
<http://www.humphreyfellowship.org>
10. The Queen Elizabeth Scholarship Trust (QEST).
<http://www.qest.org.uk/>
11. Hayk CCCCP, *Žurnal Vestnik*, br. 1, 1940. godina.
<http://www.ras.ru/publishing/>

INTERVJU

- Intervju sa H. K. 30. 4. 2011.
- Intervju sa T. K. 6. 10. 2011.
- Upitnik M. T. 10. 10. 2011.
- Intervju sa I. Š. 15. 9. 2011.

Summary

TITO'S SCHOLARSHIP FUND FOR YOUNG WORKERS AND WORKERS' CHILDREN OF SOCIALIST REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1974-1986)

Tito's fund for Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina was founded in January of 1974 and was a republican branch of Tito's fund for Yugoslavia. The initiative for its establishment appeared at the beginning of 1972 and was connected to the celebration of the jubilee from the life of Josip Broz Tito, his eightieth birthday and thirtyfifth anniversary at the head of the League of Communists of Yugoslavia. The aim of the mentioned celebrations was the glorification of Tito's personality and work, with the intention of strengthening his personality cult. Considering the fact that the beginning of 1970-ies was a period of turbulent activities on the political scene of Yugoslavia, Tito's personality was supposed to serve as an integrating factor in the country and therefore in this period his personality and deeds were even more glorified. In such circumstances an idea arose about the establishing of Tito's fund, although, from its conception to its realization, from February 1972 to May 1973, when Tito's fund for Yugoslavia was established, there passed a period of almost one and a half year. The primary activity of Tito's fund was the distribution of scholarships, at the beginning exclusively to

the children of workers and to young workers, as its title clearly stated, and subsequently the basis for the grant distribution was expanded to other categories of population. At the end of the 1970-ies and idea appeared to rename Tito's fund into the Josip Broz Tito Foundation. This idea implied only the change of the name but not significant changes to its activities. The biggest changes referred to the expansion of the basis for grant distribution. Tito's fund for Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina in the period 1974-1986 granted 3748 scholarships, which in relation to the overall 31.844 scholarships granted in Yugoslavia made up 11.77% of scholarships. Its role was not only to promote Tito's personality cult but also to achieve certain educational, social, human resource, ideal and political aims.

Key words: Tito's fund, scholarships, Bosnia and Herzegovina

UDK 355.426 (436.1) "1683"
Izvorni naučni rad

VENECIJA I OSMANSKA OPSADA BEČA (1683)*

Marija Kocić

Filozofski fakultet, Beograd, Republika Srbija

Odluka Porte da se umeša u sudbinu Imre Tekelija dočekala je ishod pod zidinama Beča. Ovo je predstavljalo drugi pokušaj u njenoj istoriji (prvi 1529) da se domogne habsburške prestonice. Nakon što je Beč odbranjen, Leopold I (1658-1705) odlučio je da nastavi rat sa Osmanskim carstvom, ujedinjen u savez poznat kao Sveta liga. Time je počeo kao Veliki turski ili Bečki rat. U radu je analiziran stav mletačke oligarhije i javnosti prema opsadi Beča i prve reakcije nakon povlačenja Osmanlija. Ovi događaji, kako je vreme pokazalo, bili su od presudne važnosti prilikom donošenja odluke da se Venecija priključi Ligi, i uđe u sukob s Portom poznatom kao Morejski rat (1684-1699). Istraživanje je utemeljeno na do sada neobjavljenoj građi iz Državnog arhiva u Dubrovniku (DAD), koja obuhvata prepisku Miha Sorkočević-Bobaljevića i dubrovačkog Senata.

Ključne reči: Venecija, Osmansko carstvo, opsada Beča 1683, Frijuli, Dalmacija

Vesti o pripremama osmanske vojske 1682. pojedini senatori u Veneciji doživeli su kao potencijalnu opasnost. Finansijske teškoće u koje je ova država zapala navele su ih da odluče da dirnu u fondove, koji su držali upravni sistem.

* Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Modernizacija Zapadnog Balkana* (ev. br. 177009), koji finansira Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sukob između providura flote Kverinija i providura Gradeniga nastao je u vezi sa prodajom dubrovačkog kapitala deponovanog u mletačkoj kovnici (zecca).¹ Miho Sorkočević-Bobaljević ovaj sukob u tom trenutku nije dovodio u vezu sa osmanskim pripremama i bojaznima, koje su one izazvale u Veneciji.² Međutim, u Veneciji su sa nestrpljenjem očekivali svako pismo iz Carigrada, nastojeći da proniknu u naredni potez Porte.³ Premda ga je to koštalo položaja, Gradenigo nije posustao u nameri da dobije dozvolu za prodaju 3.000 dukata “pod uslovima koji su vladali u banci”.⁴

Početakom 1683. u Veneciji su sa dodatnom merom opreza motrili na svaki pokret vojske Luja XIV (1643-1715), čiji su loši odnosi sa Đenovom pretili da poremete krhku ravnotežu u Italiji.⁵ Olakšavajuću okolnost po Veneciju

¹ DAD, Lett. e Relazioni fil. LXVIII, No. 2096, 184.

² Miho Sorkočević-Bobaljević je u svojstvu ambasadora proveo dugi niz godina u Veneciji. U dokumentu iz 1657. pominje se kao “naš [dubrovački] građanin koji trguje u Veneciji”; Nazečić S. 1959. 61. Državna kovnica Ceka (Zecca) nalazila se u centru Venecije, nedaleko od Biblioteke sv. Marka, prema Velikom kanalu. Na malom rastojanju od nje bila je krajem XVI veka podignuta nova zgrada Prokuratorije sv. Marka. Izgrađena kao, mešavina tri stila dorskog, jonskog i korintskog birana s ukusom, kovnica je predstavljala blistavi izraz pozne renesanse, sposobne da u antičkoj umetnosti pronađe estetski smisao. Grandiozno zdanje visoko 66, dugačko 300 i široko 120 stopa, postalo je središte svih finansijskih operacija Venecije. U njenoj blizini nalazila se stara zgrada Prokuratorije sv. Marka, a malo dalje i centralno mesto Serenisime Piazza, odnosno Trg sv. Marka. Najlepša četvrt Venecije, koja je svoj izgled formirala u vreme najvećeg uspona države, protezala se do Velikog kanala. U ovom okruženju vesti su se brzo širile, a državne tajne retko ostajale sačuvane u najužem krugu njihovih čuvara; Sansovino F. 1663. 314-315.

Poslujući u takvom ambijentu, Miho Sorkočević-Bobaljević spadao je u red najbolje obavještenih ljudi o prilikama u ovom gradu. Iz tog razloga njegova prepiska pruža dragoceni izvor podataka za političku istoriju epohe, ali i za istraživanje pojedinih institucija s kojima je održavao kontakte. Kako su donete odluke prepričavane u širem krugu oligarhije, kroz pisma ovog dubrovačkog emisara može se nazreti i raspoloženje koje je u jednom trenutku preovladalo u njoj.

³ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 184.

⁴ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 186. Gradenigo se povukao sa položaja u kovnici, ostavši aktivan u Magistratu; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096: 187. Spor je potrajao do juna, kada je bilo odlučeno da se pomenuti iznos proda po kamati od 5%, a ne kao što je prvobitno nuđeno 4%; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 188.

⁵ Francuska se u ovom periodu nije odrekla aspiracija prema Italiji, čiji je najglasniji zagovornik bio vojni ministar Luja XIV Luvoa. Ovo predstavlja percepciju koju je tokom dužnosti ambasadora Venecije na dvoru francuskog kralja stekao Domenico Kontarini (1673-1676). Jedina

predstavljala je odluka Luja XIV da traži od pape posredovanje u sukobu sa Austrijom.⁶ Jednu od reakcija na dešavanja u Ugarskoj predstavljala je namera mletačkih vlasti da uvedu ograničenje na slobodnu plovidbu (*libera pratica*). Pet Senatora za trgovinu⁷ planiralo je početkom aprila 1683. da uvede ovo ograničenje na Korčuli.⁸

U aprilu je Venecija počela da reaguje na dešavanja koja je izazvao pokret sultanove vojske prema Ugarskoj. Izdata je naredba da se pripreme marcilijane i druge vrste brodova za prevoz municije, provijanta i 4.000 vojnika u Dalmaciju. Na sednici Senata održanoj 8. aprila 1683. izabran je vanredni providur za Dalmaciju, na koga je pala odgovornost za odbranu ove provincije.⁹ Sa transportom municije i vojnika nastavljeno je tokom maja, a javila se i ideja o imenovanju vanrednog providura u Kotoru.¹⁰ Vanredne providure (*provveditore straordinario*) Venecija je imenovala u vreme rata. Bili su zaduženi za rešavanje tekućih vojnih pitanja i vođenje ranih operacija. Odluka da se u vreme kada rat nije bio objavljen imenuju vanredni providuri u najboljoj meri

njegova relacija do sada objavljena predstavlja izveštaj podnet Senatu 28. maja 1680, koji je on, kao poznavalac prilika u Versaju, bio pozvan da sastavi. Ona donosi značajne podatke o prilikama u Francuskoj, njenoj spoljnoj politici i odnosu prema pojedinim državama iz njenog okruženja. Kontarini, takođe, nije propustio da komentariše stanje prihoda, vojske i mornarice Luja XIV. Izveštaj u najvećoj meri odražava stanje u Francuskoj na izmaku osme decenije XVII veka; Barozzi N. – Berchet G. 1863. 312-347.

⁶ Miho Sorkočević-Bobaljević povodom toga 2. aprila 1683. piše: "Il Re di Francia si è espresso di rimattar nel arbitrio deli Pontefice la diferenza passa con la austriaci mà si tiene che ciò si più per apparenza che di far la pace"; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 184.

⁷ *Cinque Savij alla Mercanzia* – u doslovnom prevodu Pet senatora [zaduženih] za trgovinu, najznačajnije telo za trgovačke poslove u Veneciji. Imenovano je od pripadnika Senata, dok su se njegove kompetencije odnosile na regulisanje uvoznih i izvoznih taksu, zabranu izvoza ili uvoza određenih artikala i sl. Ovo telo konsultovano je prilikom svih odluka vezanih za poslovanje određene luke na Jadranskom moru. Ono je svojim odlukama davalo glavne smernice ekonomskoj politici Venecije prema susednim i ostalim državama. Takođe, konsultovano je i prilikom zavođenja sanitarnih propisa u slučajevima epidemije, najčešće pojave kuge. U tome je zajedno sa Magistrato al Santà preduzimalo određene mere. Od kraja XVII veka poverena mu je i dužnost izbora konzula.

⁸ "Qui hoggi (...) han[n]o sospeso di far bolette di Ragusa d' ordine di s[igno]ri 5 Savij e percio ha bisognato che faccia le bolette di corzola di alcune robbe che manda"; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 186.

⁹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 186.

¹⁰ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 187.

oslikava strah koji je među senatorima zavladao od potencijalnog osmanskog napada. U tim okolnostima Kotor i njegova okolina, kao najjužniji posed Venecije na Jadranu, postajao je najugroženiji. Odnosi Francuske i Đenove dovedeni su na ivicu rata kada je francuska flota u maju napala i opljačkala đenovljanski galeon, poslat u Španiju da traži pomoć od 30 ratnih brodova.¹¹ U isto vreme rešavanje sukoba u Zemuniku preneto je na Portu,¹² čime je Venecija nastojala da dokaže svoj pomirljiv stav.

Pokret Osmanlija prema Beču, koji su pratile sa većim ili manjim interesovanjem sve evropske države, podgrevao je atmosferu turkofobije, koja je umela da se u potrebno vreme raspali Evropom. Prema uslovima Lige, carska strana obavezala se da u Ugarsku krene sa 60.000 vojnika, a poljski kralj Jan III Sobjeski (1674-1696) sa 40.000 boraca.¹³ Ujedinjene savezničke snage nastojale su da spreče napredovanje Osmanlija zaposedanjem komunikacija.¹⁴ Entuzijazam iz dana sklapanja Lige naprasno je nestao pred ordijom koja se približavala Beču.¹⁵ Osmanska strana nade je polagala u ustanak ugarskog plemstva, koji je predvodio Imre Tekeli.¹⁶ Dodatnu napetost izazivalo je mešanje Francuske, koja je uvek uspevala da pronađe stranu koju će podržati u sukobu sa glavnim rivalom. Ovog puta njen adut bio je Tekeli, za koga je Luj XIV predlagao da mu se ustupi neka kneževina na upravu.¹⁷

Osmanska vojska u brzom napredovanju početkom jula prešla je reku Rabu, prinudivši habsburški dvor da se preseli u Linc.¹⁸ Domenico Kontari-

¹¹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 187.

¹² O događaju u Zemuniku septembra 1682. godine videti: Десница Б. 1991. 131-138. Ovo potvrđuje i građa objavljena u: Десница Б. 1950. doc. 300, 245-247; doc. 302, 247-248.

¹³ Jačov M. 2001. 217-231.

¹⁴ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 193.

¹⁵ Iako su pregovori o savezu povedeni 1682, Sveta liga je svečano potpisana 31. marta 1683.

¹⁶ Lodge R. 1908. V, 338-371, 357; Самарцић Н. 1992. 57-60.

¹⁷ Fiedler J. 1867. 242.

¹⁸ Sa događajima u Beču Venecija je upoznata preko pisma njenog ambasadora na dvoru Leopolda I, koje je stiglo u Veneciju 12. jula 1683. Miho Sorkočević-Bobaljević bio je upoznat s njegovim sadržajem: "E capitato da Vienna in 4 Giorni un corriere spedito del s[igno]re Ambasciator Veneto in Senato con aviso che i Turchi havevano Velicato il fiume Rabb e che li Ungheri ch' erano nel esercito imperiale s' erano uniti e ribelatisi al Imperat[o]re e have[v] ano dato adesso a tre regimenti di Cavalaria che li erano vicino e poi unitisi con l' esercito ottomano e che in q[ues]to fatto erano morti li Colonoelo Rabbata e Colonoelo Con[te] di Savgia

ni, koji je iskusio sve užase opsade, susreo se s caricom Elenorom u trenutku dok su kočije sa stvarima bile spremne da napuste Beč. Razgovor obavljen na brzinu razrešio je mletačkog ambasadora dužnosti.¹⁹ U prinudnom progonu prema Lincu carska porodica bila je prinuđena da jednu noć prespava na slami.²⁰ Iako su pojedinci gajili nadu u mogućnost odbrane Beča, sve njih plašila je odlučnost osmanskih zapovednika. Domenko Kontarini primetio je da je “slepa pohlepa za zlatom” gonila velikog vezira u osvajanje ovog grada.²¹ Osmanski vojnici uvek su u ovakvim prilikama ohrabrivani da izdrže u opsadi, tokom koje im je podgrevana nada da će moći da pljačkaju nakon osvajanja.

U odsustvu cara vlast u Beču preuzelo je telo, kome je poverena odbrana grada.²² Civilna vlast poverena je grofu Gasparu Oderku, a vojna Ruđeru Ernestu, grofu od Štaremberga. U gradu se nalazio odred pešadije od 2.200 boraca, 14.000 pešaka i mali broj konjanika. Uskoro je povučena efektivna, do tada stacionirana na jednom ostrvu na Dunavu, tako da je ukupan broj branilaca porastao na 40.400 ljudi.²³ Očekujući da će Osmanlije prvo napasti gradske zidine, pristupilo se izgradnji palisada. Napeto raspoloženje među braniocima tokom prvih dana opsade pojačao je požar izazvan ljudskom nebrigom. Vatra koja je zahvatila značajan deo grada oštetila je i kuću Domenika Kontarinija, koji je tom prilikom ostao bez nameštaja.²⁴

Dok je osmanska vojska napredovala prema Beču, vlasti u Veneciji nastavile su da se drže oprezno. Tokom maja uveliko je prebacivana vojska

e a tal aviso l' Imperatore con l' corte erano fugiti da Viena e tene[va]no ritirati à Linz”; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096: 193.

¹⁹ Fiedler J. 1867. 243

²⁰ Foscarini M. 1722. 111.

²¹ Fiedler J. 1867. 245

²² Opsežna studija koja se odnosi na opsadu Beča: Stoye J. 2007.²; pored toga i: Самарцић Н. 1992. 60-61 (ovde je navedena dodatna literatura).

²³ Prema Nikoli Bereganiju, Fridrih Sigismond od Štaremberga 12. jula povukao je 14.400 vojnika sa ostrva Sikjut, zbog čega je ukupna efektivna na koju je pala odbrana grada porasla na pomenutih 40.400 vojnika; Beregani N.1698. I, 29.

²⁴ Foscarini M. 1722. 111

u Frijuli,²⁵ s čime je nastavljeno i kasnije.²⁶ Pokret osmanske vojske nije ostavio stanovnike Venecije ravnodušnim.²⁷ Vesti da su Osmanlije prešle Rabu uputivši se prema Beču doneo je u grad glasnik koga je poslao Domenico Kontarini. Na taj način javnost Venecije upoznata je sa dešavanjima u Beču, begstvu carske porodice u Linc i o smrti uglednih vojskovođa, među kojima i pukovnika Rabate.²⁸ Ovo je uticalo na Senat da uveče 15. juna 1683. izabere proslavljenog junaka iz doba Kandijskog rata (1645-1669) Frančeska Morozinija za generalnog providura u Frijuliju.²⁹ Opsada Beča počela je 13. jula 1683.³⁰ U Veneciji su se uzdali u istrajnost njegovih stanovnika da izdrže opsadu, jer su raspolagali vestima da je grad dobro snabdeven provijantom i municijom. Kako je Sorkočević-Bobaljević primetio, na vesti da je počela opsada Beča Venecija je prestala da šalje trupe u Dalmaciju.³¹ Počela je da se približava papi Inocentiju XI (1674-1689) uz posredovanje kardinala Pjetra Otobonija.³² Naime, Venecija je došla u sukob sa papom zbog rešenosti da u upražnjene biskupije na svojoj teritoriji postavlja kandidate bez prethodnog odobrenja Vatikana.

Poljski kralj primio je u Krakovu blagoslov papskog nuncija Opićija Palavičina, nakon čega je krenuo u pomoć opsednutom gradu. Od ugovorenih 40.000 vojnika sa sobom je poveo 20.000. U međuvremenu su se bavarski i saksonski izbornici pojavili sa trupama. Svako od njih doveo je pod Beč 10.000 vojnika, dok su gradovi u Frankoniji iz sopstvenih sredstava opremili 8.000 ljudi. Jedinu pomoć Osmanlijama predstavljalo je pojačanje budimskog beglerbega, koji je sa 7.000 vojnika stigao neposredno pred bitku na brdu Kalemberg. Nakon toga stiglo je hrišćansko pojačanje, koje je doveo Jan III

²⁵ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 187.

²⁶ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 193.

²⁷ Miho Sorkočević-Bobaljević o ovome je pisao: "Questo Governo non vive senza qualche agressione e manda delle militie in Friuli"; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096: 193.

²⁸ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 194, 2096. i 195. Po pojedinim istoričarima, Leopold I sa porodicom napustio je Beč 7. jula; Beregani N. 1698. I, 26.

²⁹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 193.

³⁰ Beregani N. 1698. I, 30.

³¹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 194.

³² DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 195. Kardinal Pjetro Otoboni kasnije je postao papa pod imenom Aleksandar VIII (1689-1691). O tome: Коцић М. 2012. 310-311.

Sobjeski. Ovo potvrđuje i Mikele Foskarini, prema kome se „12. septembra pojavilo hrišćansko znamenje na vidiku opsednutog grada”.³³

Borba na brdu Kalemberg 12. septembra 1683, original u: Museen der Stadt, Wien

U odsudnoj bici do koje je došlo toga dana u centru hrišćanske vojske nalazili su se izbornici Bavarske i Saksonije, pojačani vojskom kneza Valdeka.³⁴

³³ Foscarini M. 1722. 117. Opsada Beča i stanje u Ugarskoj predstavljaju događaje koji su privukli veliku pažnju javnosti i onih pojedinaca koji su nastojali da pišu istoriju toga doba. Početkom Velikog turskog rata pojavilo se nekoliko historiografskih dela zaokupljenih tim zbivanjima: Lopez M. 1688. (prva knjiga obuhvata dešavanja vezana za odbranu Beča i ratovanje u Ugarskoj tokom 1683. i 1684); Beregani N. 1698, (prvi deo obuhvata period od 1683-1684. i donosi značajne podatke o opsadi Beča). Opus Simplificijana Bizozerija, takođe, predstavlja značajan doprinos rasvetljavanju prilika u Ugarskoj i dešavanjima u Velikom odnosno Morejskom ratu. Dela koja se odnose na opis prilika u Ugarskoj i susednim teritorijama predstavljaju i: Bizozeri S. 1686.a; Bizozeri S. 1686.b.

³⁴ U Veneciji su vesti o ovim događajima stigle preko glasnika koji je došao iz Insbruka. U ovoj verziji najveći značaj za odbranu Beča pripisan je vojvodi od Lorene: “Il Duca di Lorena ha introdotto nella Città quello ha volsuto e delle militie e di vitovaglie e di munitione di guerra e poi unito con li Polachi si è messo e seguitar li Turchi fuggitivi (...)”; DAD, Lett. e

Nakon nekoliko sati okršaja Osmanlije su bile prinuđene na povlačenje. Oni su tokom trajanja opsade izgubili 70.000 ljudi.³⁵ Po pojedinim mišljenjima, okršaj na brdu Kalemberg nije bio toliko krvav koliko se očekivalo.³⁶ Veliki vezir Kara Mustafa-paša Čuprilić naredio je, dok je vojska bila u povlačenju, da se zadave trojica vezira. Među pogubljenima bio je budimski beglerbeg Ibrahim-paša, koji je optužen za loše vođenje operacijâ.³⁷ Pojedini historičari, međutim, sumnjali su da je iza tog čina stajala mržnja velikog vezira prema Ibrahim-paši.³⁸

Pismo poljskog kralja napisano 14. septembra u Beču stiglo je u Veneciju 18. septembra 1683.³⁹ Njega je u Veneciju doneo sekretar Jana III Sobjeskog Tomas Talenti, koga je kralj Poljske poslao u Vatikan sa barjakom velikog vezira Kara Mustafa-paše, uzapćenom u borbi.⁴⁰ Ovim pismom Jan III Sobjeski apelovao je na Veneciju da uzme učešće u novom pokušaju da se proteraju Osmanlije. Podstaknut time, Senat je preporučio svom ambasadoru u Beču Kontariniju da istraži dalje namere Leopolda I. Vest o uspehu pod Bečom poslužila je kao povod za veliko, mahnito slavlje čije su prve žrtve bili osmanski trgovci, smešteni u delu grada specijalno izdvojenom za njih (Fondaco dei Turchi).⁴¹ Pjetro Garconi, koji se trudio da svoje delo istakne

Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096: 196. Miho Sorkočević-Bobaljević napisao je istog dana još jedno pismo gde je detaljno opisao tok opsade; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 197, 197, 198. i 198. Ovaj dokument potvrđuje da je do bitke došlo 12. septembra. Videti f° 197, gde je navedeno da je bitka između poljske vojske i vojvode od Lorene pojačanih drugim nemačkim kneževima sa Osmanlijama trajala osam sati.

³⁵ Kamilo Kontarini (koji je detaljniji u opisu opsade Beča) zabeležio je da je tom prilikom poginulo oko 60.000 Turaka, dok se veliki vezir povukao sa bojišta sa 49.000 boraca; Contarini C. 1710. I, 189. Prema pojedinim procenama tokom opsade stradalo je 16.000 stanovnika i vojnika; Beregani N. 1698. I, 74.

³⁶ Foscarini M. 1722. 117.

³⁷ Contarini C. 1710. I, 193

³⁸ Foscarini M. 1722. 121

³⁹ Njegov sadržaj zahvaljujući Mihi Sorkočević-Bobaljeviću dostavljen je u Dubrovnik; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 198.

⁴⁰ Beregani N. 1698. I, 88.

⁴¹ *Fondaco dei Turchi* bio je uređen po ugledu na prvi takav funduk u Veneciji namenjen nemačkim trgovcima po kojima je dobio ime (Fondaco dei Tedeschi). Kako su privredne veze između Venecije i Osmanskog carstva intenzivno razvijane, to se u sklopu poslovanja osmanskih trgovaca nametnula potreba da pojedini od njih borave u Veneciji, gde su završavali svoje poslove. Oni koji su se odlučili za ovakav život morali su da stanuju u određenom delu

objektivnošću, nije mogao da prećuti omalovažavanje osmanskih trgovaca, kojem su od mletačke svetine bili izloženi. Međutim, on se zaustavlja na ovoj uzgred datoj opasci, bez namere da detaljnije pojasni njihov položaj tih dana u Veneciji.⁴²

Napetost u mletačko-osmanskim odnosima proizveo je incident do koga je došlo 1680. Navedene godine Senat je odlučio da na mesto dotadašnjeg baila u Carigradu Frančeska Morozinija (1675-1680) imenuje Pjetra Ćivrana, viteza i prokuratora sv. Marka. Ćivrano je za Carigrad otputovao praćen sa dve ratne galije i tri trgovačke, na kojima je bila ukrcana roba velike vrednosti.⁴³ Nakon prispeća prema optužbama osmanskih vlasti roba nije prošla carinu, već je odneta u kuću baila. Pjetro Ćivrano primljen je u prvu audijenciju kod velikog vezira, kojoj je po tadašnjim običajima Porte prisustvovao i Morozini. Od baila je traženo da plati 50 kesa, odnosno 25.000 reala, kao odštetu osmanskoj državi za robu koja je ostala neocarinjena.⁴⁴

Postojao je još jedan, možda i čvršći povod, koji je podstakao Portu da oštro reaguje. Boravak pomenutih brodova iskoristilo je hrišćansko roblje da

grada. Izgleda da su kasnije trgovci koji su dolazili iz Osmanskog carstva zaposeli mesto gde se nalazio Fondaco dei Tedeschi. Na ovo je uticalo više faktora. U prvom redu trgovina sa Nemačkom je tokom XVI veka zapala u krizu, dok je značajno ojačala trgovine sa osmanskom državom. Dokaz toga je da Frančesko Sansovino u detaljnom opisu Venecije pominje Fondaco dei Tedeschi, ali ni na jednom mestu ne pominje Fondaco dei Turchi. Sansovino F. 1663. 66. Iako Sansovinovo stvaralaštvo pripada kraju XVI veka, ova knjiga dragocena je zbog dopuna koje je u nju uneo opat Martinuci, a obuhvata promene u urbanoj strukturi Venecije tokom prve polovine XVII veka.

⁴² Garzoni P. 1720. 32-33.

⁴³ Nikola Berengani u svom delu tvrdi da je novi bailo otputovao u Carigrad sa dva ratna galeona na kojima je bila dragocena roba, pre svega skupocene tkanine protkane zlatom, po kojima je Venecija bila poznata. Roba na tim brodovima vredela je 400.000 reala, što je i nateralo emina carine Husein-agu da reaguje; Berengani 1698. I, 112. Od ovog istoričara potiče detaljnija verzija o transportu mletačke robe i sukoba oko naplate carine. Takođe i Mikele Foskarini pominje da je novog baila u Carigrad pratilo dva ratna broda; Foskarini M. 1722. 82. On, međutim, potpuno previđa događaj sa eminom carigradske luke (Galata) i slučaj sa neocarinjenom mletačkom robom.

⁴⁴ Ovo vreme obeležilo je insistiranje predstavnika osmanskih vlasti po provincijama u kojima su evropski trgovci razvili poslovanje na "iznuđivanje" dodatnih poreza, što je vršeno preko poreske kategorije avanije. Moguće je da je pozadina ovog incidenta upravo rešenost Porte da od nacija koje su posedovale kapitulacije izvuče što više novca. Tih godina su prinudno oporezovani i nizozemski, francuski i engleski trgovci. O ovome detaljnije u: Kocić M. 2013. (u štampi).

na njima nađe utočište. Stotinjak robova sklonilo se na dve mletačke ratne galije usidrene u luci, spremno da otplovi za Veneciju. Na njima je trebalo da se ukrca i bivši bailo Morozini. Međutim, njegova bolest neočekivano se pojavila, davši vremena Osmanlijama da reaguju. Vlasnici roblja prvo su se za odbeglim robovima dali u potragu. Zatim su se obratili čehaji velikog vezira, dok problem na kraju nije dospao na Portu. Ovo je nateralo najviše predstavnike vlasti da naredi potragu, ali se uskoro, kako su pojedini sumnjali, ispostavilo da se na dve mletačke ratne galije nalaze traženi robovi. Porta je pretila da će sporne brodove konfiskovati, dok je krivica pripisana kapetanu Alesandru Bonu. Mlečani su se pravdali činjenicom da je kapetan jednog broda koji je primio roblje Napolitanac, a ne Mlečanin. Sve ovo nije umirilo Portu. Da bi se izbegao dalji sukob, bailo je ponudio 100 kesa novca vezirima. Ovaj incident, međutim, uticao je da se uskoro okonča služba Pjetra Ćivrana na Porti.⁴⁵ Prema odluci Senata, za novog baila izabran je Batista Donato. U trenucima kada je evropska javnost bila uzrujana uspehom hrišćanske vojske u odbrani Beča Senat je maja 1683. poslao sekretara Veća desetorice (*Consiglio di Dieci*)⁴⁶ Đovanija Kapela s novcem u Carigrad.⁴⁷ Na ovo su se nadovezale i nevolje koje je proizvela pobuna u Zemuniku septembra 1682, ali i nova pobuna morlačkog stanovništva u Dalmaciji, koja je izbila u približno vreme kada se oko Beča vodila odsudna borba.⁴⁸

⁴⁵ Garzoni P. 1720. 41-43.

⁴⁶ Veće desetorice se u mletačkom sistemu vlasti pojavilo početkom XIV veka (oko 1310). U njega su ulazili pripadnici Velikog veća (*Maggior Consiglio*). Najznačajnija njegova funkcija svodila se na nadzor nad sigurnošću. Formirano je u trenutku krize, kada su mu bili povereni u dužnost posebni poslovi (smaknuće nepogodnih političkih kandidata, uhođenje i sl.) pod izgovorom odbrane državnih interesa.

⁴⁷ Garzoni P. 1720. 45-46. Nešto drugačiju verziju nudi: Foscarini M. 1722. 83-85. Međutim, prema Foskariniju, Porta je na ime odštete od Venecije tražila 75 kesa novca. O verziji koja ne odstupa mnogo od ovde navedene videti: Battaglini 1711. 123. Bataljini ističe posebno momenat da je roblje na glasine da stižu dva mletačka ratna broda napustilo gospodare. Tri mletačka trgovačka broda i sukob oko plaćanja carine on ne pominje. Izgleda da je već u to vreme zbog događaja u Ugarskoj u Veneciji rastao oprez koji je doveo do toga da se Senat reši da utvrdi neke strateški važne tvrdave u Terafermi, ali i na Krfu; Isto. 122. Kapelo je poslat na Portu pre 26. maja 1683, o čemu svedoči pismo Mihe Sorkočevića-Bobaljevića; DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 187. Izgleda da ovaj Dubrovčanin nije bio detaljno upoznat sa prirodom njegove misije, jer ne pominje da je poneo novac na Portu.

⁴⁸ O ovome: Коцић М. 2012. 45-66.

Komplikovani odnosi u Italiji navodili su savremenike da očekuju da će se francuski kralj umešati u njihovo rešavanje. Duže vreme Luj XIV je njemu svojstvenom istrajnošću vršio pritisak na Đenovu. U tu svrhu naredio je da se flota koja je plovila za Gijenu hitno vrati u Tulon. Pokret francuske vojske pokazao se kao idealan povod za vojvodu od Mantove da zatraži od vojvode Modene povratak Koređa (*Coreggio*).⁴⁹ Strahovalo se da će se u njihov sukob umešati i Luj XIV. U međuvremenu je Španija dala pozitivan odgovor Đenovi na traženu pomoć. Španska flota uplovila je oktobra u Tirensko more, dok je u Milanskom vojvodstvu naoružano 13.000 vojnika.⁵⁰ Prema drugim vestima, milanski vojvoda naoružao je 15.000 vojnika, koji su trebali da spreče Francuze ukoliko reše da se ulogore u Mantovi.⁵¹ Španija je rešila da brani Luksemburg, zbog čega je krajem 1683. objavila rat Luju XIV. Ubrzo nakon toga Luksemburg je opsela francuska vojska.⁵²

Pobeda koja se uskoro pretvorila u napeto iščekivanje narednih poteza hrišćanskog saveza nagnala je velikog vezira da se 14. septembra povuče u Budim. On je pod komandom imao 40.000 vojnika, što je bilo nedovoljno za okršaj sa hrišćanskom vojskom.⁵³ Osmanska vojska 18. septembra krenula je prema Rabi, kada je veliki vezir Kara Mustafa-paša naredio da se pogubi Ibrahim-paša. Goneći neprijatelja, poljska vojska prešla je kod Presburga Dunav, na pontonskom mostu napravljenom od brodova. Nedaleko od Parkanja ona se 7. oktobra sukobila sa Osmanlijama. Sigurne katastrofe Poljake je spasila konjica koju je doveo Karlo od Lorene. Ona je 9. oktobra porazila Osmanlije. Tom prilikom osvojeni su Parkanj i Ostrogon. Kara Mustafa-paša, umesto da brani Ostrogon, nastavio je sa povlačenjem prema Osijeku i Beogradu. Za gubitak Ostrogona veliki vezir okrivio je Imre Tekelija, koji je zbog tih optužbi morao da otputuje u Jedrene, kako bi se opravdao pred sultanom.⁵⁴

Napredovanje francuske vojske kroz Flandriju pretvorilo se u niz čarki, koje su je sprečavale da brže napreduje.⁵⁵ Inoćentije XI obratio se drugim

⁴⁹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 196.

⁵⁰ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 199.

⁵¹ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 201.

⁵² Hassall A. 1908. V, 32-63, 48-49.

⁵³ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 199.

⁵⁴ Lodge R. 1908. V. 363-364.

⁵⁵ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 201.

vladarima sa namerom da ih privoli da se pridruže Svetoj ligi. Papa se nadao da će članovi Lige postati Luj XIV i Venecija. Papini pozivi naišli su na dobar prijem u Španiji i Đenovi.⁵⁶ Iako se o tome još uvek nije raspravljalo, do kraja oktobra među senatorima preovladao je stav „da se uđe u Ligu i ne pregovara sa Turcima”.⁵⁷ U to vreme počele su u Veneciju da stižu i prve vesti o pobuni morlačkog (vlaškog) stanovništva u Dalmaciji.⁵⁸ Oduševljenje koje je zavladao neposredno nakon osmanskog poraza pod zidinama Beča bez sumnje je uticalo da se među pripadnicima mletačke oligarhije pojavi stranka naklonjena ratu. Njeno jačanje uticalo je da se na Senatu na kraju reši na pristupanje Svetoj ligi, što je Veneciju odvelo u novi sukob sa Osmanskim carstvom poznatim kao Morejski rat.

Zaključak

Od prvih dana kada je javnost Venecije upoznata sa namerom Osmanlija da napadnu Beč sa interesovanjem i strahom pratila je kretanje njihove vojske. Već u to vreme u Senatu se izdvojila struja koja je u novom sukobu sa Portom prepoznala idealnu priliku da namiri račune za gubitke u Kandijskom ratu. Raspoloženje podgrevano u Veneciji tokom nekoliko kritičnih meseci 1683. variralo je od osećaja sopstvene ugroženosti (posebno za posede u Frijuliju i Dalmaciji) do prevladavanja želje da se vrati izgubljeno. Ugled Leopolda I, koji je znatno porastao nakon uspešne odbrane Beča, uticao je da politički delatnici u Veneciji u njemu prepoznaju saveznika uz čiju su podršku mogli da vrata teritorije izgubljene mirom 1669. Odbrana Beča i obećanja potencijalnih saveznika za Veneciju su predstavljali odlučujući momenat, koji je naveo na odluku da se priključi Svetoj ligi, što je za ishod imalo novi rat s Osmanskim carstvom.

⁵⁶ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 202.

⁵⁷ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 202.

⁵⁸ DAD, Lett. e Relazioni, fil. LXVIII, N° 2096, 202.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Lettere, e Relazioni delle Commissioni del 1677-1685, Venezia, fil. LXVIII (No. 2096) (Miho Sorgo Bobali, 1683-4) (Lett. e Relazioni fil. LXVIII, No. 2096)

b. Objavljeni izvori

- Barozzi N – Berchet G. 1863. *Le Relazioni degli Stati Europei lette al Senato degli Ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo. Raccolte ed annotate. Serie II. – Francia. Volume III.* Venezia: Dalla Prem. Tip. di Pietro Naratovich, edit.
- Десница Б. 1950. *Историја котарских ускока*, I. Београд: САН.
- Fiedler J. 1867. *Die Relationen der Botschafer Venedigs über Deutschland und Österreich im seibzehnten jahrhundert I*, [ed.] *Fontes Rerum Austriacaerum. Diplomatarie et Acta XXVII.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof-und Staatsdruckerei.

LITERATURA

- Battaglini M. 1711. *Annali del sacerdozio, e dell' Imperio*, tom. IV. In Venezia: Presso Andrea Poletti.
- Beregani, N. 1698. *Historia delle Guerre d' Europa Dalla Comparsa dell' Armi Ottomane nell' Hungaria L'anno 1683*, vol. I-II. In Venetia: Apresso Bonifacio Ciera.
- Bizozeri S. 1686.a. *Notizia particolare Delo stato passato, e presente de' Regni d' Ungheria, Croatia, e Principato di Transilvania, Cioè Descrizione di tutti i Comitati, Città, Fortezze, e Luoghi più insegni de' medesimi, loro sito, qualità, ricchezze, e Genio della Nazione, fatti d'arme, assedij, prese, e ripiese delle Piazze, Et Azioni più memorabili de' Regnanti, e Generali, che hanno comandato, ò militaton nelli stessi.* In Bologna: Per Gioseffo Longhi.
- Bizozeri S. 1686.b. *Ristretto Dell' Historia d' Vngheria, E singolarmente le cose occorseui sotto il Regno dell'Augusto Leopoldo Sino Alla Trionfante Presa Di Bvda.* In Bologna: Per Giacomo Monti.

- Garzoni P. 1720. *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega Contra Maometto IV, e tre suoi Sucessori, Gran Sultani de' Turchi*. Venezia: Appresso Gio: Manfrè.
- Десница Б. 1991. Стојан Јанковић и ускочка Далмација. *Изабрани радови*, (пр.) Срђан Воларевић. Београд: Мала библиотека Српске Књижевне задруге.
- Jačov M. 2001. *La Europa trà conquiste Ottomane e Leghe Sante*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Hassall A. „Forin Policy of Louis XIV (1661-97) u: *The Cambridge Modern History, vol. V: The Age of Louis XIV*, 1908. (пр.) Leathes S. M. – Ward A. W. – Pothero G. W. Cambridge: Cambridge University Press.
- Contarini C. 1710. *Istoria della Guerra di Leopolo Primo Imperadore e di Principi Collegati contro il Turco. Dall' Anno 1683. sino alla Pace I-II*. In Venezia: Appresso Michele Hertz, e Antonio Bortoli, 1710.
- Коцић М. 2012. Венеција и хајдуци у доба Морејског рата. Београд: Hesperiaeduo & Научно друштво за историју здравствене културе.
- Kocić M. 2013. *Put u evropsku diplomatiju: Osmansko carstvo od Beča do Karlovcu*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture (u štampi).
- Lodge R. 1908. “Austria, Poland and Turkey”. *The Cambridge Modern History, vol. V. The Age of Louis XIV*. Cambridge: Cambridge University Press. 338-371.
- Lopez M. 1688. *Historia Delle passate, e correnti Guerre d'Vngaria Cominciando dalla Nascita, e Ribellione d' Emerigo Techli, Liberatione di Vienna, espugnatione di Buda, con l' altre fattioni sucesse, e progressi fatti dall' Armi Cesaree Sino alla Resa della Città di Monacatz*, vol. I-II. In Napoli: a spese delli Socij Camillo Cavallo, e Michele Luigi Mutij.
- Nazečić S. 1959. *Iz naše narodne epike*, knj. I, *Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*. Sarajevo: Svjetlost.
- Самарцић Н. 1992. *Француска и Турска 1691–1687*. Београд: САНУ, Историјски институт, Посебна издања, књ. 28.
- Sansovino F. 1663. *Venetia. Città Nobilissima, et singolare. Descrittqa in XIII Libri. Con aggiunta di tutte le Cose Notabili della stessa Città, fatte & occorse dall' Anno 1580. sino al presente 1663. da don G. Martinioni*. In Venetia: Appresso Steffano Curti.
- Stoye J. 2007². *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*. London: Pegasus Book LLC.
- Foscarini M. 1722. *Historia della Republica Veneta*, [ed.] *Degl' Istorici delle cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto, Tomo Decimo*, In Venezia: Appresso in Lovisa.

Summary

VENICE AND THE OTTOMAN SIEGE OF VIENNA (1683)

The decision of the Sublime Porte to become involved in the fate of Imre Thokoly had its outcome beneath the walls of the city of Vienna. This was the second attempt in their history (the first being in 1529) to capture the capital of the Habsburg Empire. After the attacks were repelled and Vienna was defended, Leopold I (1658-1705) decided to join an alliance known as the Holy League in order to continue the war against the Ottoman Empire. This marked the start of a conflict better known as the War of Vienna or the Great Turkish War (1683-1699). This paper represents an analysis of how the Venetian oligarchy and public opinion viewed the siege of the City of Vienna and their initial reactions following the withdrawal of the Ottomans. The resulting support, based on the high reputation of the Austrian branch of the Habsburgs, resulted in Venice making a speedy decision to join the Holy League.

After Venice reached a peace with the Ottoman Empire in 1669, thus ending the twenty-five-year War of Candia, it had to give up a part of territories conquered during that conflict. The loss of certain fortifications in Dalmatia was especially difficult to swallow, as well as the loss of Candia (Crete). Members of its oligarchy remained very dissatisfied and they attempted to make use of even the smallest sign of weakness of the Ottomans to stir up the public to rise up and regain what was lost. The reputation of Leopold I, which grew after the Ottomans were repelled from Vienna, caused certain people in Venice to view this as hope for possible retaliation. The fact that Venice was uncertain in which direction the Sultan's troops would go is reflected in the decision of the Senate to step up the defense positions in the region of Friuli (Venezia Giulia region) and the Senate was able to breathe a sigh of relief only after the army reached Vienna. However, reports about the Christian victory which started coming in in the middle of September of 1683, divided the senators and some of them started calling for a war against the Ottomans. The initial hesitation was replaced by the firm resolve to join the Holy League. This marked the start of a new conflict better known as the Morean War (1684 – 1699).

Key words: Venice, Ottoman Empire, siege of Vienna 1683, Friuli, Dalmatia

(Translated by the author)

UDK 297:323.1 (497.1) "1918/1941"
Izvorni naučni rad

ODNOS BOSANSKOHERCEGOVAČKE ULEME PREMA NACIONALNOM PITANJU U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Adnan Jahić

Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

U radu se razmatra odnos bosanskomuslimanskih vjerskih službenika – uleme – prema pitanju nacije u monarhističkoj Jugoslaviji (1918-1941), uključujući njihove stavove prema vladajućim nacionalnim paradigma tokom pojedinih razdoblja prve jugoslavenske države. Autor iznosi mišljenje da međuratna bosanskohercegovačka ulema nije imala konzistentno gledište o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, čime je posredno pomogla očuvanju i jačanju muslimanske/bošnjačke nacionalne posebnosti, koja će zvanično biti priznata za vrijeme komunističke vladavine tokom šezdesetih godina XX stoljeća.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka ulema, Bošnjaci, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevina Jugoslavija, Islamska zajednica, nacionalno pitanje, identitet, vjera, politika

Bosanskomuslimanski vjerski službenici – bosanskohercegovačka ulema – do sada nisu bili predmet cjelovite historiografske obrade. Ne postoji nijedno ozbiljnije djelo koje se bavi njihovom ulogom u društvenom životu Bosne i Hercegovine, njihovim odnosom prema značajnim pitanjima političke, socijalne i kulturne stvarnosti u različitim državno-pravnim tvorevinama i porecima te učešćem u etno-nacionalnom razvoju bosanskohercegovačkih

muslimana – Bošnjaka. Dijelom je to posljedica nesređenosti i disperzije primarnih izvora, ali i ukorijenjenog mišljenja da je riječ o temama sa margine središnje historijske događajnosti, koje ne sudjeluju u konstituiranju spoznaje o glavnim tokovima bosanskohercegovačke i južnoslavenske historije. U socijalističkoj Jugoslaviji priznanje muslimanske nacije dovelo je do većeg interesa historijske nauke za temama iz bošnjačke prošlosti, ali je vladajuća ideologija realno onemogućavala ozbiljnije bavljenje pitanjima koja su u vezi sa vjerom i vjerskim institucijama u Bošnjaka.¹ Tek u posljednjih nekoliko godina bosanskohercegovačka historiografija i islamistika producirale su nekoliko naslova koji osvjetljavaju Islamsku zajednicu i bošnjačke vjerske prilike u XX stoljeću, dotičući se djelomično i položaja i djelatnosti bosanskohercegovačke uleme.²

U ovom radu sam pokušao dati odgovore na nekoliko pitanja: kako su bosanskomuslimanski vjerski službenici gledali na pitanje nacije u monarhističkoj Jugoslaviji, kakav je bio njihov odnos prema vladajućim nacionalnim paradigmatima tokom pojedinih razdoblja dotične države, u kojoj mjeri je njihova nacionalna orijentacija utjecala na nacionalnu svijest širokih muslimanskih masa i prisutne tendencije u njihovom nacionaliziranju i jesu li individualni nacionalni identiteti uleme imali supstancijalnu ili tek pragmatičnu i utilitarnu pozadinu? Napominjem da je riječ o materiji koja obiluje prijeponim momentima i prazninama, što zbog navedenih problema s arhivskim izvorima, što zbog činjenice da predmetna dokumentacija nerijetko ne nudi dovoljno obavijesti za cjelovito i domišljeno gledište o fragmentima prošlosti koje tretiraju navedena pitanja.

Socijalne i obrazovne nevolje

Prije bilo kakve analize odnosa bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji, potrebno je dati nekoliko osnovnih napomena o socijalnom i kulturnom stanju u kojem se dotični stalež nalazio po osnutku prve zajedničke južnoslavenske države. Obilje dopisa, predavki, izvještaja i novinskih napisa iz ranih dvadesetih svjedoče o obimu statusnih i materijalnih nevolja s kojim se ulema suočavala u prvim godinama

¹ O ulozi historičara i historiografije u procesima afirmacije nacionalne posebnosti Muslimana/Bošnjaka pogledati: Kamberović H. 2011. 180-208.

² Karić E. 2003; Jahić A. 2004; Imamović M. 2008; Kujraković N. 2009/2010; Jahić A. 2010.a; Bećirović D. 2012; Jahić A. 2012a; Karić E. 2012.

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.³ U međuratnoj Jugoslaviji bosanskohercegovački muslimani imali su najveći postotak vjerskih službenika, uglavnom tzv. sitne ilmije – imama, mualima, mujezina, muderisa – čija je osnovna preokupacija bila kako namaknuti komad hljeba za porodicu i nejač, u uvjetima prisutne skupoće i besparice. Glavnina dopisa koje su pripadnici ovog staleža slali nadležnim vjerskim i vakufskim strukturama bili su zahtjevi za povećanjem plaće, osiguranjem skuparinskog doplatka ili neke druge beneficije i povlastice.⁴ Sva druga pitanja bila su u drugom planu.

Muslimanska štampa posvećivala je značajnu pažnju socijalnom i kulturnom stanju uleme. U nezavisnom muslimanskom listu *Domovina* od 29. oktobra 1921. godine anonimni posmatrač piše o očekivanjima na kulturno-prosvjetnom planu od bosanskohercegovačke uleme u novoj državi. On ističe da je među bosanskohercegovačkim muslimanima vjerovatno najniži procenat alfabeta u čitavoj Evropi i da je posve razumljivo da muslimansko svećenstvo – hodže – trebaju imati glavnu ulogu u njihovom opismenjavanju. Ne bi to bilo nimalo problematično, dodaje autor, kada bi tako liberalnu religiju kakav je islam, “koji se može prilagoditi svakome vremenu”, tumačili obrazovani i spremni ljudi, i kada bi muslimansko svećenstvo bilo barem toliko spremno i obrazovano koliko je slučaj sa svećenstvom drugih konfesija u jugoslavenskoj državi. “Međutim je stvar kod nas sasvim drugačija: hem smo mi u našoj najvećoj većini nepismeni i nekulturni, hem su nam hodže još nepismenije i nekulturnije”. Ipak, stvarnost je u ranijim godinama bila takva da niti je bilo prilike, niti materijalnih sredstava da se hodže školuju i obrazuju onako kako to odgovara novom vremenu. “A ta materijalna sredstva nije bilo apsolutno moguće ni najbogatijoj carevini pribaviti, jer u nas u Bosni i Hercegovini, gdje je svega 600.000 muslimana imade preko 4.000 najmizernije plaćenih hodža, a velika i silna Engleska imperija nema više nego 40.000 činovnika pa se i oni tuže, da su slabo plaćeni”. To je uzrok što Bosna i Hercegovina nema spremne i svojoj zadaći dorasle hodže i što je rijetkost naći hodžu od kojeg se ima šta čuti i naučiti. Ali neuki ih svijet poštuje i odaje im čast, iako oni “na sebi i u sebi” nemaju ništa hodžinskog osim vanjske forme – džubeta, šalvara,

³ Ilustracije radi pogledati: “Vapaj očajnika”. *Krajiški dnevnik*, god. I, br. 93. Banja Luka: 1. 11. 1922. 3.

⁴ Jahić A. 2012.a. 190. Opširnije o socijalnom položaju bosanskohercegovačke uleme u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pogledati u: Jahić A. 2010.a.

brade i ahmedije, “jer u nas je dovoljno da si sveštenik, ako ove četiri stvari na se metneš”. Ovo, dakako, treba popravljati, ali je veliko pitanje – kako?! Najpreča stvar bi bila sniziti broj muslimanskog svećenstva, jer ako 800.000 pravoslavnih u Bosni i Hercegovini može biti zadovoljno sa 400 popova, zašto muslimani ne bi mogli biti podmireni sa 1.000 hodža?! Taj manji broj bi bio svakako spremniji i obrazovaniji, četiri puta bolje plaćen, a to bi pomoglo i da se za muslimane u Kraljevini osnuje jedan teološki fakultet, u koji bi se upisivali svršenci Šerijatske gimnazije ili Šerijatske sudačke škole. Jer ako ovako ostane, upozorava autor, muslimani će se i dalje stidjeti onoga ko bi, zapravo, morao biti poštovan.⁵

Ulema i politika

Kada se navedene činjenice imaju u vidu, onda se postavlja pitanje u kojoj mjeri je bosanskohercegovačka ulema kao stalež uopće bila u mogućnosti konzistentno i domišljeno tretirati krupna pitanja političko-nacionalnog i ekonomsko-socijalnog života u monarhističkoj Jugoslaviji, tim prije što nakon 1918. godine nije postojalo nijedno ilmijansko staleško društvo na bosanskohercegovačkoj razini.⁶ Svejedno je, međutim, utjecaj uleme na bošnjačke društvene tokove tokom cijele prve polovine XX stoljeća bio takav da ga je jedva moguće precijeniti.⁷ O zamašnosti tog utjecaja u političkoj sferi govore mnoge onovremene prijepisne i svjedočenja. Adem-aga Mešić je svojedobno pisao da mu nije pošlo za rukom da uđe u Bosanskohercegovački sabor 1910. godine, jer su ga “oborile seoske hodže”. On navodi da su hodže radile protiv njega, premda se na ustavnoj anketi borio za to da sve hodže uđu u kuriju inteligen-

⁵ “Naše sveštenstvo”. *Domovina*, god. II, br. 108. Sarajevo: 29. 10. 1921. 1.

⁶ U monarhističkoj Jugoslaviji su djelovala ilmijanska udruženja na lokalnoj i regionalnoj razini, poput Udruženja ilmije kotara Cazina sa sjedištem u Cazinu i Udruženja muslimanskih vjerskih službenika Okruga tuzlanskog Mirkat sa sjedištem u Tuzli. Tek 1936. godine formirana je Jugoslavenska organizacija ilmije “El-Hidaje”, koja je obilježila društveni život bosanskohercegovačke uleme do sredine četrdesetih godina XX stoljeća. Druge bosanskohercegovačke ilmijanske organizacije osnivane su na užem staleškom principu, poput Udruženja šerijatskih sudija i Mualimsko-imamskog udruženja.

⁷ Jedan savremenik je to opisao sljedećim riječima: “Naš svijet je jako prožet religioznim osjećanjem. Vjeruje što čuje od hodža. Ono najprije i najspremnije poprima. Zato hodže vrše najjači uticaj na naš neškolorani svijet”. Bećirbegović M. “Potreba zajedničkog rada inteligencije i uleme”. *Dulistan*, god. I, br. 3. Sarajevo: 16. 5. 1926. 45.

cije.⁸ Mešić je, kako je poznato, bio jedan od prvih ljudi Muslimanske napredne stranke (MNS), poznate po svojoj prohrvatskoj orijentaciji i negativnom odnosu prema borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju koju je vodio Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije (MNO). Sredinom dvadesetih godina XX stoljeća pojedini imami, naročito na području Cazinske krajine, bili su izloženi sistematskim pritiscima i napadima od strane Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), uključujući ugrožavanje njihovih radnih prava, zato što se pročulo da su se uslijed nove politike isplate doplataka od strane države udaljili od JMO-a i približili vladajućim radikalima.⁹ Premda su njeni prvaci javno zagovarali odvajanje politike i džamije, JMO, koja je kontrolirala vakufsko-mearifsku upravu, očito nije željela ostati bez moćnog političko-agitacijskog resursa koji je imala u lokalnoj ulemi.¹⁰

S vremenom je, međutim, učešće uleme u političkim zbivanjima poprimalo razmjere otvorene i bespoštedne kampanje i svrstavanja uz kandidate koji su negdje bili, a negdje nisu bili po volji lokalnih muslimana, što je stvaralo napetosti u međusobnim odnosima, ali i povod za očitovanja službene islamske vjerske hijerarhije. Ulema-medžlis u Sarajevu naredio je potkraj novembra 1938. godine svim vjerskim službenicima da se u izbornoj kampanji “uzdrže na odmjerenoj visini”, zabranio održavanje mahalskih političkih zborova, sastanaka i konferencija u vjerskim zgradama,¹¹ ali je Širi savjet reisul-uleme nekoliko sedmica kasnije zauzeo principijelno stanovište da se ne može potpuno zabraniti političko djelovanje vjerskim službenicima, te da ono mora biti

⁸ Mešić A. 1998. 71.

⁹ Više o sukobu JMO i uleme na području Cazinske krajine pogledati: Jahić A. 2011. 98-102.

¹⁰ Kako je ulema ostvarivala svoj utjecaj u političkoj borbi sukobljenih stranačkih grupa ilustrira, primjerice, izvještaj poglavara Sreza sarajevskog velikom županu Sarajevske oblasti od 4. marta 1925. godine, u kojem se navodi da je seoski hodža hafiz Smajo ef. Mahmutović u Trnovu pred izbore u džamiji držeci vjernicima *vaz* – propovijed – kazivao kako će “propasti turska vera i Din [islam] ako budu za drugog glasali osim za Spahu [JMO] kao i da nijedan neće biti primljen u ‘džehnet’ [džennet – islamski termin za raj]”. Pogledati: ABH. Fond: VŽSO, sign. 602/25. Pov. broj: 202/25. U predizbornoj retorici JMO-a, agitatori su često prijetili biračima da je glasanje za bilo koju drugu kutiju osim Spahine u direktnoj suprotnosti sa temeljnim vjerskim dužnostima i obavezama muslimana. O tome opširnije vidi: Purivatra A. 1999.

¹¹ Hasanbegović Z. 2012. 499-500.

u skladu sa njihovim zvanjem i dostojanstvom.¹² U dotičnom vremenu, kako je poznato, neki članovi ilmije imali su aktivnu ulogu u političkom životu Kraljevine Jugoslavije.

Handžić i Čokić o naciji i nacionalizmu

Jedan od njih bio je upravitelj Gazi Husrev-begove biblioteke i profesor na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi u Sarajevu hadži Mehmed ef. Handžić.¹³ On je u novembru 1940. godine, u prostorijama “Merhameta” u Sarajevu, održao javno predavanje o temi *Patriotizam, narodnost i nacionalizam sa islamskog gledišta*, kojim je nastojao objasniti kako bi se bosanskohercegovački muslimani trebali odnositi prema ovim osjetljivim kategorijama jugoslavenske društvene stvarnosti.

Suprotno stereotipima o izraženoj anacionalnosti islama, Handžić ističe da islamsko učenje ne potiskuje patriotizam i nacionalni osjećaj, ali se protivi zastranjivanju u njihovom ispoljavanju nauštrb vjere i međuljudske solidarnosti. Vjera ne traži od muslimana brisanje narodnosti, ali napada i osuđuje ekstremni nacionalizam i plemensku zagriženost. U Handžićevoj elaboraciji, međutim, patriotizam se prvenstveno odnosi na prostor Bosne i Hercegovine, prema kojoj su, kako navodi, Bošnjaci oduvijek gajili posebne osjećaje. Islam je pojačao prirodni patriotizam Bošnjaka, uslijed čega su oni postali najjači element u pogledu patriotizma u ovoj zemlji i skoro jedini koji Bosnu i Hercegovinu iskreno osjećaju kao svoju rodnu grudu.¹⁴ U ostatku svog izlaganja Handžić je izbjegao konkretnije bavljenje nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, ali se osvrnuo na devijacije u profiliranju pojedinih nacionalnih identiteta koje su, prema njegovom mišljenju, uvjetovale njihovu neprihvatljivost za bosanskohercegovačke muslimane: “Veliku zbrku u pitanju nacionalizma čini to što se u pojam nacionalizma unose i vjerski momenti i što se oni smatraju glavnim i odlučujućim. U mnogo slučajeva nacionalizam pojedinih grupa i nije ništa drugo nego vjerska propaganda i misionarstvo svoje vrste. Tako, na pr., mnogi Srbi smatraju srpstvom pravoslavlje i pored toga znamo da su

¹² Hasani M. 2011. 240-241.

¹³ O Mehmedu ef. Handžiću pogledati: Kasumagić I. 1996. 17-20; Traljić M. 1998. 114-125; Karić E. 1999. 5-44.

¹⁴ Handžić M. “Patriotizam, narodnost i nacionalizam sa islamskog gledišta”. *El-Hidaje*, god. V, br. 1. Sarajevo: 22. 9. 1941. 11.

često puta ti isti Srbi tražili od nas bosansko-hercegovačkih muslimana da se opredijelimo za srpstvo i da se priznamo Srbima. Razumije se da bi samo lud musliman mogao ispovijedati nacionalizam, u kojem je ma što bilo uključeno od elemenata druge vjere osim uzvišenog islama”.¹⁵

O malim izgledima da bosanskohercegovački muslimani prihvate srpsku i hrvatsku nacionalnu ideju, uslijed naglašene konfesionalne komponente u njihovom sadržaju, pisali su mnogi međuratni autoriteti i polemičari. U svojoj raspravi *Naša muslimanska stvarnost* pedagog Salih Ljubunčić piše: “Ono što se u nas čini i s hrvatske i sa srpske strane, naime da se gotovo svakom nacionalnom radu i nacionalnom aktu daje vjerski, doslovno crkveni, biljeg, čini odnos muslimana prema našem nacionalizmu, već kojem bilo, rahlim i nesigurnim. Ta konfesionalna nota u našem nacionalizmu postaje međutim sve upadnija i sve odlučnija”.¹⁶

Mehmed ef. Handžić u svom predavanju nije bio izričit ni u pogledu vladajuće nacionalne doktrine u Jugoslaviji, ni u pogledu nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana. Ugledajući se na starije savremenike, odbacio je prigovore da Bošnjacima manjka patriotizma i nacionalnog osjećaja i odgovornost za nesporazum prebacio na one koji miješaju vjeru i naciju. Istovremeno je sasvim zanemarena vlastita pozicija u kojoj je vjeri data uloga suverenog arbitra u pogledu prihvatljivosti i neprihvatljivosti pojedinih nacionalnih identiteta za Bošnjake.

No, upravo je ovakav pristup nacionalnom pitanju, prema mišljenju predstavnika tradicionalne uleme, jedini prihvatljiv kada su bosanskohercegovački muslimani u pitanju. Tuzlanski profesor i publicist hadži Ibrahim ef. Čokić insistirao je na vjeri kao središnjoj odrednici identiteta Bošnjaka, naspram koje su sva druga pitanja od sekundarne važnosti. Prema Čokiću, Bošnjaci će se održati kao posebna zajednica samo ako budu dosljedno slijedili vjeru i vjerske propise. Ostajući na neodređenoj poziciji u pogledu “plemenskog” identiteta te zajednice, Čokić naglašava: “Mi muslimani hoćemo, da živimo, hoćemo da vodimo računa o sebi i o svojoj zajednici kao takovoj. Hoćemo da se zna da smo živi i hoćemo da se o nama vodi računa. Mi nećemo kao muslimani, da iščeznemo, nećemo da se stopimo u druge i slično. Mi hoćemo da ostanemo najprije kao muslimani. Kad je to podmireno i na miru, ostalo će

¹⁵ Isto. 15.

¹⁶ Filandra Š. 1996. 259.

mo, rado odati nacionalizmu, politici[,] partiji i drugo. – Sve je kod nas sitnije od vjere. Ona nam je najkrupnija. Ona nas drži kao cjelinu i skupinu, te se zato i vodi o nama računa”.¹⁷

Za Mačeka, a protiv Spahe

Premda u svojim brojnim radovima i napisima ni Handžić ni Čokić nisu podržavali nijedno od dva etnička imena koja su se “nudila” muslimanima u međuratnoj Jugoslaviji, obojica su se priključili prohrvatskoj Muslimanskoj organizaciji Hakije Hadžića (MO), oponirajući Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici (JRZ) i dr. Mehmedu Spahi na izborima za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije 11. 12. 1938. godine. Njihov politički angažman, međutim, nije bio demonstracija hrvatskog nacionalnog osjećaja i solidarnosti sa Hrvatima u borbi protiv velikosrpske hegemonije, već prvenstveno izraz težnje da se postigne “cjelovita autonomna Herceg-Bosna”, kako bi muslimani u političkoj slobodi “mogli nadoknaditi štete i ispraviti nepravde, koje su nam naši vlastiti bivši predstavnici samovoljno i bez pitanja naroda učinili ne samo u političkom, nego i u ekonomskom, kulturno-prosvjetnom i vjerskom, te moralnom pogledu”.¹⁸ Među navedenim poljima posebno mjesto zauzeli su prioriteti koji se odnose na Islamsku vjersku zajednicu, kojoj je Spaho sa svojim pristašama 1936. godine zadao, kako navode, sudbonosan udarac, “ukidajući muftije, onemogućujući ulemu u islamskim vjerskim stvarima, zabranjujući muslimanskoj arnautskoj i turskoj djeci učiti vjeronauku na svom jeziku, dovodeći preko džahila [neznalica] za reis-ul-ulemu čovjeka bez ikakvih stručnih i moralnih kvalifikacija”.¹⁹ Ako pobijede Spaho i JRZ, navodi se u Čokićevom predizbornom letku s početka decembra 1938. godine, “naša Bosna i Hercegovina” ostat će rasturena i raskomadana u četiri banovine, a “naša naša vjersko-prosvjetna autonomija i samouprava sakata”.²⁰ Alternativa postojećem stanju su autonomija Bosne i Hercegovine i revizija Zakona i Ustava Islamske zajednice, a to je jedino moguće podrškom zemaljskoj listi dr.

¹⁷ Čokić I. H. 1928. 31. O Ibrahimu ef. Čokiću pogledati: Čokić H. 1999.

¹⁸ GHB. Zbirka: ZRDA, sign. A-507/B. Bajramska čestitka Muslimanske organizacije.

¹⁹ *Isto*. Riječ je o reisul-ulemi Fehimu ef. Spahi. Više, o promjenama u Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije nakon 1935. godine pogledati: Jahić A. 2010.a. 521-560. Hasanbegović Z. 2012. 450-500.

²⁰ GHB. Zbirka: ZRDA, sign. A-516/B. Braćo muslimani! Štampa Sekulić, Tuzla.

Vladimira Mačeka i sreskom kandidatu MO-a, bivšem mostarskom muftiji i članu Ulema-medžlisa u penziji hafizu Šakiru ef. Mesihoviću. Iz ovih i sličnih proglašenja može se zaključiti da su muslimanski vjerski interesi, uz zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine, predstavljali glavnu legitimaciju političke akcije uleme koja je podržala dr. Vlatka Mačeka i Hakiju Hadžića na parlamentarnim izborima 1938. godine.

Za potpuni uvid u smisao političkog angažmana uleme koja se okupila oko Hadžića, istaknutog zagovornika hrvatske nacionalne ideje među Bošnjacima, važno je vratiti se nekoliko godina unazad, u vrijeme uvođenja šestojanuarskog režima i formiranja nove vjerske i vakufsko-mearifske uprave u Islamskoj zajednici. Voljom ministra pravde dr. Milana Srškića, iz Islamske zajednice su početkom 1930. godine odstranjeni nepoželjni kadrovi JMO-a, a primat dat visokoj ulemi i svjetovnoj inteligenciji, od kojih se očekivalo da budu oslonac režimu u sprovedbi i popularizaciji njegove politike među muslimanima.²¹ Mesihović je Srškićevim prijedlogom imenovan za člana novog Ulema-medžlisa u Sarajevu. Ibrahim ef. Čokić je u šestojanuarskom režimu došao na položaj tuzlanskog muftije. Čokić je u ovom razdoblju, zajedno sa svojom braćom Abdurahmanom i Ahmetom, izdavao i uređivao konzervativni vjerski mjesečnik *Hikjmet*, u kojem su hvaljeni šestojanuarski režim i njegove devize, uključujući novu nacionalnu ideologiju i normativna rješenja u pogledu organizacije vjerske zajednice muslimana. Unitarizaciju države i banovinsko ustrojstvo list je tumačio kao mudro rješenje i težak udarac šovinistima sva tri plemena.²² Kada je riječ o naciji i nacionalnom pitanju, jugoslavinstvo je, prema *Hikjmetu*, nešto što se samo po sebi podrazumijeva. Samo godinu dana nakon neodređenog stajališta u pogledu identiteta Bošnjaka, *Hikjmetov* urednik precizira kako upravo prošlost “nas bos.-herc. muslimana i specijalna čistoća našeg jezika dokazuju kojoj naciji i cjelini pripadamo. Mi smo čisti punokrvni Jugoslaveni. Mi se naše nacije nijesmo nikad odriicali, niti je se sada odričemo. Čovjek se može odreći svega, pa i – života, samo nemože nacije. On i mrtav pripada svojoj vjeri i naciji”.²³ U pozadini su, međutim, stajali izraženi staleški ciljevi i prioriteti koji su se odnosili na ulemi svojstveno poimanje islama. Za Čokiće i druge zagovornike tradicionalističkog razumi-

²¹ O ovome opširnije: Jahić A. 2010.a. 343-424. Hasanbegović Z. 2012. 94-151.

²² “TEFRIKA”. *Hikjmet*, god. I, br. 8-9. Tuzla: 25. 11. 1929. 273.

²³ Jahić A. 2004. 101.

jevanja islama šestojanuarski režim bio je savršena prilika za ostvarenje važnog cilja – jačanja uleme u upravnim strukturama Islamske zajednice, kako bi se spriječila reforma njenih ustanova prema vizijama i težnjama modernista. Istovremeno, snažno je podržana šestojanuarska ideologija jugoslavenstva kao spasonosna formula koja bosanskohercegovačke muslimane štiti od nametanja identifikacija koje su im, uslijed konfesionalnih determinacija, bile i ostale neprihvatljive: “Kada se je počelo propagirati Srpstvo i Hrvatstvo odmah se je čulo i sa jedne i sa druge strane tvrdnja, da ne može biti dobar Srbin ko nije pravoslavne vjere, da ne može biti dobar Hrvat, ko nije katolik. Da bi najprostijem muslimanu rekao, da je turkuša (jer pod riječi: Turčin razumijevalo se musliman) ili Arap razljutio bi se, nego bosanski Turčin (musliman), Bošnjak, što nije drugo nego ogranak jugoslavenstva. Isto nije se dao nazvati ni Srbinom ni Hrvatom jer su po shvaćanju označivale te riječi vjerski pojam. I dan danas može se tvrditi 80% muslimana nije opredjeljeno ni za jedno ni za drugo pleme. Sretno po muslimane u tom pogledu dođe Vladarev Manifest od 6. Januara 1929. godine i dekretira ideologiju jugoslavenstva i država se nazva Jugoslavija”.²⁴

Visoka je ulema, kako vidimo, imala sve razloge da bude zadovoljna šestojanuarskim režimom i novim zakonodavstvom u Islamskoj zajednici. Kada je temeljem dogovora Spaho – Stojadinović 1936. obnovljena autonomija Islamske zajednice, s naglašenom ulogom “laičkog elementa” u vakufsko-mearifskim poslovima, mnogi pripadnici uleme imali su i statusne i personalne motive da se priključe političko-društvenim akcijama koje bi ishodile promjenom novog poretka u Zajednici i rušenjem garniture koja je do njega dovela – braće Spaho, Mehmeda i Fehima, te njihovih pristaša i sljedbenika. U bespoštednoj agitaciji antagoniziranih skupina, najmanje se marilo za kategorije dosljednosti i kontinuiteta u težišnim ideološko-političkim opredjeljenjima: Handžić, Čokić, Mesihović i drugi pobornici MO-a napadali su dr. Spahu i JRZ da produžavaju život pravno-institucionalnom naslijeđu šestojanuarskog režima, istovremeno prešućujući ulogu koju je visoka ulema imala u dotičnom poretku i retoriku koju je koristila u afirmaciji njegovih središnjih pojmova i

²⁴ Halilbegović N. 2000. 153. Autor navedenih riječi, šerijatski sudija Ali Riza ef. Prohić, u svojoj raspravi iz 1931. godine pod nazivom *Šta hoće naša muslimanska inteligencija* ističe kako samo “slijepci, gluhi i neznalice mogu sumnjati u nacionalnu svijest nas muslimana u ovim krajevima”. Ni za “turskog vakta” ni za “švabe” bosanskohercegovački muslimani nisu odustajali od svog jezika i svoje posebne slavenske svijesti. *Isto.* 150.

izraza. Navedene činjenice govore da političko-nacionalna pitanja nisu imala fundamentalno značenje u društvenim i intelektualnim preokupacijama uleme, ostajući područjem utilitarnog očitovanja i kratkoročne instrumentalizacije. Vjerska, staleška i personalna pitanja bila su u pročelju njenog zanimanja i interesa, a politika, nacija i država – kategorije koje bi mogle biti u funkciji dotičnih prioriteta.

Ulema i nova nacionalna stvarnost

Kako je bosanskohercegovačka ulema prihvatila državu nastalu 1918. godine i vladajuću nacionalnu doktrinu? Mnogi njeni pripadnici služili su lojalno austrougarskim vlastima, podstičući bošnjačko stanovništvo na odanost i podršku dinastiji i državi protiv kojih su ustajale ranije generacije. U Prvom svjetskom ratu reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu Džemaludin ef. Čaušević pedantno i detaljno je upućivao bosanske vojne imame u njihove obaveze prema muslimanskim vojnicima na frontovima, “u velikim bojevima za vjeru, za vladara i za domovinu”.²⁵ U raznim pismima i predstavkama bosanskohercegovački muslimani opisivani su od strane uleme kao Austro-Ugarskoj “vazda lojalni elemenat”,²⁶ koji je svoju odanost i gorljivost posebno dokazao u svjetskom ratu, slušajući patriotske besjede i upute svojih vjerskih učitelja.²⁷ Nakon odsudnih zbivanja u Balkanskim ratovima, kako je poznato, Bošnjaci su ispoljavali veću privrženost Austro-Ugarskoj, smatrajući je glavnom zaštitnicom njihove vjere i posjeda.

²⁵ GHB. Zbirka: ZRDA, sign. A-306/3. Reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Broj 41. Prez. Sarajevo, 11. maja 1916. Okružnica za sve c. i kr. vojničke imame. Čaušević je također 7. maja 1917. godine uputio okružnicu kojom je pozvao uprave muslimanskih obrazovnih zavoda da se takmiče sa zemaljskim zavodima “u ispunjavanju patriotskog poziva”, u smislu što boljeg čuvanja odjeće i obuće i nošenja obuće samo sa drvenim đonovima, kako bi moglo, navodi se u naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu od 13. aprila 1917. godine, “ostati više kože za vitešku vojsku. Čuvanje obuće i nošenje obuće sa drvenim đonovima pomoći će školska mladež hrabroj vojsci, da pobijedi neprijatelje i da nam otvori puteve trgovine na sve strane, pa će nastati i lakša i bolja vremena”. Pogledati: ARIZBH. Fond: UM. Ulema-medžlis za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Okružnica. Broj: 867.

²⁶ ABH. Fond: ZV, sign. 136352/18. Kotarski šerijatski sud u Bugojnu. Predsjedništvu Ulema-medžlisa u Sarajevu. 20. maj 1918.

²⁷ ABH. Fond: ZV, sign. 150975/19. Zapisnik sastavljen dne 14. avgusta 1918. na sastanku muallima u Bosni i Hercegovini u prostorijama Gazi Husrev-begove mektebi-ibtidaije u Sarajevu - Đulagina ulica, 21.

Formiranje narodnih vijeća i nastanak Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovence 1. decembra 1918. godine reisul-ulema, muftije i drugi vjerski službenici propratili su izrazima lojalnosti i oduševljenja, ali su na njihovu percepciju nove države i njenih simbola utjecala dešavanja u društvu i politici – nasilja i zločini nad muslimanskim stanovništvom u prvim godinama nakon prevrata, nepravedna agrarna reforma i političko-stranačka sukobljavanja – koja su od JMO-a načinila glavnog zaštitnika kolektivnih prava Bošnjaka u Kraljevini. Vladajuće elite, naročito srpski radikali, teretile su muslimanski živalj za pomanjkanje slavenske svijesti, tražile aktivno prepoznavanje u dominantnim formama državno-nacionalne stvarnosti novoformirane kraljevine, nadasve napadale njegove političke i vjerske lidere da vode politiku sprečavanja nacionalizacije muslimana u srpskom i hrvatskom duhu. Nasuprot njima, bošnjački prvaci, uključujući vjerske autoritete, isticali su jugoslavenstvo kao platformu nacionalne tolerancije i jačanja zajedništva u državi koja obiluje etničkim, kulturnim i ekonomskim razlikama. Jugoslavenstvom, baziranim na službenoj doktrini troimenog naroda, nastojalo se otupiti oštricu izravnog pritiska na muslimane da se izjašnjavaju kao Srbi ili Hrvati. Premda je velika većina prvaka JMO-a lično prihvatila srpsku i hrvatsku plemensku identifikaciju, takva njihova opredjeljenja imala su više političku nego nacionalnu sadržinu i nisu dovodila u pitanje važno stajalište stranke po kojem nacionalno osvješćivanje muslimana ne smije biti posao dnevne politike, “jer je to polje rada društva i škole”.²⁸ Osim izrazito malobrojne skupine Bošnjaka naklonjenih radikalima i beogradskom režimu, bošnjački političari istupali su prema biračima prvenstveno kao *muslimani*, vodeći računa da njihove individualne plemenske identifikacije ostanu u granicama privatnosti, bez izravnog javno-političkog značenja. Kada su se članovi Jugoslavenskog muslimanskog kluba okupljeni oko banjalučkog muftije hafiza Ibrahima ef. Maglajlića, 1922. godine izjasnili za nastavak saradnje sa vladom u Beogradu, u njihovoj odluci nije bilo ničega prosrpskog, kao što su bile neosnovane i njihove optužbe na račun tzv. ljevičara, na čelu sa dr. Mehmedom Spahom, da su se nakon raskola u poslaničkom klubu odrekli jugoslavenskog nacionalnog programa i okrenuli radikalnom hrvatstvu.²⁹ U dotičnoj skupini tzv. desničara više je bilo deklariranih Hrvata

²⁸ Purivatra A. 1999. 404.

²⁹ GHB. Zbirka: ZRDA, sign. A-522/B. Zašto je razbijen naš poslanički klub? Poslanica svima mjesnim odborima i članovima Jugoslavenske muslimanske organizacije u Bosni i Hercego-

nego Srba, dok su dvojica najistaknutijih – Maglajlić i budući travnički muftija Sakib ef. Korkut – odbili da se plemenski izjasne bilo kao Srbi, bilo kao Hrvati.³⁰ Isti je bio slučaj sa dr. Mehmedom Spahom, koji je, izbjegavajući da se plemenski izjasni kao Srbin ili Hrvat, i na taj način ostajao otvorenim za različita međuratna političko-stranačka manevriranja i savezništva.

Poseban predmet kritike i osporavanja od strane pojedinih srpskih krugova bio je reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu Džemaludin ef. Čaušević. Spočitavano mu je da se popularizirao u masama pišući pisma vojvodi Stepi Stepanoviću, da je preuveličavao ispade protiv muslimana u prvim danima nove države, da se kockao sa ugledom države dajući francuskom novinaru izjave neprovjerene sadržine.³¹ Neki su primijetili da lično nije učio nijednu džamijsku dovu posvećenu dinastiji Karađorđevića. Dalje je navođeno da ga nije bilo na proslavi desetogodišnjice pobjede srpskog oružja na Kumanovu, što je za neke bila potvrda njegove latentne srbofobije i nepatriotskog držanja.³² U dijelu srpske javnosti Čaušević je smatran glavnom preprekom nacionaliziranju muslimana, pa je traženo njegovo penzioniranje kako bi se dotični proces mogao nesmetano odvijati.³³

Čaušević je posebno smetao srpskim nacionalistima i drugim protivnicima JMO-a koji su ga smatrali marionetom u rukama Spahe i muslimanske političke klike.³⁴ Jedan anonimni kritičar nazvao ga je “Reisom Švabinog vak-

vini. U Beogradu, 31. marta 1922. Članovi “Jugoslavenskog muslimanskog kluba”: H. H. Ibrahim Maglajlić, Osman Vilović, Derviš Omerović, dr. Hamdija Karamehmedović, Sejdalibeg Filipović, Sakib Korkut, Fehim Kurbegović, Velija Sadović, Šemsudin Sarajlić, Mujo Šehović i Ahmed Šerić.

³⁰ Pogledati: Hadžijahić M. 1990. 209-210. Prema Nusretu Šehiću, Sakib ef. Korkut je imao glavnu ulogu u formulaciji jugoslavenskog usmjerenja JMO-a. On je još u prvoj polovini decembra 1918. godine, prije nastanka JMO-a, u razgovoru sa novinarom hrvatskog lista *Jugoslavija* izjavio kako je stajao i stoji “na stanovištu da je nacionalizam bosansko-hercegovačkih kršćana u mnogo koje-čemu skopčan sa katolicizmom, odnosno pravoslavljem“, te da “dok se srpstvo i hrvatstvo ne riješi ovih primjesa, muslimanskim su masama nepristupačni”. Konstatirajući kako će za to trebati mnogo vremena, Korkut je zaključio da je stoga za bosanskohercegovačke muslimane najprikladnije jugoslavenstvo, “jer nije ni sa čim pomiješano”. Šehić N. 1991.120.

³¹ O ovome više: Purivatra A. 1999. 63-65.

³² Jahić A. 2010. b. 267.

³³ Durmišević E. 2002. 138.

³⁴ Pelesić M. 2009. 72.

ta”, tereteći ga da je za vrijeme muslimanskog autonomnog pokreta bio na “Švabinoj strani” i da je ministru Kalayu potpisivao izjave da je taj pokret djelo srbijanske propagande, a njegove vođe Džabić, Firdus i drugi “plaćenici i buntovnici”. Poslije oslobođenja i ujedinjenja stao je uz Spahu i obezvrijedio svoju vjersku funkciju agitacijom “da nije Musliman onaj, ko glasa mimo Spahinu kutiju”. Koristeći svaku priliku kako bi “harangirao muslimanske mase protiv Beograda“, godinu dana je “futrovao neprijateljsku štampu“ protiv državnih vlasti što mu nisu dale 40.000 dinara, “koliko je iskao da ide na poklonstvo Halifi u Carigrad”. Vrhunac “ahmakluka” je ispoljio kada je podržao Spahinu antijevrejsku propagandu i u Carevoj džamiji “sa čursa [propovjedne stolice] počeo vazi – nasihat [savjetodavni govor] da muslimani trebaju bojkotovati Jevreje i koji god Musliman šta posluje sa Jevrejima – biti će na onom svijetu dehenemskim azabom [paklenom kaznom] kažnjen”.³⁵ Na februarskim izborima 1925. Jevreji su glasali za radikale, što je izazvalo bijes JMO-a i sarajevskih Bošnjaka koji su pozvani na bojkot Jevreja i jevrejske robe.

U nacionalnom pogledu Čaušević se izjašnjavao Hrvatom, što je davalo povoda izvjesnim hrvatskim krugovima da ga stavljaju u kontekst svojih političko-nacionalnih zamisli. Nakon ulaska JMO-a u Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), Čaušević je navodno proučio *hair-dovu* (molitvu za uspjeh) u prilog stranačkog programa prohrvatske MO Hakiye Hadžića, ali je odbio biti nosilac njene liste na vakufskim izborima 1937. godine, pravdajući to neprihvatljivošću postojećeg zakonodavstva Islamske zajednice u kojoj su glavnu ulogu imali “laički elementi”.³⁶ U povodu petogodišnjice Čauševićeve smrti, za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, sarajevski *Osvit* je prenio njegove “značajne i povijesne riječi” koje je uputio dr. Mehmedu Spahi kada mu se Spaho 1935. obratio za savjet kojim putem ići: “Mi bosansko-hercegovački muslimani moramo sa Hrvatima, jer jedino sa Hrvatima moći ćemo doći do svojih prava”. Dotične njegove riječi, “kao i ranije isključivo hrvatsko držanje“, propagandistički zaključuje tekstopisac, “mnogo su doprinijele pravilnoj nacionalno političkoj orijentaciji muslimana, jer se Čauševićeva riječ bez oklijevanja primala i pretvarala u program”.³⁷

³⁵ IAS. Zbirka: ŠA, kut. 1. Jedan musliman. Reis-ul-ulema i bosanski vakufi.

³⁶ Hasanbegović Z. 2012. 248. 469.

³⁷ “In memoriam reisu Čauševiću 28. XII. 1870. – 28. III. 1938.” *Osvit*, god. I, br. 6. Sarajevo: 29. 3. 1942. 2. Čauševićev odnos prema Spahi i JMO-u u historijskoj nauci još uvijek nije

Premda se u nacionalnom smislu izjašnjavao kao Hrvat, Čaušević je bio daleko od nacionalnog hrvatstva kako ga je doživljavala hrvatska inteligencija njegovog vremena. Početkom 1926. godine za srpsku štampu je izjavio da su bosanskohercegovački muslimani po svemu bliži Srbima, a naročito po inatu.³⁸ Njegov cjelokupni angažman svjedoči da su njegove prioritete prvenstveno određivale vjerske, kulturne i društvene potrebe Bošnjaka, kojim je težio pomoći koristeći se iskustvima muslimanskih reformatora i poticajima naprednih krugova u domovini. Nije bez osnova srpski političar i kulturni radnik Šćepan Grđić rekao za Čauševića da nije bio nacionalno svjestan ni kao Hrvat ni kao Srbin. "Bio je Bošnjak, i značenje te riječi prelazilo je kod njega granicu provincijalizma. Sav svoj život i sav svoj rad posvetio je jedino muslimanskom

cjelovito istražen i rasvijetljen. Premda je upravo Spaho bio jedan od najaktivnijih zagovornika Čauševićevog dolaska na položaj reisul-uleme 1913. godine (Jahić A. 2012. b. 73-74.), ponajprije je zabrinjavajući sigurnosni i politički položaj Bošnjaka u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zajedno sa nespornom političkom snagom te pozicijom koju je JMO imala u vakufsko-mearifskoj upravi, približio gledišta reisul-uleme i vodeće bošnjačke stranke i usmjerio ih ka saradnji i razumijevanju. U aprilu 1920. godine Čaušević je "trojici delegata" Centralnog odbora JMO-a priznao da se stanje muslimana poboljšalo nakon formiranja JMO, te da je i njegov položaj reisul-uleme "postao čvršći" nego što je bio "prije provođenja Muslimanske Organizacije." Dodao je da nikad nije osjećao jaz prema JMO-u, premda je u više prilika različitim političkim subjektima govorio da je kao reisul-ulema izvan i iznad stranaka. "Ja cijenim i vaš i njihov realan i po muslimane koristan rad te sam spreman potpomagati vas na tom hairli putu svim svojim silama". "Naš razgovor s reis-ul-ulemom." *Pravda*, god. II, br. 39 (144). Sarajevo: 10.4.1920. 1. U prvoj polovini dvadesetih, Čaušević je u JMO-u gledao prirodni saveznika u borbi za veća prava bosanskohercegovačkih muslimana, ali je od 1927. godine, temeljem uvida u posljedice stranačke politike po materijalnu osnovu i funkcionalnost Islamske zajednice, počeo napuštati poziciju bezuvjetne saradnje sa JMO te voditi samostaliju politiku i prema državnim vlastima i prema vakufsko-mearifskoj upravi i prema širim muslimanskim masama. Premda zakamuflirano vjerskim i kulturnim imperativima, Čauševićovo prisustvo na Konferenciji inteligencije 6. 12. 1927. godine, koja je pripremala obilježavanje 25. godišnjice "Gajreta", bilo je pouzdana indikacija narastajućeg jaza između muslimanskog vjerskog poglavice i najjače bošnjačke partije. Nasuprot JMO-u, Čaušević je javno podržao šestojanuarsku diktaturu, vjerujući "da će Najviši faktor u Zemlji, Vrhovni Gospodar Države, otkloniti sve što smeta napretku i sreći našeg troimenog naroda". "Reis-ul-Ulema o novom stanju". *Politika*, god. XXVI, br. 7440. Beograd: 17. 1. 1929. 3. Međutim, samo godinu dana kasnije bio je u prilici sagledati svu beznadežnost svoje pozicije bez političko-stranačkog zaleđa kada mu je ministar pravde dr. Milan Srškić, podržan protujemovskim elementima, nametnuo vjersko zakonodavstvo ignorirajući prijedloge i rješenja u koje je Čaušević polagao nadu da će, uz blagoslov države, postati novi pravno-institucionalni okvir Islamske zajednice. Opširnije: Jahić A. 2010.a. 343-366.

³⁸ Hadžijahić M. 1990. 149.

dijelu našeg naroda, i to ne samo po svome položaju, kao vjerski starješina, nego i prije toga, i po svojim osjećajima, i po svome uvjerenju”.³⁹ Grđić navodi da se Čaušević vodio jedino interesima muslimana i da se nije obazirao hoće li se njegov rad svidjeti nemuslimanima. Jedina orijentacija, i jedina simpatija o kojoj bi se kod Čauševića moglo govoriti, mogla je biti samo ona prema Turskoj, koja inače kod muslimana ne jenjava.

Čaušević nije bio prepreka prihvatanju prisutnih plemenskih identifikacija od strane bosanskohercegovačkih muslimana. U decembru 1927. novinaru *Politike* izjavio je da se muslimanima prije ujedinjenja 1918. godine “preko hodža tumačilo” da je musliman i Turčin istovjetno “i da su oni zapravo Turci”. Međutim, dodao je, to je bila zabluda koja se mora popraviti “savremenim i ispravnim vaspitanjem”. Promjene u pogledu nacionalne svijesti muslimana doći će kao posljedica “opšte emancipacije i punog saživljavanja” muslimana sa ostalim narodom u Kraljevini.⁴⁰ Čaušević, međutim, nije želio prihvatiti, kao ni bošnjački politički prvaci tokom dvadesetih, da se vjerska zajednica i prosvjetne ustanove Bošnjaka instrumentaliziraju za nacionalističke i hegemonističke ciljeve vladajućih elita. Želio je depolitiziranu Islamsku zajednicu i škole koje će biti isključivo hramovi prosvjete.

Preko “Gajreta” do nacije

Nakon uspostave šestojanuarske diktature stvorene su pretpostavke da Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, pored svoje vjerske i vjersko-pro-

³⁹ IAS. Zbirka: FS, kut. 8. Šćepan Grđić, Džemaludin Čaušević – In memoriam.

⁴⁰ A.K. “Značajna izjava Reis-ul-Ulema”. *Politika*, god. XXIV, br. 7048. Beograd: 10. 12. 1927. 3. Dotična izjava bila je dijelom šireg Čauševićevog očitovanja u kojem se reisul-ulema založio za emancipaciju muslimanske žene i reformu vakufa. Samo nekoliko dana nakon nje štampa je donijela pozitivne komentare iz Beograda: “Politički krugovi se čude, kako je mogla da se ovako dugo održava rezervisanost vlade prema g. Čauševiću tim prije, što on u svojim izjavama naglašava potrebu nacionalizovanja muslimana”. “Muslimanska vjerska zajednica”. *Večernja pošta*, god. VII, br. 1935. Sarajevo: 13. 12. 1927. 1. Usto, Čauševićeva “nacionalna izjava” stavljena je i u kontekst novog zakonskog projekta o muslimanskoj vjerskoj zajednici Kraljevine SHS, usaglašenog između Čauševića i ministra vjera Dragomira S. Obradovića, koji je podrazumijevao zasebnost upravnih područja muslimana u Bosni i Hercegovini i onih u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji, čime se respektiralo da u Bosni i Hercegovini žive muslimani “naše narodnosti samo druge vere”, dok “u Južnoj Srbiji (...) ima ne dve već tri narodnosti: Srba, Turaka i Arnauta”. “Ministar vera o našem verskom problemu”. *Politika*, god. XXIV, br. 7055. Beograd: 17. 12. 1927. 7.

svjetne uloge, preuzme i širu društvenu misiju kulturnog preporoda i nacionalnog razvoja muslimana. Za prvake Srpskog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" to je značilo priliku da se preko vjerske zajednice, njenih institucija i resursa radi na "nacionalizovanju muslimana" u skladu sa ideologijom društva koje se zalagalo da muslimani prihvate srpsku nacionalnu identifikaciju. Na svojoj godišnjoj skupštini od 7. jula 1929. godine "Gajret" je zvanično usvojio srpsku nacionalnu oznaku u nazivu društva, čime je još snažnije ispoljio svoje namjere u pogledu realizacije svog nacionalnog programa.⁴¹ Premda isticanje plemenskog obilježja nije bilo u izravnoj koliziji sa šestojanuarskim Zakonom o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi,⁴² rad pod srpskim imenom odudarao je od glavnih intencija Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, kojim je inaugurirana nova državno-nacionalna ideologija integralnog jugoslavenstva. Kada je dekretom ministra pravde dr. Milana Srškića od 1. septembra 1930. godine imenovano novo Vakufsko-mearifsko vijeće u Sarajevu, položen je temelj zajedničke kulturno-nacionalne akcije gajretovskih prvaka, na čelu sa dr. Avdom Hasanbegovićem, i prorežimski orijentirane visoke uleme, unutar koje su glavnu ulogu imali novi reisul-ulema hafiz Ibrahim ef. Maglajlić i predsjednik Ulema-medžlisa u Sarajevu Salim ef. Muftić.

Iz dokumentacije Vjerskog odjeljenja Ministarstva pravde u Beogradu može se zaključiti da je među visokom ulemom potkraj dvadesetih godina XX stoljeća preovladavala srpska narodnosna identifikacija, uključujući samog Maglajlića, koji se ranih dvadesetih nije izjašnjavao ni kao Hrvat ni kao Srbin i čija je stranka – Jugoslavenska muslimanska narodna organizacija (JMNO) – bila na poziciji *autentičnog jugoslavenstva*, koji su, navodno, Spaho i JMO napustili. Ne može se sa sigurnošću reći koje su faktori bili određujući u nacionalnoj orijentaciji dotične uleme, ali se može pretpostaviti da su učestali pritisci na Islamsku zajednicu, naročito ugrožavanje njenog auto-

⁴¹ O promjeni "Gajretovog" naziva opširnije: Kemura I. 1986. 189-197.

⁴² Član 3. dotičnog zakona podrazumijevao je zabranu i rasturanje svih političkih stranaka s vjerskim ili plemenskim obilježjem, kao i zabranu i rasturanje svih udruženja i političkih stranaka koje podstiču na nasilje prema državnim vlastima, na ugrožavanje javnog mira i dovođenje u opasnost javnog poretka te koje vrše propagandu ili uvjeravanje drugih lica da treba promijeniti postojeći poredak u državi. Ostala udruženja nisu spomenuta. "Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi". *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. XI, br. 9-IV. Beograd: 11. 1. 1929. 55.

nomnog poretka, praćeni izraženom srpskom dominacijom u državi, imali udjela u jaćanju srpske nacionalne ideje meću ulemom u Bosni i Hercegovini. Tako su se u dotićnom vremenu, pored ostalih, kao Srbi izjašnjavali: sekretar Muftijstva tuzlanskog hafiz Ahmed ef. Redžepašić,⁴³ sekretar Muftijstva sarajevskog Hasan ef. Heremić,⁴⁴ ćlan Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiz Mehmed ef. Okić,⁴⁵ koji je pokrivaio referat vjerske organizacije i propagande, potom sekretar Muftijstva banjalućkog Mustafa ef. Nurkić,⁴⁶ bivši travnićki muftija Husni ef. Numanagić⁴⁷ i sekretar Muftijstva mostarskog Hasan ef. Nametak.⁴⁸ Bilo je, dakako, pripadnika uleme koji su kontinuirano izražavali svoju srpsku nacionalnu orijentaciju, poput banjalućkog i tuzlanskog muftije, kasnijeg ćlana Ulema-medžlisa, Muhameda Ševketa ef. Kurta, koji je zajedno sa mitropolitom Popovićem pozdravio sjedinjenje kotareva Banjalućkog okruga sa Srbijom potkraj novembra 1918. godine, bio je ćlan tuzlanske delegacije na sahrani kralja Aleksandra Karađorđevića u Beogradu i u raznim prilikama se zauzimaio za svoje sugrađane srpske narodnosti.

Nastojanja režima da se preko saradnje gajretovskih prvaka i prorežimske uleme ostvari utjecaj na Islamsku zajednicu i ukupno muslimansko društvo naišla su, međutim, na nepremostive prepreke već na samom početku rada nove uprave. Predsjednik "Gajreta" i podban Drinske banovine dr. Avdo Hasanbegović ostao je kratkih rukava kada je u septembru 1930. pokušao osigurati potporu vlastitim kadrovskim rješenjima, uključujući njegovu kandidaturu za ćlno mjesto u Vakufsko-mearifskom vijeću u Sarajevu. Na njegovu listu kandidata oštro je reagiraio predsjednik Ulema-medžlisa Salim ef. Muftić, koji je osporio pravo Hasanbegoviću da obavlja bilo kakvu funkciju u Vijeću, s obzirom na službeni položaj koji ima u hijerarhiji državne uprave, dok je njegovu listu za Upravni odbor Vijeća odbacio, jer su ponuđeni ljudi, kako je istakao, za koje se ne može reći da predstavljaju bilo koji stalež – hodže,

⁴³ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-120. Službenićki list Hafiz Ahmeda Redžepašića.

⁴⁴ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-121. Službenićki list Hasana Heremića.

⁴⁵ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-119. Službenićki list Hafiz Mehmeda Okića.

⁴⁶ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-119. Službenićki list Mustafe Nurkića.

⁴⁷ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-119. Službenićki list Husnije Numanagića.

⁴⁸ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-119. Službenićki list Hasana Nametka.

čaršiju ili inteligenciju.⁴⁹ Hasanbegović je obavijestio članove Vijeća da mu uslijed Muftićevog stava nije moguće učestvovati u radu Vijeća sve dok od nadležnog ministra i svojih pretpostavljenih ne dobije daljnja uputstva i naređenja. Ovakvim svojim pristupom Hasanbegović je demonstrirao ono protiv čega se izjašnjavao Muftić – vođenje vakufsko-mearifskih poslova po diktatu državne vlasti, bez ikakve autonomije i slobodnog odlučivanja. Optužujući Hasanbegovića da ruši i ono malo samostalnosti koju Islamska zajednica ima prema novom zakonodavstvu, Muftić je bez većih poteškoća osigurao većinsku podršku vijećnika svojoj listi glavnih vakufskih funkcionera, na kojoj su se našli “najstaknutiji nacionalni i prosvjetni radnici” – ing. Suljaga Salihagić, dr. Ibrahim Hadžiomerović, Ibrahim Sarić, ali i Muhamed Ševket ef. Kurt, hafiz Šakir ef. Mesihović i Osman ef. Sikirić. Autoritativni Salim ef. Muftić, bivši sarajevski muftija, višegodišnji član Glavnog odbora “Gajreta” i ličnost za koju je ban Drinske banovine pisao da je bio saradnik i pratilac misli umrlog Osmana Đikića,⁵⁰ očitio naklonjen ideji saradnje muslimana i pravoslavnih, nije oklijevao na čelne pozicije u vakufu dovesti gajretovce i prosrpski orijentiranu inteligenciju i ulemu, ali se postarao da to ne budu ljudi koji bi mogli ugroziti njegovu rukovodnu poziciju i autoritet, odnosno njegove poglede na interese i prioritete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Ti interesi i prioriteti bili su beskrajno daleko od vizija razvoja Islamske zajednice koju je imala svjetovna inteligencija okupljena oko “Gajreta”. “Gajretovi” radnici težili su iskoristiti šestojanuarski režim za jačanje srpske nacionalne ideje među muslimanima, naročito među omladinom koja su obrazovala u vjersko-prosvjetnim zavodima pod nadzorom Islamske zajednice, poput *Fevzije medrese* u Travniku, čiju je upravu Glavni odbor “Gajreta” bezuspješno nastojao staviti pod svoju kontrolu.⁵¹ Prvi čovjek “Gajreta” dr. Avdo Hasanbegović nadao se da će novo doba, bez JMO-a koja se javno opirala širenju plemenske propagande među bošnjačkom djecom u školama za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,⁵² osigurati prevlast “nacionalno svjesne inteligencije” u prosvjetnim ustanovama gdje su se oblikovali budući bošnjački

⁴⁹ Jahić A. 2010.a. 383.

⁵⁰ AJ. Zbirka: MSt, sign. 37-48-310. Ban Drinske banovine. Gospodinu pretsedniku Ministarskog saveta i ministru inostranih poslova g. Dr. Milanu Stojadinoviću. Datum: 24. 6. 1937.

⁵¹ Kemura I. 1986. 202-203.

⁵² Jahić A. 2010.b. 269.

intelektualci, što je značilo potiskivanje nacionalno neangažiranih i prohrvatski usmjerenih profesora. Druga dimenzija "Gajretove" vizije, svakako u vezi sa prvom, bio je zagovor korjenite reforme muslimanskog srednjoškolskog obrazovnog sistema, na kojoj je posebno insistirao predsjedavajući Vakufsko-mearifskog vijeća banjalučki inženjer Suljaga Salihagić. Salihagić i njegovi istomišljenici isticali su da Islamska zajednica nema koristi od održavanja brojnih medresa po bosanskohercegovačkim srezovima, s obzirom na njihovu mizernu materijalnu osnovu, ali i njihov konačni proizvod – hiperprodukciju imamskog staleža koji ne odgovara ni duhu vremena, ni potrebama islama u Bosni i Hercegovini. Umjesto postojećih sreskih medresa, Salihagić je u septembru 1932. godine predložio osnivanje samo tri srednje medrese – u Tuzli, Bihaću i Konjicu (ili Mostaru), u trajanju od šest godina, sa nastavom u kojoj bi jednaku važnost imala i vjerska i svjetovna komponenta.

Ulema-medžlis u Sarajevu, nadležan za očitovanje o Salihagićevoj inicijativi, ocijenio je njegov prijedlog besmislenim i odbacio svaku pomisao o ukidanju ijedne medrese u Bosni i Hercegovini. Time je jasno ispoljen stav visoke uleme u strukturama Islamske zajednice o inicijativama svjetovne inteligencije u prilog modernizacije vjersko-prosvjetnog života s akcentom na razvoj nacionalne svijesti i veće prisustvo muslimana u društvenim i kulturnim tokovima Jugoslavije. Privrženost nacionalnim idealima bila je, uglavnom, paravan iza kojeg se krila nespремnost uleme na promjene institucionalnog okvira njenog društvenog djelovanja. Kao ni u Čauševićeva doba, ni za vrijeme Maglajlića i Muftića, koji su bez zazora demonstrirali svoju promonarhijsku i prorežimsku usmjerenost,⁵³ ulema nije željela da ustanove Islamske zajednice budu oruđe širenja nacionalne propagande među muslimanima, što se može razumjeti kao izraz naglašenog konfesionalizma, ali i potpore muslimanstvu kao supstratu njihove nacionalno-društvene posebnosti. Ova tendencija, čini se, posebno je došla do izražaja u drugoj polovini tridesetih, kada je vjerska hijerarhija pod vodstvom Fehima Spaha⁵⁴ donijela niz propisa u funkciji zaštite i

⁵³ Pogledati: ATK. Fond: BMT, kutija 2. Muslimani Kraljevine Jugoslavije. Maglajlićeva poruka Muslimanima nakon ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića. Također pogledati: *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*. 2009. 321. 349.

⁵⁴ Posljednji reisul-ulema u monarhističkoj Jugoslaviji Fehim ef. Spaho (1877-1942) osjećao se, poput Čauševića, Hrvatom, ali je njegov međuratni angažman uglavnom bio u znaku muslimanstva i jugoslavenstva. Prema izjavi Nurije Rašidkadića, Spaho je, nakon promjene u "Gajretovom" nazivu, izjavio u Goraždu da ne razumije svrhu promjene naziva u smislu

jačanja islamske duhovne i tradicijske posebnosti jugoslavenskih muslimana.⁵⁵

Razočaran konzervativnim ponašanjem uleme u Vakufsko-mearifskom vijeću, Suljaga Salihagić je 1933. dao ostavku na sve funkcije u vakufsko-mearifskoj upravi i obavijestio ministra pravde o razlozima svog povlačenja. U opsežnoj predstavi ministru Salihagić je konstatirao da su propali pokušaji modernizacije bosanskohercegovačkih muslimanskih institucija i približavanja muslimana evropskoj kulturi i civilizaciji, ali i veće identifikacije Islamske zajednice sa narodom i državom, primarno uslijed velikih ustavnih ovlasti ulemanskog staleža, koji je pokazao krajnju nesprijetnost da bilo šta mijenja u svojim nazorima i načinu rada.⁵⁶ Ulema je optužena da mrzi “Gajret” i da čini

“srpsko”, s čim se on ne slaže, “jer nema srpstva bez krsne slave”. Međutim, na saslušanju u Direkciji policije u Sarajevu Spaho je negirao izjavu svjedoka, tvrdeći da se zalagao za jugoslavenstvo kakvo zagovara šestojanuarski režim. Vidi: Kemura I. 1986. 196. Statusno vezan za državne vlasti, Spaho se čvrsto držao jugoslavenskog režima, koji ga je, nakon ulaska u Stojadinovićevu vladu njegovog brata Mehmeda, prvo 1936. postavio na funkciju naiba za Islamsku vjersku zajednicu u Sarajevu, a zatim 1938. i na položaj reisul-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Protiv Spahinog izbora odlučno je ustala prohrvatska MO Hakiye Hadžića i drugi protivnici JMO/JRZ. Pogledati: AJ. Zbirka: MSt, sign. 37-48-310. Pomoćnik bana Drinske banovine Gospodinu Dr. Milanu Stojadinoviću, Pretsedniku ministarskog saveta Beograd. Datum: 7. 5. 1938; AJ. Zbirka: MSt, sign. 37-48-310. Spis 48-437. Tražimo ostavku Fehima Spahe. Potpis: Muslimani akademičari Sarajevo; AJ. Zbirka: MSt, sign. 37-48-310. Spis 48-439. Islamski grobari. Potpis: El Hakkul Murr; GHB. Zbirka: ZRDA, sign. A-220/B. Podkopavanje islamskih temelja. (Povodom izbora Reis-ul-uleme i članova Ulema medžlisa). Potpis: Mumin-hakka. Datum: 22.3.1938; AJ. Zbirka: MSt, sign. 37-25-197. Spis 25-416. Protuislamski rad Dra Mehmeda Spahe. Potpis: Mudžtehid. Datum: 14. 4. 1938. Sredinom 1940. godine reisul-ulema Spaho je ustalasio bošnjačku javnost kada je, kako je prenijela *Jugoslovenska pošta*, pred muslimanskim studentima okupljenim u Hrvatskom akademskom klubu “Musa Ćazim Ćatić” pri “Narodnoj uzdanici” u Zagrebu izjavio kako je “Narodna Uzdanica” osnovana kao “bolje” društvo u odnosu na “silom oteti” [prosrpski] “Gajret”, poručujući studentima da uporedo sa življenjem po islamskim načelima čuvaju i svoje “nacionalno osvjedočenje, jer nam je budućnost u tome.” Usporediti: Kemura I. 1986. 247-248; Hasanbegović Z. 2007. 124-125. Bez obzira na stvarni smisao navedenih riječi, Spaho je nastavio izražavati privrženost Jugoslaviji i vladajućem poretku, pa je 28.3.1941. uputio okružnicu Ulema-medžlisima, džematskim imamima i svim vjerskim službenicima Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji u kojoj ih je obavijestio o stupanju na prijestolje kralja Petra II Karadorđevića i o telegramu koji je poslao mladom kralju uvjeravajući ga “o nepokolebivoj odanosti i ljubavi muslimana prema Previšnjem Prijestolju i dragoj nam domovini Kraljevini Jugoslaviji”. ATK. Fond: BMT, kutija 3. Okružnica.

⁵⁵ O tome opširnije: Jahić A. 2010.a. 599-603.

⁵⁶ AJ. Fond: MP, sign. 63VO-136. Gospodinu ministru pravde Beograd – Suljaga Salihagić, ostavka na predsjedništvu vakufa.

sve da mu oteža njegovu prosvjetnu i nacionalnu misiju. Nakon povlačenja svjetovne inteligencije iz vakufsko-mearifskih struktura ulema je imala punu dominaciju u ustanovama Islamske zajednice, koja je zadržana do novog ustava Zajednice 1936. godine i uvođenja laicizacije u njen upravni sistem.

Zaključak

U svom spisateljskom i društvenom angažmanu bosanskohercegovačka ulema između dva svjetska rata nije se naročito bavila nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, uključujući pitanje nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka. Pripadnici uleme lojalno su prihvatili vladajuće nacionalne paradigme i u njima se prepoznavali, ali to prepoznavanje nije imalo bitnijeg odraza na njihov rad među Bošnjacima, koji je ostajao u granicama vjerskih i vjersko-prosvjetnih ciljeva. Individualni nacionalni identiteti uleme, općenito gledano, nisu imali supstancijalnu, već prvenstveno pragmatičnu i utilitarnu pozadinu, određenu njihovim interesima na vjerskom, statusnom i personalnom planu, temeljem kojih su djelovali u organima i tijelima Islamske zajednice, ali i ulazili u izborne kampanje i političke okršaje. Međuratna bosanskohercegovačka ulema nije imala konzistentno gledište na nacionalno pitanje u Jugoslaviji, što je u određenom smislu pomoglo očuvanju i jačanju muslimanskog/bošnjačkog nacionalnog identiteta, koji će zvanično biti priznat za vrijeme komunističke vladavine tokom šezdesetih godina XX stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

- Fond: Veliki župan Sarajevske oblasti (VŽSO)
- Fond: Zemaljska vlada (ZV)

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):

- Fond: Ministarstvo pravde – vjersko odjeljenje (MP)
- Zbirka: Milan Stojadinović (MSt)

Arhiv Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (ARIZBH):

- Fond: Ulema-medžlis (UM)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK):

- Fond: Behram-begova medresa Tuzla (BMT)

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

- Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom (ZRDA)

Istorijski arhiv, Sarajevo (IAS):

- Zbirka: Fehim Spaho (FS)
- Zbirka: Šerif Arnautović (ŠA)

b. Objavljeni izvori

- *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*. 2009. Sabrao i uredio: Dr. Andrej Rodinis, knjiga 1 (1929-1931). Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

c. Štampa

- *Domovina* (Sarajevo). 1921.
- *Dulistan* (Sarajevo). 1926.
- *El-Hidaje* (Sarajevo). 1941.
- *Hikmet* (Tuzla). 1929.
- *Krajiški dnevnik* (Banja Luka). 1922.
- *Osvit* (Sarajevo). 1942.
- *Politika* (Beograd). 1927. 1929.
- *Pravda* (Sarajevo). 1920.
- *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd). 1929.
- *Večernja pošta* (Sarajevo). 1927.

LITERATURA

a. Knjige

- Bećirović D. 2012. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Čokić H. 1999. *Tri stoljeća porodice Čokić*. Tuzla: Medžlis Islamske zajednice Tuzla.
- Čokić I. H. 1928. *O teset-turu (pokrivanju muslimanki)*. Tuzla.
- Filandra Š. 1996. *Bošnjaci i moderna*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar Sarajevo.
- Hadžijahić M. 1990. *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* [drugo izdanje]. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb.
- Halilbegović N. 2000. *Ali Riza ef. Prohić – život i djelo*, Sarajevo: HALKOMEX d.o.o. Sarajevo.
- Hasanbegović Z. 2007. *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*. Zagreb: Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Hasanbegović Z. 2012. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Imamović M. 2008. *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Jahić A. 2004. *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: BZK Preporod - Općinsko društvo Tuzla, BosniaArs.
- Jahić A. 2010.a. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Kamberović H. 2011. *Hod po trnju – Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Karić E. 2003. *Bosanske muslimanske rasprave*. I-VII, I, Sarajevo: Sedam.
- Kemura I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša – Sarajevo.

- Mešić A. 1998. *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*. Priredio: Amir Brka. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
- Purivatra A. 1999. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca* [treće izdanje]. Sarajevo: Bosanski kulturni centar Sarajevo.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo.
- Traljić M. 1998. *Istaknuti Bošnjaci* [drugo izdanje]. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

- Durmišević E. 2002. “Džemaludin Čaušević i pravni položaj reis-ul-uleme od 1918. do 1930.” u: *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*. I. Priredili: Enes Karić i Mujo Demirović. Sarajevo: Ljiljan. 124-145.
- Hasani M. 2011. “Stavovi Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije o političkom angažmanu njenih službenika”. *Prilozi 40*. Sarajevo: Institut za istoriju. 231-244.
- Jahić A. 2010.b. “O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji”. u: *Facing the Past, Searching for the Future: The History of Yugoslavia in the 20th Century*. Sremska Kamenica: Institute for historical justice and reconciliation – Hague, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenja – Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije – Sremska Kamenica. 263-280.
- Jahić A. 2011. “Vjerske i kulturne prilike Bošnjaka Cazinske krajine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)”. *Bošnjačka pismohrana 10/32-33*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 93-108.
- Jahić A. 2012.a. “Neka zapažanja o Bošnjacima za vrijeme monarhističke Jugoslavije”. *Bošnjačka pismohrana 11/34-35*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 85-96.
- Jahić A. 2012.b. “O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine”. *Prilozi 41*. Sarajevo: Institut za istoriju. 59-78.
- Karić E. 1999. “Širina Handžićeva djela”. u: Handžić M. *Tefsirske i hadiske rasprave*. Sarajevo: Ogledalo Sarajevo. 5-44.
- Karić E. 2012. “Aspects of Islamic Discourse in Bosnia-Herzegovina from Mid 19th till the End of the 20th Century: A Historical Review”. *Şehrâyîn 2012*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag. 285-303.

- Kasumagić I. 1996. “Hadži Mehmed ef. Handžić – život i djelo”. *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću održanih u Sarajevu i Zenici*. Sarajevo: EL-HIDAJE – Udruženje uleme BiH – Glavni odbor Sarajevo. 17-20.
- Kujraković N. 2009/2010. “Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje između dva svjetska rata”. *Bošnjačka pismohrana 9/28-31*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 55-64.
- Pelesić M. 2009. “Drijemanje na ramenu vremena ili žudnja za vlašću predvodnika iznad nada i strahova sunarodnjaka (Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma Imperije i rođenja Kraljevine)”. *Historijska traganja 3*. Sarajevo: Institut za istoriju. 51-89.

Summary

THE ATTITUDE OF BOSNIAN ULEMA TOWARDS THE NATIONAL QUESTION IN THE YUGOSLAV KINGDOM

This paper deals with several questions: general views of the Bosnian Muslim religious officials – *ulema* – on the issue of nation and nationalism in the Yugoslav kingdom (1918-1941); their attitudes towards the ruling national paradigmas during different phases of the first Yugoslavia; the extent to which their national orientations influenced national views and consciousness of broad Muslim/Bosniak masses and whether the individual national identities of the ulema had substantial or only pragmatic and profitable background. In this work the author argues and explains that the interwar Bosnian ulema, primarily interested and devoted to their religious, class and personal priorities, did not have a consistent viewpoint on the national question in Yugoslavia, thereby helping the preservation and strengthening of the separate Bosnian Muslim/Bosniak national identity, which would be officially recognized during the Communist regime in the sixties.

Key words: Bosnian ulema, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia, the Yugoslav Muslim Organization, Islam, identity, politics

Translated by the author

UDK 324:323.2 (497.6) "1920"
Izvorni naučni rad

"NAŠA IZBORNA BORBA", MEĐUSTRANAČKI SUKOB I U BOSNI I HERCEGOVINI UOČI IZBORA ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU 1920. GODINE

Enes S. Omerović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U radu se na osnovu arhivske građe i stranačke štampe analiziraju međustranački odnosi, odnosno verbalni i fizički sukobi između aktivista i pristalica političkih stranaka koje su djelovale na prostoru Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do izbora za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920. godine.

Ključne riječi: Kraljevstvo SHS, Bosna i Hercegovina, međustranački sukobi, Komunistička partija Jugoslavije, Jugoslovenska socijaldemokratska stranka, Jugoslovenska demokratska stranka, Narodna radikalna stranka, Srpska narodna organizacija, Savez težaka, Jugoslovenska muslimanska organizacija, Hrvatska pučka stranka, Hrvatska težačka stranka.

Uvodne napomene

Jedan od segmenata rada političkih stranaka u Bosni i Hercegovini i cijelom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca odnosio se na komunikaciju sa političkim protivnicima i neistomišljenicima. Vanjske manifestacije ovakve komunikacije bile su javno omalovažavanje i diskreditiranje protivnika, njihovih političkih stavova i akcija, ali i sprečavanje normalnog rada na terenu među

stanovništvom. Krajnji rezultat takvih nastojanja bili su međustranački sukobi čiji intenzitet stalno raste s tačkom kulminacije 20. juna 1928. godine, kada je Puniša Račić, poslanik Narodne radikalne stranke, sa skupštinske govornice pucao na poslanike Hrvatske seljačke stranke – Stjepana Radića, Pavla Radića, Đuru Basaričeka, Ivana Pernara i Ivana Grandu.

Informacije o međustranačkim sukobima u periodu između dva svjetska rata možemo pronaći u postojećim radovima (monografijama, člancima i raspravama) koje govore o političkom diferenciranju i stranačkom organiziranju u Bosni i Hercegovini.¹ Međutim, u tim radovima međustranački sukobi u periodu od stvaranja Kraljevstva SHS do održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu nisu obrađeni u dovoljnoj mjeri. Međustranački sukobi u Bosni i Hercegovini u ovom periodu svakako nisu imali onaj intenzitet kao u godinama nakon donošenja Vidovdanskog ustava i vjerovatno je to i jedan od razloga zašto se o ovom pitanju do sada pisalo samo usput.

Akteri međustranačkih sukoba

Akteri međustranačkih sukoba bile su praktično sve političke grupe i stranke koje su djelovale u Bosni i Hercegovini. Politički život u Bosni i Hercegovini počeo je oživljavati u drugoj polovini 1918. godine, ali do kraja godine, uz rijetke izuzetke, gotovo da nije bilo organiziranog stranačkog života. Uoči i nakon prevrata, te u prvim mjesecima postojanja Kraljevstva SHS bosanskohercegovački političari angažirali su se u radu privremenih institucija vlasti, a tek sa njihovim zamiranjem počeo je i ozbiljniji rad na oživljavanju stranačkog života u Bosni i Hercegovini. Iako je rad na političkom grupiranju u Bosni i Hercegovini vidljiv još od oktobra 1918. godine, do ozbiljnijeg rada na organiziranju političkih stranaka došlo je tek početkom 1919. godine, a političko diferenciranje nastavilo se i tokom 1920. godine. Kao i u austrougarskom periodu, stranačko grupiranje u Bosni i Hercegovini vršeno je oko listova i uglavnom na vjersko-nacionalnoj osnovi. Karakteristično je da gotovo nijedna prijeratna stranka nije obnovila rad, mada je dio političara iz tih organizacija prije ili poslije uzeo aktivnog učešća u radu novih stranaka, kao i to da se većina stranačkih organizacija uklopila u veće političke stranke i pokrete

¹ Šehić N. 1991; Purivatra A. 1999; Išek T. 1981; Matković H. 1963; Milenković T. 1965; Kraljačić T. 1969; Kraljačić T. 1970/71. (1973); Gligorić B. 1970; Gaković M. 1982; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 1990; Išek T. 1991; Matijević Z. 1992.

sa središtima van Bosne i Hercegovine. Pored vjersko-nacionalnog momenta, političko diferenciranje unutar Bosne i Hercegovine odvijalo se uglavnom oko stavova o agrarnom pitanju i unutrašnjem uređenju države, a unutar tog pitanja o položaju Bosne i Hercegovine unutar Kraljevstva SHS.²

U procesu političkog diferenciranja u Bosni i Hercegovini hrvatski političari i stanovništvo uglavnom su se okupili oko Hrvatske pučke stranke, koja se u velikoj mjeri oslanjala na Slovensku ljudsku stranku i Hrvatsku težačku stranku, a ona je oslonac pronalazila u Hrvatskoj zajednici u Zagrebu. Dominantna muslimanska stranka vrlo brzo postaje Jugoslovenska muslimanska organizacija, dok su ostale muslimanske stranke i grupacije (Muslimanska težačka stranka, Muslimanska narodna stranka itd.) imale samo marginalnu ulogu. Srpsko biračko tijelo u Bosni i Hercegovini moglo se opredijeliti između nekoliko stranaka čiji su se programi kretali od ekstremnog srpskog nacionalizma do integralnog jugoslavenstva. Značajnu ulogu imale su Radikalna stranka i Težačka organizacija, odnosno Savez težaka, dok Čokorilova Srpska narodna organizacija i druge političke organizacije nisu uspjele osigurati značajniju podršku među Srbima u Bosni i Hercegovini. Na osnovama koje su bile šire od nacionalnih i vjerskih bila je zamišljena i djelovala je Jugoslovenska demokratska stranka, koja je uspjela okupiti različite političke grupacije iz cijelog Kraljevstva SHS. Na tlu Bosne i Hercegovine ova stranka uspjela je okupiti nekolicinu istaknutih političara iz redova i Srba i Hrvata i muslimana, te je imala značajnu ulogu u upravljanju zemljom, ali i pored toga nije uspjela osigurati značajniju podršku među bosanskohercegovačkim stanovništvom. Jedna od rijetkih stranaka koja nije formirana na vjersko-nacionalnoj osnovi i jedina prijeratna stranka koja je nastavila djelovati nakon stvaranja Kraljevstva SHS bila je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, koja je okupljala uglavnom radništvo. Ova stranka uskoro postaje dio šireg pokreta okupljanjem stranaka slične orijentacije u cijelom Kraljevstvu SHS, pa nastaje prvo Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), a zatim Komunistička partija Jugoslavije. Tokom ovog procesa odvajale su se struje (zvonaši, centrumaši) koje nisu uspjele, i pored podrške vlasti, ostvariti značajniji utjecaj među radnicima.³

² Šehić N. 1991. 99-135.

³ Opširnije o političkom diferenciranju i stranačkom organiziranju vidjeti u literaturi navedenoj u napomeni br. 1.

Suparništvo između različitih političkih grupa i stranaka u Bosni i Hercegovini bilo je vidljivo već od prvih dana postojanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i konstantno se pojačavalo s tačkom kulminacije u novembru 1920. godine, neposredno prije održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu. Sukobi su bili verbalni i fizički, a dešavali su se na svim poljima djelovanja političkih stranaka – putem stranačke štampe, u neposrednom kontaktu sa stanovništvom na terenu i radom u Privremenom narodnom predstavništvu. Sve političke grupe i stranke koristile su iste ili slične metode, protivnike su nalazili na svim stranama, ali su najžešći sukobi bili između stranaka koje su pretendirale na isto biračko tijelo. Nije nam namjera na ovome mjestu baviti se analiziranjem političkih programa i programskih razlika između političkih stranaka. Ovdje ćemo se pozabaviti samo vanjskim manifestacijama tih razlika, odnosno oblicima i primjerima verbalnih i fizičkih obračuna.

Stranačka štampa – oruđe za obračun s političkim protivnicima

Stranačka štampa bila je jedno od polja na kome su se političke grupe i stranke sukobljavale. U vrijeme kad su novine bile jedini medij svaka ozbiljnija politička grupa ili stranka posjedovala je vlastiti list kojim je ostvarivana komunikacija s potencijalnim biračima, ali i s političkim protivnicima i neistomišljenicima. Stranački listovi u osnovi su ličili jedni na druge – izlazili su sedmično, trodnevno, dvodnevno ili svaki dan na 4 do 8 stranica, a u posebnim prilikama i s priložima na više stranica. Tiraži stranačkih, ali i drugih listova bili su izuzetno mali i nisu prelazili 2000 primjeraka po jednom broju.⁴ Izuzetak je bio *Glas slobode*, koji je sredinom 1920. godine izlazio u tiražu i do 6000 primjeraka.⁵ Uzroke relativno malim tiražima stranačke štampe u Bosni i Hercegovini možemo potražiti u izuzetno maloj pismenosti, ali i neimaštini, nezainteresiranosti i nepostojanju navike za čitanje. Naravno, broj odštampanih primjeraka jednog lista nije se poklapao s brojem konzumenata štampe jer je stranačka štampa distribuirana ne samo pojedincima nego i brojnim čitaonicama i na taj način je postajala dostupna širem krugu čitalaca, bilo da je čitana ili prepričavana pred većim brojem ljudi. Ipak, bez obzira na ovo, smatra se da broj pretplatnika i čitatelja novina u Bosni i Hercegovini nije prelazio 5% stanovništva.⁶

⁴ Pejanović Đ. 1961. 10-12.

⁵ Karabegović I. 1966. 60.

⁶ Pejanović Đ. 1961. 10-12.

I pored veoma ograničenog broja konzumenata, stranačka štampa predstavljala je značajno oruđe u rukama svake političke grupacije i stranke u komunikaciji s potencijalnim biračima i političkim protivnicima. Ta komunikacija ostvarivana je na različite načine i imala određene šablone koje su primjenjivale sve političke stranke. Pored objavljivanja stranačkih programa i stavova o različitim aktuelnim temama, značajan prostor posvećivan je različitim stranačkim aktivnostima, izvještajima s održanih stranačkih skupština i pouzdaničkih sastanaka, ali za nas je najinteresantnija polemika s listovima drugih stranaka i političkih grupa, te praćenje njihovih aktivnosti i kritiziranje njihovog rada i stavova. Pritom često nisu birana sredstva kojima bi se politički protivnici diskreditirali, omalovažili, uvrijedili itd. To se postizalo praćenjem aktivnosti na terenu političkih protivnika i objavljivanjem izvještaja s njihovih skupština. U pravilu se objavljuju izvještaji o neuspjelim skupštinama političkih protivnika na koje je dolazio mali broj ljudi, na kojima su govornici izviždani, vrijeđani, pa čak i pretučeni i sl. Efekat bi se dodatno pojačavao objavljivanjem izvještaja s vlastitih skupština koje su bile dobro posjećene, koje je masa oduševljeno pozdravljala itd. Kritike stavova i postupaka suprotstavljenih političkih opcija dovodile su do otvaranja polemika u stranačkim listovima koje su povremeno zauzimale toliko prostora da su pojedini listovi bili koncipirani kao odgovor na pisanje drugih. Rječnik komunikacije povremeno je bio izuzetno oštar, posebno neposredno prije održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu. Nisu svi stranački listovi podjednako oštro pisali o protivnicima, ali su se u osnovi svi služili uvredljivim riječima pri opisivanju suparničkih listova i političkih stranaka i grupa, ismijavali fizičke i psihičke osobine pojedinaca, davali im uvredljive nadimke, analizirali njihove aktivnosti prije, tokom i poslije Prvog svjetskog rata itd. Mnogi se nisu ustručavali pritom izvrtati činjenice, pogrešno ih interpretirati, pa čak i izmišljati ili lagati, a sve to kako bi se politički protivnici diskreditirali i učinili manje opasnim u trci za naklonost birača.

Međustranačka "prepucavanja" preko štampe interesantna su zbog nekoliko razloga. Prvo, bilo je slučajeva da su verbalni napadi na političke protivnike korišteni i za izazivanje i raspirivanje međunacionalne i međuvjerske netrpeljivosti. U nekim državama ovakvi slučajevi smatraju se napadom na utvrđeni društveni poredak, a i tada važeći kazneni zakoni tretirali su ovu problematiku.⁷ Drugo, vrijeđanje, omalovažavanje i diskreditiranje političkih

⁷ U §103. Srpskog kaznenog zakona, čiji su dijelovi prošireni i na Bosnu i Hercegovinu 22.

protivnika možemo smatrati vrstom političkog pritiska, a povremeno su članci u stranačkim listovima sadržavali i otvorene prijetnje upućene protivnicima.⁸ I na kraju, atmosfera stvarana polemikom preko štampe lahko se prenosila na teren, gdje su verbalni sukobi ponekad prerastali u fizičke obračune pristalica različitih političkih stranaka i grupa. Prema tome, možemo kazati da su verbalni obračuni u štampi predstavljali uvod u fizičko nasilje, oni se međusobno dopunjuju i daju realniju sliku međustranačkih odnosa u periodu državnopravnog provizorija.

U suštini, sve stranke u Bosni i Hercegovini učestvuju u ovom obliku komunikacije, većina ih polemiše s gotovo svim ostalim strankama, ali se iz svakog stranačkog lista već letimičnim pregledom može uočiti koga je to određena stranka u određenom trenutku smatrala najopasnijim protivnikom. Bazu za analiziranje upotrebe stranačke štampe u obračunu s političkim protivnicima čine stranački listovi koji su izlazili u Sarajevu od 1918. do 1921. godine. Mada je stranačkih listova bilo i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, njihov broj je bio zanemariv, a sarajevska štampa čini se sasvim dovoljnom za analizu ovakve vrste.

Analizi upotrebe štampe u borbi s političkim protivnicima pristupit ćemo primjerom *Glasa slobode*, jedinog predratnog stranačkog lista koji je nastavio izlaziti i nakon stvaranja Kraljevstva SHS.⁹ Kao sindikalni i stranački list, bio

februara 1919. godine, bila je ova odredba: "(...) ko javno jednu klasu žitelstva protivu druge na mrznost i prezrenje draži, da se kazni u novcu od dvesta do tri hiljade dinara, ili zatvorom od tri meseca do tri godine". *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1919, 61. S druge strane, Bosanskohercegovački kazneni zakon tu je bio mnogo određeniji i u §332. stajalo je: "Tko druge poziva, potiče ili nastoji zavesti na neprijateljstvo proti različitim narodnostima (plemenima), vjerezakonskim ili drugim družbama, proti pojedinim razredima ili staležima građanskoga društva, ili proti priznatim zporovima, ili u opće stanovnike u § 111. sl. b) označenih područja i zemalja jedne proti drugima na neprijateljski razdor, kriv je prestupku, u koliko ovo postupanje ne sadržava djelo, koje se teže kazni, a ima se osuditi na strogi zatvor od tri do šest mjeseci". *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* (iz 1879. godine). 1884, 129. Ipak, u dostupnoj arhivskoj građi nismo pronašli slučajeve sankcioniranja spomenutih prijestupa po postojećim zakonima.

⁸ Bosanskohercegovački kazneni zakon tretirao je prijestupe protiv "sigurnosti poštenja", koji su se mogli iskoristiti za sankcioniranje neprimjerene komunikacije između suprotstavljenih političkih opcija. Međutim, država se nije direktno miješala u ovakvu komunikaciju jer je postupak protiv određene osobe mogao biti pokrenut samo na zahtjev osobe koja se smatrala oštećenom. *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* (iz 1879. godine). 1884. 169-174.

⁹ Počeo je izlaziti još 1909. godine i nekoliko puta je mijenjao orijentaciju. U početku izlazi

je okrenut prvenstveno radničkoj klasi. Političke protivnike nalazio je na svim stranama – u državi i njenim predstavnicima, građanskim političkim strankama i strankama sebi slične orijentacije. Logično, najviše se konfrontira s ovim posljednjim, ali iskrica nije manjkalo ni u komunikaciji s građanskim strankama. Kako je izlazio i u trenutku prevrata u Bosni i Hercegovini, na njegovim stranicama možemo pratiti političko diferenciranje i stranačko organiziranje od samih početaka. Gotovo da se nije mogla pojaviti politička stranka a da se to na stranicama *Glasa slobode* ne prokomentira i ne zauzme stav prema njima. Tako već tokom novembra 1918. godine u nekoliko članaka kritički se reagira na djelovanje pojedinih političkih grupa (Ra-De-Na) i tek pokrenutih listova (*Srpska zora*, *Židovska svijest*), ali u njima još uvijek nije bilo mnogo negativne energije.¹⁰ Od početka januara 1919. godine *Glas slobode* kritički se osvrće na političko okupljanje muslimana oko lista *Vrijeme*, a to je nastavljeno i kasnije, kada je *Vrijeme* zamijenila *Pravda*. Kritizira se okupljanje na vjerskoj osnovi, a muslimanski prvaci nazivani su "demagozi", "reakcionari", "feudalci", "konzervativci" itd.¹¹ U jednom od članaka kritizira se "demagog" Sakib Korkut i njegove "nazadnjačke ideje",¹² u drugom se piše o Hamdiji Karamehmedoviću, koji je "toliko skrahirao da je dospio u najnazadniju i najfeudalskiju stranku. Čak je njen potpredsjednik".¹³ Mehmed Spaho je "nazadnjak i čistokrvni feudalac".¹⁴ Jugoslovenska muslimanska organizacija u *Glasi slobode* opisuje se kao "partija reakcionara i mračnjaka, koja okuplja oko sebe age i begove, i

kao list Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine i socijaldemokratsku orijentaciju zadržava sve do Kongresa ujedinjenja u aprilu 1919. godine. Nakon toga postaje list Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), a zatim Komunističke radničke partije Jugoslavije i komunističku orijentaciju zadržava do kraja 1920. godine, kada prestaje izlaziti zbog primjene *Obznane*. Ponovo je pokrenut sredinom maja 1921. godine, ali tada sa reformističkom orijentacijom, koju zadržava do 1929. godine. Karabegović I. 1966. 34.

¹⁰ "Stara pjesma na nov glas". *Glas slobode*, god. VIII, br. 88a. Sarajevo: 11. novembar 1918. 1; "Metod g. Čokorila". *Glas slobode*, god. VIII, br. 90a. Sarajevo: 18. novembar 1918. 1; "Uobraženi demokratizam". *Glas slobode*, god. VIII, br. 91b. Sarajevo: 22. novembar 1918. 1; "Još o cionizmu". *Glas slobode*, god. VIII, br. 93. Sarajevo: 27. novembar 1918. 1.

¹¹ "Političko grupisanje muslimana". *Glas slobode*, god. IX, br. 7. Sarajevo: 11. januar 1919. 1.

¹² "Kako demagog Korkut radi u narodu". *Glas slobode*, god. IX, br.13. Sarajevo: 18. januar 1919. 3.

¹³ "Tragedija jednog muslimanskog političara". *Glas slobode*, god. IX, br.49. Sarajevo: 1. mart 1919. 2.

¹⁴ "Uzroci demisije Dr. Mehmeda Spahe". *Glas slobode*, god. IX, br. 53. Sarajevo: 6. mart 1919. 2.

uopšte sve parazitske elementa[e].¹⁵ *Glas slobode* reagira i na pojavu drugih muslimanskih stranaka i pisanje njihovih listova. Tako je pojava Muslimanske težačke stranke praćena tekstom u kome se, između ostalog, kaže: "Pored svega toga što je ovaj pokret iz osnovice nezdrav radi toga što je 'težački' i još 'muslimanski', on može imati dobrih rezultata na taj način što bi muslimanske seljačke mase otepio od muslimanskih feudalnih partija".¹⁶

U *Glasi slobode* polemika se vodi i s hrvatskim strankama i njihovim stranačkim listovima. Već 15. januara 1919. godine piše se o djelatnosti nekih fratara u Travniku, koje naziva "klerikalno-feudalnim gnijezdom", gdje se pokušava odvratiti radnike od Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.¹⁷ Pišući o sjednici Središnjeg odbora Hrvatske narodne zajednice, koja je održana u Sarajevu 9/10. februara 1919. godine, o ovoj organizaciji se kaže: "Sve u svemu, najvažniji zaključci predstavništva Hrvatske Narodne Zajednice pokazuju koliko su bosanski hrvatski gragjanski političari zaostali i koliko su nesposobni za politiku koja odgovara novome vremenu".¹⁸ Komunikacija je ostvarena i s Hrvatskom pučkom i Hrvatskom težačkom strankom koje su opisane kao reakcionarne, klerikalne, nazadnjačke, odlikuje ih vjerska isključivost i plemenski separatizam,¹⁹ a *Jugoslaviju*, list Hrvatske pučke stranke, naziva "jezuitski list".²⁰

Na stranicama *Glasi slobode* kritiziran je i rad srpskih političkih stranaka i njihovih listova. U nekoliko navrata reagira se na pisanje *Srpske zore*, posebno prvih mjeseci izlaženja ovog lista.²¹ Iako rijetko, kritizira se i pisanje glasila Demokratske stranke u Bosni i Hercegovini, čije pristalice, reagirajući na pisanje *Glasi naroda*, naziva "švercersko-žandarska demokratija".²² Ipak, od građan-

¹⁵ "Nasilja 'Pravdaša' kod vakufskih izbora." *Glas slobode*, god. IX, br. 206. Sarajevo: 19. novembar 1919. 2.

¹⁶ "Muslimanska težačka stranka." *Glas slobode*, god. X, br. 51. Sarajevo: 9. mart 1920. 2.

¹⁷ "I klerikalci dižu rogove." *Glas slobode*, god. IX, br. 10. Sarajevo: 15. januar 1919. 2.

¹⁸ "Hrvatska građanska politika." *Glas slobode*, god. IX, br. 36. Sarajevo: 14. februar 1919. 1.

¹⁹ "Politika obmanjivanja." *Glas slobode*, god. IX, br. 174. Sarajevo: 10. oktobar 1919. 1.

²⁰ "Jezuitski list i socijalističke vođe." *Glas slobode*, god. IX, br. 51. Sarajevo: 4. mart 1919. 3.

²¹ "Stara pjesma na nov glas." *Glas slobode*, god. VIII, br. 88a. Sarajevo: 11. novembar 1918. 1; "Metod g. Čokorila." *Glas slobode*, god. VIII, br. 90a. Sarajevo: 18. novembar 1918. 1; "Srpska zora i stranci." *Glas slobode*, god. IX, br. 13. Sarajevo: 18. januar 1919. 3.

²² "Knjigu piše Nježiću doktore." *Glas slobode*, god. IX, br. 213. Sarajevo: 4. oktobar 1919. 2.

skih stranaka i njihovih listova *Glas slobode* najviše vodi polemiku s radikalima i njihovim sarajevskim listom *Srpska riječ* ili, kako su ga novinari *Glasa slobode* povremeno nazivali, "Begovsko-gazdinska riječ".²³ Rječnik komunikacije povremeno je bio izuzetno oštar i novinari *Glasa slobode* autore priloga u *Srpskoj riječi* znali su "počastiti" uvredljivim nadimcima. U jednom od brojnih reagiranja na pisanje *Srpske riječi* novinar *Glasa slobode* svog kolegu naziva "jadnik, duševni evnuh i pokorni sluga buržoazije".²⁴ Radikale uopće smatraju i nazivaju nazadnjacima i reakcionarima, njihov program nazadnjačkim, optužuju ih za saradnju sa "zvonašima", "pravdašima", "jezuitima", smatraju da doprinose širenju nacionalne i vjerske netrpeljivosti itd. O tome šta su u *Glasi slobode* mislili o pisanju *Srpske riječi*, ali i o nivou međusobne komunikacije svjedoče i brojni naslovi članaka objavljenih u *Glasi slobode* – "Gluposti u Srpskoj Riječi",²⁵ "Gadluci Srpske riječi"²⁶ ili "Bljuvotine u Srpskoj Riječi".²⁷

Ipak, najviše pažnje *Glas slobode* posvetio je svojim direktnim rivalima u borbi za naklonost radnika, pa najveće protivnike pronalazi u redovima drugih socijaldemokratskih stranaka i njihovim glasilima u Bosni i Hercegovini, ali i ostatku Kraljevstva SHS. Prati se i kritizira rad ovih stranaka, ali i grupa koje su se u procesu diferencijacije odvajale od pokreta oko *Glasa slobode*. Prvih nekoliko mjeseci postojanja Kraljevstva SHS najviše pažnje posvećuju kritici socijaldemokrata u Hrvatskoj okupljenih oko Vitomira Koraća, kojeg su osuđivali zbog ulaska u vladu i optuživali za stvaranje rascjepa u socijalističkom pokretu. Uskoro se najviše pažnje počinje posvećivati tzv. "zvonašima", njihovom prvaku Jovi Šmitranu i stranačkom listu *Zvono*. Komunikacija s ostalim strankama izgleda blijedo kad se upoređi s odnosom prema "zvonašima". Spektar uvredljivih izraza koji su korišteni za opisivanje Jove Šmitrana, njegove stranke, pristalica i stranačkog lista dosta je širok, a blaćenje Šmitrana i njegovih pristalica postaje gotovo redovna rubrika u *Glasi slobode*. Kad pišu o Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj stranci za Bosnu i Hercegovinu, riječ "stranka" obično stavljaju pod navodnike, a ponekad je nazivaju i "žuta

²³ "Na klevete i provokacije Srpske Riječi". *Glas slobode*, god. X, br. 100. Sarajevo: 11. maj 1920. 1.

²⁴ "Zabrinutost 'Srpske Riječi' za progres i kulturu". *Glas slobode*, god. IX, br. 125. Sarajevo: 9. august 1919. 2.

²⁵ "Gluposti u Srpskoj Riječi". *Glas slobode*, god. IX, br. 166. Sarajevo: 1. oktobar 1919. 2.

²⁶ "Gadluci Srpske Riječi". *Glas slobode*, god. X, br. 94. Sarajevo: 4. maj 1920. 2.

²⁷ "Bljuvotine u Srpskoj Riječi". *Glas slobode*, god. X, br. 107. Sarajevo: 21. maj 1920. 2.

organizacija”²⁸ Njene pristalice dijele na “lumpenproletere”, “bogomoljce” i “zavedene”,²⁹ a nazivaju ih i “socijalšpijunima” i “tajnom policijom”.³⁰ Ipak, najviše kritike i uvreda bilo je upućeno na račun samog Jove Šmitrana, koji “nema ljudskog osjećaja ni toliko koliko obična životinja”,³¹ i kojeg u *Glasi slobode* nazivaju “buržoaski agent”, “plaćenik”, “nitkov”, “ordinarna klevetnička i nitkovska duša”, “klevetnik”, “književnik”, “novinar”, “potpuno nepismen”, “lump”, “đubre”, “nesolidan i pokvaren tip”, “umišljen”, “potpuno nesposoban”, “plagijator”, “hulja”, “uglavljani špijun”, “nepismen”, “denuncijator” itd.³² O listu *Zvono*, između ostalog, kažu da je to “jedan besprimjerno ogavan i nepismen listić, koji vrvi svakojakim lažima i klevetama protiv Socijalne Demokratije i ljudi iz njenog vodstva”.³³

Ova komunikacija nije bila jednosmjerna i sve vrijeme u njoj učestvuje i list *Zvono*, koji je prvobitno izlazio kao *Socijalistički glasnik*, a zatim kao *Glasnik Jugoslovenske Socijaldemokratske stranke (za BiH)*. Premda povremeno kritizira i druge stranke i njihove istaknute političare – grupu oko *Vremena*, Jugoslovensku muslimansku organizaciju i *Pravdu*, radikale i demokrate, hrvatske stranke i političare u Bosni i Hercegovini, ipak, se najviše polemizira s *Glasi slobode*. Svoje političke protivnike oko *Glasi slobode* nastoje diskreditirati na različite načine, a najviše su koristili optužbe na račun komunista da su sluge ili pristalice propalog austrougarskog režima, da se pod crvenom zastavom internacionalizma kriju žuto-crni Habsburgovci, koji žele vratiti na vlast staru dinastiju itd. U napadima na *Glas slobode* ili reakcijama na njegovo pisanje i zvonaši koriste uvredljive izraze. Kako su u *Zvonu* znali reagirati na pisanje *Glasi slobode*, govori i slijedeći citat: “Vaš je zanat laž, a vaša su

²⁸ “Šmitranova stranka”. *Glas slobode*, god. IX, br. 68. Sarajevo: 4. mart 1919. 3; “Šmitranova žuta organizacija na djelu”. *Glas slobode*, god. IX, br. 86. Sarajevo: 15. april 1919. 6.

²⁹ “Šmitranova stranka”. *Glas slobode*, god. IX, br. 68. Sarajevo: 4. mart 1919. 3.

³⁰ “Otvorenje policijske karaule za socijalšpijune”. *Glas slobode*, god. IX, br. 201. Sarajevo: 13. novembar 1919. 3.

³¹ “Ilićeva majka i Šmitranova majka”. *Glas slobode*, god. IX, br. 78. Sarajevo: 5. april 1919. 3.

³² “Buržoaski agent nastavlja svoj posao”. *Glas slobode*, god. IX, br. 67. Sarajevo: 11. mart 1919. 2; “Jovo Šmitran kao ‘književnik’ i ‘novinar’”. *Glas slobode*, god. IX, br. 79. Sarajevo: 7. april 1919. 3; “Špijun Šmitran”. *Glas slobode*, god. IX, br. 109. Sarajevo: 5. juli 1919. 2.

³³ “Izdajnička rabota Zvonara”. *Glas slobode*, god. IX, br. 76. Sarajevo: 3. april 1919. 2.

sredstva laž, a i sve ono, što vi propustite kroz vaša pogana usta – jeste laž”³⁴. Komuniste i njihov stranački list *Glas slobode* nazivali su različitim imenima: “Šuckori oko *Gl. Slobode*”, “Oligarhija oko Glasa slobode”, “Četica problematičnih tipova”, “Moralni anarhisti”, “Sledbenici ruskih pokrštenih židova”³⁵.

Dosta širok dijapazon političkih protivnika u Bosni i Hercegovini imala je Jugoslovenska demokratska stranka. Zbog koncepta po kojem je ova stranka trebala okupljati različite grupe iz cijelog Kraljevstva SHS, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, i zbog činjenice da je stranačko rukovodstvo obilato koristilo poziciju vladajuće stranke, u njoj su mnogi vidjeli opasnog političkog protivnika. U međustranačkoj borbi koja se odvijala preko stranačke štampe Jugoslovenska demokratska stranka učestvovala je s nekoliko listova, a mi ćemo ovdje spomenuti i obraditi sarajevski *Glas naroda* i nekoliko listova političkih grupa koje su bile bliske ovoj stranci i u koju su se vremenom “utopile”. *Glas naroda* već od prvog broja, objavljenog 26. aprila 1919. godine, počinje polemiku s političkim protivnicima koje pronalazi u gotovo svim strankama što su djelovale na prostoru Bosne i Hercegovine. Od muslimanskih stranaka i njihovih listova najviše se vodi polemika s Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom i listovima *Vrijeme* i *Pravda*. O odnosu demokrata prema ovoj stranci, njenim vođama i uopće politici Jugoslovenske muslimanske organizacije dovoljno govori polemika koju je pokrenuo Šukrija Kurtović objavljujući članak “Demagozi muslimanski” u *Glasi naroda*. On u tom članku kritizira Jugoslovensku muslimansku organizaciju čija je politika “bezidejna”, njene vođe su “nekulturni, sa uskim horizontom i medreskom naobrazbom”, a naziva ih i “nekulturnim i nesavjesnim demagozima” i “mračnjacima”³⁶. Ovaj članak izazvao je reakciju *Pravde*, pa je jedno vrijeme trajala oštra polemika između ova dva lista.

Oštre polemike *Glas naroda* vodio je i s hrvatskim strankama i njihovim stranačkim listovima. Najčešće se polemika vodi o uređenju države, pokrajinskim autonomijama, ustavu i drugim pitanjima. Za postojeće hrvatske stranke

³⁴ “Lažovi, sram vas bilo”. *Zvono, god. II, br. 25*. Sarajevo: 5. april 1919. 3.

³⁵ “Ko se davi i za slamku se hvata”. *Zvono, god. II, br. 78*. Sarajevo: 22. novembar 1919. 3; “Izazivačima na izazivanja”. *Zvono, god. III, br. 4*. Sarajevo: 17. januar 1920. 3; “Tko financira *Glas Slobode*”. *Zvono, god. III, br. 7*. Sarajevo: 29. januar 1920. 1; “Pobeda naših drugova u Tesliću”. *Zvono, god. III, br. 81*. Sarajevo: 14. oktobar 1920. 3.

³⁶ “Demagozi muslimanski”. *Glas naroda, god. I, br. 91*. Sarajevo: 13. oktobar 1919. 1.

u Bosni i Hercegovini u *Glasi naroda* kažu da su "frankovačke" i "klerikalne" i da su one "politička i socijalna bolest u našoj državi". Na zub su uzimali i kolege novinare iz *Hrvatske sloge* i *Jugoslavije*, pa u reakciji na pisanje *Jugoslavije* za autora članka kažu da se "raskokodakao (se) ko prava kokoš".³⁷

U *Glasi naroda* kritički su se odnosili i prema štampi srpskih građanskih stranaka. U nekoliko navrata polemiziraju sa Čokorilovom *Srpskom zorom*. S druge strane, nesumnjivo najviše prostora u *Glasi naroda* zauzimale su kritike upućene radikalima i njihovom sarajevskom listu *Srpska riječ*. U međusobnoj komunikaciji novinari *Glasi naroda* optužuju radikale za propast agrarne reforme, za saradnju sa Čokorilom, begovima, spahijama, frankovcima i klerikalcima, osuđuju ometanje demokratskih skupština, naročito po Krajini itd. Posebno omiljena metoda diskreditiranja radikala bila je optužba radikala i radikalskih vođa u Bosni i Hercegovini da su pristalice austrougarskog režima. Tako se npr. u članku u kome se opisuju demonstracije što su ih radikali priredili prilikom dolaska demokratskih prvaka na skupštinu u Banjoj Luci 22. juna 1919. godine između ostalog kaže: "Mi smo odavno znali ko su ti ljudi koji su s pompom i u paradnim odelima dočekivali austrijske predstojnike, ali koji s urlikom divljaka dočekuju svoju braću iz Srbije i Slovenije".³⁸ I o radikalskom glasilu u Bosni i Hercegovini u *Glasi naroda* imali su šta kazati, pa u jednom reagiranju na tekstove objavljene u suparničkom listu kažu: "*Srpska riječ* imade često svoje kritične dane. Uhvati je 'bes' pa psuje i grdi kao stara kaćiperka, ne pazeći na svoj jezik".³⁹ Jezik komunikacije i kod *Glasi naroda* znatno se pooštrio približavanjem izbora. Tokom novembra 1920. godine polemika se vodi s različitim strankama i njihovim glasilima, ali se ipak i dalje najviše prostora posvećivalo radikalima i *Srpskoj riječi*. U nekoliko navrata objavljuju se članci u kojima se daju profili radikalskih kandidata na listama u Bosni i Hercegovini, opisuje njihov angažman prije i tokom Prvog svjetskog rata kako bi se prikazali kao izdajice i pristalice austrougarskog režima, ismija-

³⁷ "Vuk prekjučerašnje *Jugoslavije*". *Glasi naroda*, god. I, br. 14. Sarajevo: 15. maj 1919. 2; "*Jugoslavija*". *Glasi naroda*, god. I, br. 23. Sarajevo: 25. maj 1919. 2; "Hrvati". *Glasi naroda*, god. I, br. 29. Sarajevo: 3. juni 1919. 1; "Kakovu jedinstvenu državu hoće 'težaci'". *Glasi naroda*, god. I, br. 105. Sarajevo: 30. oktobar 1919. 3; "Kakvi su klerikalci". *Glasi naroda*, god. II, br. 348. Sarajevo: 16. oktobar 1920. 2.

³⁸ "Metodi". *Glasi naroda*, god. I, br. 45. Sarajevo: 25. juni 1919. 1.

³⁹ "Srpska riječ". *Glasi naroda*, god. I, br. 65. Sarajevo: 22. juli 1919. 2.

vaju njihove fizičke i psihičke osobine i sposobnosti. O Milanu Srškiću pišu da je tugovao nakon atentata na Ferdinanda, zatim da je služio u austrougarskoj vojsci, da se nakon zarobljavanja na ruskom frontu nije priključio srpskim dobrovoljcima, nego da je otišao u Ženevu itd. Milana Pećanca opisuju kao ograničenog i koriste jedan opis Krste Cicvarića, koji je za Pećanca rekao "da je po njegovoj intelektualnoj sposobnosti sposoban da nosi grede".⁴⁰ Ponekad su čak uporedo objavljivali biografije pojedinih demokratskih i radikalskih kandidata, kao npr. jedna do druge biografije Šukrije Kurtovića i Milana Srškića o tome šta su radili prije, tokom i nakon Prvog svjetskog rata, sve kako bi se biračima pokazalo koliko su radikali loš, a demokrati dobar izbor.⁴¹ Premda je Jugoslovenska demokratska stranka nastala na širim osnovama od vjerskih i nacionalnih, te se konfrontirala s nacionalnim strankama svih naroda u Bosni i Hercegovini, ipak su najoštrij sukobi vođeni s radikalima. To je pokazalo koga smatraju najopasnijim političkim protivnikom, ali i na koje su biračko tijelo najviše bili koncentrirani.

Radikalski stranački list u Sarajevu *Srpska riječ* bio je veoma aktivan u međustranačkoj komunikaciji. Već od drugog broja, početkom marta 1919. godine, počinje polemika, doduše u početku blaga, s drugim stranačkim listovima. Spektar listova s kojima *Srpska riječ* polemizira od početka je bio dosta širok, a vremenom postaje sve širi. U prvih dvadesetak brojeva kritički se postavljaju prema pisanju *Vremena*, *Pravde*, *Zvona*, *Jugoslavije*, *Obzora*, *Srpske zore*, *Glasa slobode* i drugih listova, ali su reakcije na pisanje tih listova i djelatnost stranaka koje su ih izdavale još uvijek bile uglavnom blage. Vremenom se jezik komunikacije zaoštava i doživljava kulminaciju, kao i kod drugih stranačkih listova, u novembru 1920. godine. Kad se piše o političkim protivnicima, nastoje se što više diskreditirati, a *Srpska riječ* najčešće se služi navođenjem uloge određene ličnosti u toku Prvog svjetskog rata prikazujući ga kao eksponenta crno-žutog režima, protivnika Srbije i dinastije Karađorđevića, poštovaoca Habsburgovaca i sl. Često je *Srpska riječ* određenim ličnostima zamjerala što su nakon atentata na Franza Ferdinanda nosili crne trake, ili što na ulici ili drugim javnim mjestima govore njemačkim jezikom. Ovakvi tekstovi bili su "obogaćeni" uvredljivim izrazima kako bi se utisak pojačao.

⁴⁰ "Slike kandidata radikalske stranke". *Glas naroda*, god. II, br. 373. Sarajevo: 25. novembar 1920. 2.

⁴¹ "Dva nosioca liste u Sarajevu". *Glas naroda*, god. II, br. 375. Sarajevo: 27. novembar 1920. 3.

Na ovome mjestu navest ćemo samo nekoliko primjera. U jednom od članaka u kome se analizira političko okupljanje i djelatnost muslimanskih stranaka kaže se da su pristalice Jugoslovenske muslimanske organizacije "bivši izraziti austro-ugarski vladinovi, otvoreni neprijatelji Srba pravoslavnih, desparatni feudanci i uplašeni *šuckori*" i da tu stranku predvode "okorjeli frankovci" koji su raspirivali vjersku netrpeljivost i mržnju prema svemu što je srpsko.⁴² Frankovcima su nazivali i hrvatske političare i pristalice hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini, a povremeno bi se "omakla" i poneka uvredljiva riječ. Tako su list *Jugoslavija* nazivali "bahsuz list",⁴³ a o pisanju *Hrvatske sloge* dovoljno govori naslov jednog članka – "Logika idiota" – u kojem se reagira na pisanje tog lista.⁴⁴ Povremena "mušterija" *Srpske riječi*, uostalom kao i većine drugih stranačkih listova, bio je i Čokorilo i njegova *Srpska zora*, ali tek približavanjem izbora radikali su obratili više pažnje na njega. Početkom novembra 1920. godine objavljuju članak u kome se Čokorilo prikazuje kao špijun i povjerljiva osoba austrougarskih vlasti tokom Prvog svjetskog rata, a usput mu je dodijeljen i nadimak "političko čudovište".⁴⁵

Najopasnijeg protivnika u borbi za naklonost birača radikali su vidjeli u Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. U prvih dvadesetak brojeva *Srpske riječi* nije uopće bilo tenzija na ovoj relaciji, ali 20. broj unosi bitne promjene u njeno pisanje. Naime, vijest da će se demokrati udružiti s blokom srbijanske opozicije izbacuje demokrate i njihove stranačke listove na prvo mjesto političkih protivnika radikala. U *Srpskoj riječi* kritika Demokratske stranke, njenih prvaka, članova i simpatizera, postupaka kako stranke tako i vlade u kojoj su demokrate sudjelovale postala je svakodnevna, a napisi o drugim strankama postaju sve rjeđi. Demokrate nazivaju "jugovinci", njihove stranačke listove "jugovina", optužuju ih da su razbili jedinstvo srpskog naroda, da nemaju jasnog programa, a da se ni njega ne pridržavaju, da ne biraju s kojom će strankom saradivati, opisuju se neuspjesi demokratskih skupština, pogrešni potezi demokratskih političara, a uporedo s tim ističu se vrline radikala, njihovi uspjesi, moralne vrijednosti, tradicija, ističe se zasluga radikala

⁴² "Muslimanska politika". *Srpska riječ, god. I, br. 16*. Sarajevo: 21. mart (3. april) 1919. 1.

⁴³ "Iz bahsuz-lista". *Srpska riječ, god. II, br. 122*. Sarajevo: 22. juni 1920. 1.

⁴⁴ "Logika idiota". *Srpska riječ, god. II, br. 194*. Sarajevo: 30. septembar 1920. 1.

⁴⁵ "Političko čudovište". *Srpska riječ, god. II, br. 228*. Sarajevo: 13. novembar 1920. 1.

za ujedinjenje i oslobođenje itd. Naravno, ova komunikacija između radikala i demokrata, *Srpske riječi* i *Glasa naroda*, bila je začinjena uvredljivim izrazima i sa strane *Srpske riječi*. U jednom od reagiranja na pisanje *Glasa naroda* piše: "Demokrate su bez sumnje pokvarena čeljad. Pojam pravde i morala kod njih i ne postoji. U borbi protiv političkih protivnika su neloyalni i – bez ikakvih skrupula – operišu sa izmišljotinama, lažima i klevetama".⁴⁶

Od sredine 1920. godine u *Srpskoj riječi* pažnju počinju obraćati na Težačku organizaciju, odnosno Savez težaka, iako će demokrati do završetka izbora ostati najveći radikalski protivnici. Postepeno pretvaranje Težačke organizacije u stranku radikali su vidjeli kao atak na Radikalnu stranku, a sam Savez težaka doživljavaju kao trojanskog konja. Osnivanje Saveza težaka propratili su, između ostalog, i člankom u kome stoji: "Nekoliko besposlenih, u politici potpuno nesređenih i neorijentisanih, ali vrlo uobraženih građana osnovali su kod nas uz pomoć dvojice-trojice, ambicioznih seoskih nadripolitičara težačku stranku za Bosnu i Hercegovinu".⁴⁷ I težačke vođe su napadane, pa je u jednom članku neposredno prije izbora dat profil Gavre Gašića, za koga se kaže: "Jedan od glavnih političkih slijepaca, koji se poveo za tim Jugoslovenima da umanja slavu srpskog oružja, bio je pop Gavro Gašić", kojeg optužuju da je svojim glasom u Narodnom vijeću spriječio pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji.⁴⁸

Od srpskih stranaka i njihovih listova u Bosni i Hercegovini na ovome mjestu spomenut ćemo još samo ekstremno desničarsku Srpsku narodnu organizaciju Đorđa Čokorila i njegovu *Srpsku zoru*. Premda nisu osigurali značajniju podršku među stanovništvom u Bosni i Hercegovini, zbog stila pisanja ovdje je potrebno malo prostora posvetiti i tom listu. Na meti Čokorila i njegovog lista bili su gotovo svi politički subjekti u Bosni i Hercegovini, ali zbog načina pisanja, nacionalizma i šovinizma većina stranaka preko svojih listova nije se uglavnom previše osvrta na njegove ispade. Kad su to i činili, uglavnom su naglašavali da Čokorila smatraju neuračunljivim i neozbiljnim, tražili da se navedeni stavi ili u ludnicu ili u zatvor itd. Na koji način je *Srpska zora* nastojala komunicirati s političkim protivnicima pokazat ćemo na

⁴⁶ "Dopisi. Mostar, 14. januara". *Srpska riječ, god. II, br. 8*. Sarajevo: 16. januara 1920. 1.

⁴⁷ "Nametljivi zastupnici težaka". *Srpska riječ, god. II, br. 199*. Sarajevo: 6. oktobar 1920. 1.

⁴⁸ "Fotografija jednog težačkog vođe". *Srpska riječ, god. II, br. 225*. Sarajevo: 10. novembar 1920. 2.

nekoliko primjera. Pod naslovom "Crnožute stenice" objavljen je članak koji započinje na slijedeći način: "Topli jugovinski vetar ih je otkravio: izmilile su na površinu, da sišu srpsku krv, koju su dugo, dugo vremena sisali. Njihova gnezda su mnogobrojna i razasuta po cijeloj blaženoj 'Jugoslaviji'. U Sarajevu se zovu 'Pravda', 'Jugoslavija', 'Hrvatska Sloga'. Ova prva je zaostali predstavnik janjičarskih dahija i u isto doba crnožutih stenica".⁴⁹ Pored toga, Jugoslovenska muslimanska organizacija i *Pravda* su "drske sluge Habsburške pokvarenosti, paraziti, crnožuti "baroni" i "grofovi" itd.⁵⁰ O tome kakav su stav imali prema Hrvatima Čokorilo i njegove pristalice dovoljno nam govori ovaj citat: "Naša, toliko puta ponovljena tvrdnja, da je Hrvatsvo u Bosni i Hercegovini sinonim crno-žute habsburške zmije, svaki dan sve više i više dobija oblik nepobitne činjenice. Habsburgovizam, nakalemljen na rimokatoličko stanovništvo u B. i H., pod imenom Hrvatsva, rastrovao je dušu rimokatoličkog dela Srpskog Naroda u B. i H. tako duboko, da je neophodno nužna radikalna terapija".⁵¹ Hrvate okupljene oko *Hrvatske sloge* naziva "crnožuti izmećari" i "nesretnici", optužuje ih da i dalje pišu istim rječnikom kojim su pisali u *Hrvatskom dnevniku* i *Hrvatskoj zajednici* u vrijeme rata "kada su rušili srpska ognjišta i pljuvali na srpske svetinje". I ovdje hrvatsvo poistovjećuje s Habsburgovcima i kaže "da svim silama treba tako 'Hrvatsvo' suzbiti i uništiti, to je jasno i jednom političkom analfabetu, a kamoli neozbiljnim srpskim političarima".⁵² Naravno, Čokorilo se bavi srpskim političarima, političkim strankama i njihovim listovima. Radikale i demokrate optužuje da su iznevjerili srpski narod i razbili njegovo jedinstvo, spriječili ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom itd. U Jugoslovenskoj demokratskoj stranci ili "jugovincima", kako ih nazivaju, vide stvarnu opasnost za srpski narod, koja "ide za tim, da inauguriše još reakcionarniju politiku protiv Srba, nego što je i sama Habsburška Monarhija vodila".⁵³ U *Srpskoj zori* često su pisali i o radikalima, njihovim vođama, aktivnostima itd., tako da "Gosp. Stojan Protić pokazao se spram Srba izvan

⁴⁹ "Crnožute stenice". *Srpska zora, god. II, br. 208*. Sarajevo: 19. april (2. maj) 1920. 1.

⁵⁰ "Begovi i kmetovi". *Srpska zora, god. II, br. 201*. Sarajevo: 1. (14) mart 1920. 1.

⁵¹ "Otvarajte oči". *Srpska zora, god. II, br. 212*. Sarajevo: 17. (30) maj 1920. 1.

⁵² "Šuckori – dobrovoljci". *Srpska zora, god. II, br. 212*. Sarajevo: 17. (30) maj 1920. 2.

⁵³ "Srp. Nar. Organizacija spram političkih stranaka u zemlji". *Srpska zora, god. II, br. 252*. Sarajevo: 18. (31) oktobar 1920. 1.

Srbije kao nemilosrdni očuh".⁵⁴ U još jednom primjeru možemo vidjeti šta je Čokorilo mislio o radikalima i Kraljevstvu SHS: "Dr. Srškić je vođ troglavih radikala u B. i H., t.j. stranke u kojoj su tri političke struje: srpska, hrvatska i slovenačka. Ovakav monstrum stranke nije postojao od kad ima sveta i veka: tri političke struje sasvim suprotne, u jednoj stranci. Ali nije se čuditi, mi se nalazimo u kazanu Krfske Veštice, u kome tvrdoglavo meša g. Stojan Protić svojom 'gvozdenom rukom.' I iz tog kazana izletio je i dr. Srškić sa dve glave: sa glavom birokrate Srškića, u svojstvu predsednika Zemaljske vlade i sa glavom advokata Srškića, u svojstvu vođe troglave radikalne stranke".⁵⁵

Za naklonost muslimanskog stanovništva borilo se nekoliko muslimanskih stranaka osnovanih tokom 1919. i 1920. godine, ali i nekoliko drugih stranaka koje nisu imale muslimanski predznak. Neposredno nakon ujedinjenja pokrenuta su dva lista, *Jednakost* i *Vrijeme*, preko kojih možemo pratiti političko diferenciranje među muslimanima. Ova diferencijacija bila je vidljiva kako iz programskih načela iznošenih na stranicama ovih listova tako i iz međusobne komunikacije u kojoj se kritiziraju postupci druge strane, bilo da se radi o programskim načelima, postupcima na terenu ili pisanju štampe. Grupa oko *Jednakosti* prvo se formira kao Jugoslovenska muslimanska demokratija, a zatim se "utapa" u Jugoslovensku demokratsku stranku. Mada na stranicama ovog lista možemo pronaći kritičke tekstove i protiv drugih stranaka ili političkih grupa i njihovih listova, najviše kritike i pažnje posvećuje se Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i listovima *Vrijeme* i *Pravda*. U *Jednakosti* možemo pronaći dosta članaka o listu *Vrijeme*, koje je "ograničeno" i "zasukano", njihovi članci su "nepismeni", a grupa oko *Vremena*, kasnije oko *Pravde* jeste "separatistička".⁵⁶

Osnivanjem Jugoslovenske muslimanske organizacije list *Vrijeme* prestao je izlaziti, a zamjenjuje ga *Pravda*, kao glasilo te stranke. Od samog početka *Pravda* je objavljivala, između ostalog, i vijesti o djelovanju drugih političkih grupa i stranaka, te pisanju drugih stranačkih listova. U toj komunikaciji *Pravda* vodi polemiku s listovima *Srpska riječ*, *Riječ SHS*, *Glas naroda*, *Glas*

⁵⁴ "Politika g. Stojana Protića u B. i H. od sloma do danas". *Srpska zora*, god. II, br. 229. Sarajevo: 16. (29) juli 1920. 1.

⁵⁵ "Dvoglavi Dr. Srškić". *Srpska zora*, god. II, br. 241. Sarajevo: 27. august (9. septembar) 1920. 2.

⁵⁶ "Bez naslova". *Jednakost*, god. II, br. 17. Sarajevo: 1. februar 1919. 1; "Na istom putu". *Jednakost*, god. II, br. 17. Sarajevo: 1. februar 1919. 2.

slobode, Obzor, Jugoslavija, Srpska zora, Zvono, tuzlanskim *Oslobođenjem*, beogradskom *Pravdom* itd. Međutim, od početka izlaženja *Pravda* je najviše okrenuta listu *Jednakost*, glasilima Demokratske stranke, a od aprila 1919. godine sve su češće kritike i na račun radikala i *Srpske riječi*. Iz tekstova u *Pravdi* može se vidjeti da je Jugoslovenska muslimanska organizacija tokom 1919. godine, a dijelom i naredne, najvećim suparnicima u borbi za naklonost birača smatrala Jugoslovensku demokratsku stranku. Prvih mjeseci 1919. godine *Pravda* polemizira o podjeli mandata za Privremeno narodno predstavništvo, međustranačkoj konferenciji u Sarajevu i formiranju Jugoslovenske demokratske stranke, te njenih prvaka Svetozara Pribićevića i Atanasija Šole, kritizira djelovanje grupe skoncentrirane oko *Jednakosti*, a te svoje protivnike počinje polahko "častiti" ponekim nadimkom – "denuncijanti", "prišipetlje", "narodni nametnici".⁵⁷

Situacija se djelomično promijenila 1920. godine zbog pojave nekoliko novih muslimanskih stranaka i njihovih stranačkih listova, ali i održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu. *Pravda* je, naravno, ekspresno reagirala na pojavu novih stranaka i njihovih glasila. U osvrtu na pojavu "Mutež" stranke, kako nazivaju Muslimansku težačku stranku, komentiraju se i izvrcu ruglu njihovi stavovi o aktuelnim pitanjima,⁵⁸ njihov list *Glas težaka* nazivaju "detektivski glasnik",⁵⁹ "analfabetski listić", "klepetalo", "demokratski prirepak", "prodani listić".⁶⁰ Propraćena je i pojava prvog broja *Obrane*, glasila Muslimanske narodne stranke, za koju, između ostalog, kažu: "Skupljeno u jednu, može se o 'Obrani' reći da ne zna ni šta hoće ni – kako će".⁶¹ Povremene reakcije na pisanje *Obrane* nemaju pretjeranu žestinu, a *Pravda* se prema ovom listu ponekad odnosi kao prema malom djetetu. Naravno, stari protivnici se ne zaboravljaju, te se i dalje vodi polemika s drugim stranačkim listovima, ali najviše s *Glasom naroda*. Razlika u odnosu na prethodni period je u tome što rječnik komunikacije s političkim protivnicima postaje malo oštriji. To mo-

⁵⁷ "Pošljedice političkog šarlatanstva". *Pravda, god. I, br. 8*. Sarajevo: 11. mart 1919. 1; "Sarajevo, 9. marta." *Pravda, god. I, br. 8*. Sarajevo: 11. mart 1919. 1

⁵⁸ "Bilješke". *Pravda, god. II, br. 32 (138)*: Sarajevo: 25. mart 1920. 1.

⁵⁹ "Detektivski glasnik". *Pravda, god. II, br. 92 (197)*. Sarajevo: 11. septembar 1920. 1.

⁶⁰ "Rečica (kot. Stolac) u novembru". *Pravda, god. II, br. 118 (223)*. Sarajevo: 16. novembar 1920. 3.

⁶¹ "Obrana". *Pravda, god. II, br. 33 (139)*: Sarajevo: 27. mart 1920. 1.

žemo vidjeti u članku Sakiba Korkuta u kojem se osvrće na pisanje *Glasa naroda* o navodno neuspjeloj skupštini Jugoslovenske muslimanske organizacije u Foči. Prema pisanju dr. Kapora, suca i prvaka Demokratske stranke u Foči, skupština Jugoslovenske muslimanske organizacije u ovom gradu je propala, a Korkut je morao bježati. Očigledno izrevoltiran ovakvim napisima, Korkut demantira pisanje *Glasa naroda*, koji naziva "stovarište laži", a samog Kapora naziva "fočanskim delijom", "finim gospodinom", "doktorom prazne glave" i "onim Dalmatinčem".⁶²

Krajem oktobra 1920. godine na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini javlja se i list *Domovina*, kao nezavisni muslimanski list, kako je to stajalo u zaglavlju lista. Urednik lista bio je Avdo Hasanbegović, a vlasnik Šerif Arnautović. Oko *Domovine* neposredno pred izbore okupili su se tzv. muslimani radikali koji su pod nazivom "Muslimanska nezavisna lista" samostalno istupili na izborima za Ustavotvornu skupštinu, ali bez uspjeha. U mjesecu neposredno prije izbora *Pravda* je najviše pažnje posvetila upravo ovom listu i njegovom vlasniku Šerifu Arnautoviću. U međusobnim polemikama s "Domuzovinom", kako nazivaju *Domovinu*, nije bilo pretjerano mnogo uvreda sa strane *Pravde*. Mnogo se piše o "političkom mrtvacu", Šerifu Arnautoviću, podsjećaju na njegove aktivnosti tokom austrougarske uprave, naročito pred kraj Prvog svjetskog rata.⁶³ Kao specifičnost u odnosima *Pravde* i *Domovine* ističe se javno spaljivanje suparničkog lista. Sve je započelo u Banjoj Luci, gdje su članovi Banjalučke kiraethane na čaršiji javno spalili list *Domovina*. Uskoro ovo postaje omiljena zabava pristalica Jugoslovenske muslimanske organizacije, te se primjerci *Domovine* javno spaljuju i u Prijedoru, Blagaju, Sarajevu, Sanskom Mostu, Janji, Kulen-Vakufu, Cazinu i Bijeljini.⁶⁴

Navedeni muslimanski stranački listovi polemizirali su s *Pravdom*, ali i međusobno. Pisanje *Obrane*, iako kritičko, nije bilo obilježeno teškim riječi-

⁶² "Malo odgovora gosp. dru Kaporu". *Pravda, god. II, br. 37 (142)*. Sarajevo: 3. april 1920. 3.

⁶³ "I Šerif hoće u Konstituantu". *Pravda, god. II, br. 114 (219)*. Sarajevo: 6. novembar 1920. 2.

⁶⁴ "Odjek pisanja 'Domovine'". *Pravda, god. II, br. 114 (219)*. Sarajevo: 6. novembar 1920. 2; "Propast tvoja od tebe, Šerifova 'Domovino'!...". *Pravda, god. II, br. 116 (221)*. Sarajevo: 11. novembar 1920. 2; "Naša veličanstvena skupština u Sarajevu". *Pravda, god. II, br. 117 (222)*. Sarajevo: 13. novembar 1920. 1; "Propast tvoja od tebe, Šerifova 'Domovino'!...". *Pravda, god. II, br. 118 (223)*. Sarajevo: 16. novembar 1920; "Propast tvoja od tebe, Šerifova 'Domovino'!...". *Pravda, god. II, br. 120 (225)*. Sarajevo: 20. novembar 1920. 3; "Propast tvoja od tebe, Šerifova 'Domovino'!...". *Pravda, god. II, br. 121 (226)*. Sarajevo: 23. novembar 1920. 2.

ma i uvredama, te se čini da su pokretači ove stranke i glasila bili svjesni svoje nemoći i male popularnosti, pa istupaju pomirljivo, nude saradnju, ali bez ikakvog uspjeha. S druge strane, pisanje *Glasa težaka* bilo je mnogo otvorenije i nisu se ustručavali upotrebljavati i uvredljive izraze u komunikaciji s političkim protivnicima. Za *Obranu* su pisali da je "otvoreno begovsko-plemički list", a njihove članove naziva "zadrtim", "glupim", "jadnicima".⁶⁵ Mnogo više kritike upućivali su na rad Jugoslovenske muslimanske organizacije, čiju politiku nazivaju jalovom i štetnom po muslimane i njihove interese, optužuju je da ne vodi računa o interesima težaka, da ništa nisu učinili na prosvjetnom i kulturnom polju itd.⁶⁶ Približavanje izbora značajno je utjecalo na međustranačku komunikaciju. Broj članaka u kojima se reagira na pisanje drugih listova ili onih u kojima se kritizira rad drugih stranaka ili pojedinaca postaje sve veći. Također, jezik komunikacije sve je oštiji. *Glas težaka* tokom oktobra i novembra 1920. godine polemizira gotovo isključivo s *Pravdom*, koju nazivaju "feudalni list drekavac", "feudalna kukavica"⁶⁷ ili "organ poznatih prdektera i najvećih švabinovaca",⁶⁸ opisuju se i osuđuju nasilja "Pravdaša",⁶⁹ Jugoslovenska muslimanska organizacija, ali i druge muslimanske stranke su "nazadne i konzervativne",⁷⁰ njene vođe su "crno-žuti", pa "Nikakova voda ni safun vaše crno-žuto blato sa vas saprati ne može!"⁷¹

Domovina, koja se pojavila relativno kasno, svojim načinom pisanja nije zaostajala za ostalim listovima. Prvenstveno je kritizirala rad Jugoslovenske muslimanske organizacije i pisanje *Pravde*. Vođe Jugoslovenske muslimanske organizacije naziva "špijunima", "vladinovcima", "pokvareni i degenerisani tipovi", "šarlatani", a *Pravdu* naziva "plačidrug Jugoslavije i Hrvatske sloge", te kaže da ona "sikće kao histerična usigjelica, psuje i grdi na sve strane".⁷² Nisu

⁶⁵ "Pravda' – 'Obrana". *Glas težaka*, god. I, br. 4. Sarajevo: 24. april 1920. 1.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ "Pravdaška došljednost". *Glas težaka*, god. II, br. 21. Sarajevo: 16. oktobar 1920. 3.

⁶⁸ "Drskost". *Glas težaka*, god. II, br. 17. Sarajevo: 1. oktobar 1920. 3.

⁶⁹ "Šikaniranje pravdaša". *Glas težaka*, god. II, br. 17. Sarajevo: 1. oktobar 1920. 3; "Kako 'Pravdaši' progone naše pristaše". *Glas težaka*, god. II, br. 20. Sarajevo: 13. oktobar 1920. 3; "Pravdaški' zulumi u Visokom". *Glas težaka*, god. II, br. 27. Sarajevo: 20. novembar 1920. 3.

⁷⁰ "Izbori". *Glas težaka*, god. II, br. 27. Sarajevo: 20. novembar 1920. 1.

⁷¹ "Drskost". *Glas težaka*, god. II, br. 17. Sarajevo: 1. oktobar 1920. 3.

⁷² "Mahnitiranje 'Pravde'". *Domovina*, god. I, br. 5. Sarajevo: 10. novembar 1920. 2.

im ostali dužni ni u slučaju spaljivanja *Domovine*, pa je nakon banjalučkog spaljivanja ovog lista iz Modriče stigla vijest: "Zbog glupavog i razbojničkog njenog pisanja ogorčeni članovi kiraethane i ostali muslimanski građani spalješe javno na čaršiji 'Pravdu' u prisutnosti mnogo svijeta i uz poklike: 'Dolje Sakib! Dolje prektekter Maglajlić!'"⁷³ Pristalice Jugoslovenske muslimanske organizacije nazivaju "Jugotatarima", "renegatima", "slijepcima".⁷⁴ U osnovi, *Domovina* smatra kako je isključivi krivac za izuzetno težak položaj muslimana u tom vremenu bila politika Jugoslovenske muslimanske organizacije. Međutim, to nisu bili jedini njeni protivnici i ona na svojim stranicama otvoreno nabraja kao političke takmace i Hrvatsku težačku stranku, Hrvatsku pučku stranku i Muslimansku težačku stranku.

Od listova hrvatskih političkih stranaka ovdje ćemo spomenuti *Jugoslaviju*, glasilo Hrvatske pučke stranke, i *Hrvatsku slogu*, glasilo Hrvatske težačke stranke. I jedan i drugi list često su se nalazili na udaru drugih, posebno srpskih stranačkih listova. Novinari ovih listova odgovarali su na te ispade i napade, a verbalno su se sukobljavali i međusobno. U *Hrvatskoj slozi* povremeno vode polemike s drugim stranačkim listovima, a posebno oštro odgovarali su na pisanje *Srpske zore*. Pritom su koristili i uvredljive izraze, iako to nije bila česta pojava u *Hrvatskoj slozi*, pa kažu da Čokorilo kleveće "cincarskom jezičinom", nazivaju ga "čoravo Čokorilo", "cincarska kukavica", "crno-žuto Colasovo tele i plaćeniče baruna Pitnera",⁷⁵ "crnožuti plaćenik",⁷⁶ "crnorukac Čokorilo", "senilni Čokorilo".⁷⁷ U komunikaciji sa suparničkim listom *Jugoslavija* uglavnom nema teških riječi iako se često s tim listom vodi polemika.

I u *Jugoslaviji* su bili prinuđeni da često odgovaraju na napade drugih stranačkih listova. Tako novinari ovog lista polemiziraju s "denuncijantima oko Srpske riječi" ili "crnožutim Srbima oko Srpske riječi",⁷⁸ "izvozničarskim listom" (*Glasom naroda*), koji uređuje "bivši frankovac" i "bubnjalo",⁷⁹ "po-

⁷³ "Odjek pisanja 'Pravde'". *Domovina*, god. I, br. 5. Sarajevo: 10. novembar 1920. 2.

⁷⁴ "Jugotatarski komunikej". *Domovina*, god. II, br. 1. Sarajevo: 4. januar 1921. 2.

⁷⁵ "Čokorilo – e baš si očorilo". *Hrvatska sloga*, god. II, br. 149. Sarajevo: 23. srpanj 1920. 1.

⁷⁶ "Crnožuti plaćenik". *Hrvatska sloga*, god. II, br. 155. Sarajevo: 30. srpanj 1920. 1.

⁷⁷ "Mangupska crna ruka u Sarajevu". *Hrvatska sloga*, god. II, br. 156. Sarajevo: 31. srpanj 1920. 2.

⁷⁸ "Denuncijanti oko Srpske riječi". *Jugoslavija*, god. III, br. 93. Sarajevo: 26. travanj 1920. 2.

⁷⁹ "Organ izvozničara". *Jugoslavija*, god. III, br. 94. Sarajevo: 27. travanj 1920. 2.

srbljenim Iliro-Keltom" (Čokorilom)⁸⁰ itd. Naravno, najviše polemike u *Jugoslaviji* vodili su s najvećim suparnicima u borbi za glasove Hrvata u Bosni i Hercegovini, s Hrvatskom težačkom strankom i njihovim listom *Hrvatska sloga*. Ovaj list su nazivali "gazdinski list",⁸¹ a njihove vođe i pristalice "klika oko 'Hrv. sloge'".⁸² Ovdje treba istaknuti da su međusobne polemike između *Jugoslavije* i *Hrvatske sloge* uglavnom bile oslobođene međusobnog vrijeđanja i omalovažavanja. Daleko od toga da nije bilo kritike, ali bez pretjerano oštih riječi. Međusobna komunikacija podignuta je na viši nivo tek od kraja oktobra 1920. godine kada su propali pregovori o zajedničkom nastupu na izborima. Približavanje izbora zaoštrilo je odnose između dvije hrvatske stranke i njihova dva stranačka lista, međusobno se optužuju za propast pregovora, donose vijesti s uspješnih vlastitih skupova i neuspješnih suparničkih itd.

Ovako ponašanje stranačke štampe u Bosni i Hercegovini nije doprinosilo smirivanju tenzija. Poziva na ublažavanje verbalnih sukoba ili na njihov prestanak gotovo da i nije bilo, a i oni koji su objavljivani nisu proizveli pozitivan efekat. Po nekim mišljenjima, pisanje stranačke štampe nije samo narušavalo međunacionalne i međuvjerske odnose, nego je utjecalo i na stabilnost Kraljevstva SHS. Jedno od tih razmišljanja možemo demonstrirati karikaturom objavljenom u šaljivom listu *Osa*.⁸³

⁸⁰ "Radikali=Čokorilovci". *Jugoslavija, god. III, br. 111*. Sarajevo: 19. svibanj 1920. 1.

⁸¹ "Hrvatska sloga". *Jugoslavija, god. III, br. 41*. Sarajevo: 20. veljače 1920. 1.

⁸² "Konstatacije". *Jugoslavija, god. III, br. 248*. Sarajevo: 9. studenoga 1920. 1.

⁸³ "Nesavjesna štampa na poslu". *Osa, god. I, br. 3*. Sarajevo: 15. mart 1919. 4.

Nasilje kao oblik komunikacije s političkim protivnicima

Do međustranačkih sukoba dolazilo je i na drugim poljima djelovanja – radom na terenu i radom u Privremenom narodnom predstavništvu, gdje sukobi nisu bili samo verbalni, nego i fizički. S ciljem pridobijanja novih pristalica političke stranke organizirale su pouzdaničke sastanke, javne skupštine, predavanja, narodna veselja i zabave, a često su pokušavali iskoristiti masovna okupljanja tokom pijačnih dana za stranačku promociju. Bilo je neminovno da pritom dođe do kontakata pristalica ili aktivista suprotstavljenih političkih opcija, pa i verbalnih ili fizičkih sukoba. I tokom rada na terenu političke stranke koristile su iste ili slične metode prilikom obračuna s političkim protivnicima. Metoda koju su koristile gotovo sve političke stranke, neke više, a neke manje, bilo je ometanje rada javnih skupština političkih protivnika. Obično bi na zakazane skupštine dolazile i pristalice drugih stranaka i onda bi vikanjem, galamom, zviždanjem i na druge načine nastojali onemogućiti početak održavanja skupštine ili izazvati njen prekid. Predstavnici organa vlasti koji su bili obavezni prisustvovati svim skupštinama u ovakvim situacijama raspuštali su skupštinu i naređivali okupljenima da se razidu ili bi uz pomoć organa sigurnosti rastjerivali samo “uljeze” na skupštini. Ovdje ćemo navesti nekoliko primjera takvog djelovanja. Na skupštinu Jugoslovenske muslimanske organizacije u Foči, koja je održana 14. marta 1920. godine, došlo je i oko četrdesetak Srba, a među njima je bilo petnaestak dobrovoljaca, koji su odmah na početku skupštine počeli zviždati, vikati i izazivati okupljene muslimane. Kotarski predstojnik je, s ciljem sprečavanja eskalacije sukoba, skupštinu raspustio, jer nije mogao uspostaviti red i mir.⁸⁴ Skupštinu Hrvatske pučke stranke koja je trebala biti održana u Ostrošću 30. maja 1920. godine uspjela je omesti nekolicina komunista iz Konjica koji su prije početka skupštine među seljacima agitirali i optuživali Hrvatsku pučku stranku da je na strani begova i da žele postići da seljaci opet daju hak. Okupljenim su se trebali obratiti dr. Sprajcer, prof. Petrović i prof. Puljić iz Sarajeva i Mato Zubac, seljak iz Mostara. Neposredno nakon početka skupštine, kada je riječ uzeo Mato Zubac, nekolicina okupljenih je počela vikati, ne dozvoljavajući mu da govori, a jedan od prisutnih je kamenom napao prof. Puljića. Kotarski predstojnik bio je prisiljen raspustiti skupštinu.⁸⁵ U Zenici je kotarski predstojnik 8. septembra

⁸⁴ ABiH, ZVBiH, 3896/1920 prez; Purivatra A. 1999. 72.

⁸⁵ ABiH, ZVBiH, 5411/1920 prez.

1920. godine raspustio skupštinu Jugoslovenske demokratske stranke nakon što su komunisti i radikali zviždanjem i vikom spriječili ministra Alaupovića i poslanike Vojislava Besarovića i Milana Đukovića da održe govore.⁸⁶ Rad skupštine zvonaša u Banjoj Luci 26. septembra 1920. godine pokušalo je omesti čak 300 komunista galamom i zviždanjem, ali je izaslanik organa vlasti uz pomoć policije rastjerao komuniste i omogućio njeno održavanje.⁸⁷ Tokom skupštine Težačke organizacije u Kozluku 17. oktobra 1920. godine zamalo je došlo do fizičkog obračuna jer je dvadesetak pristalica Srpske narodne organizacije i 15-20 pristalica Radikalne stranke vikom i psovka pokušalo omesti zbor. Nekolicina je potegla noževe, mahala štapovima, te je zbog toga kotarski predstojnik uz pomoć žandarmerije raspustio skupštinu. Nakon toga uhapsio je Vaju Vidovića, Milovana Đukića i Jagu Šakotića (pristalice SNO-a), jer su psovali Hrvate i Slovence, te zato što su prijetili da će ubiti nekoliko osoba.⁸⁸ Na skupštini Komunističke partije Jugoslavije u Bosanskoj Gradišci, koja je održana 31. oktobra 1920. godine, prisustvovalo je pored pedesetak komunista i stotinjak radikala i pristalica Jugoslovenske muslimanske organizacije i seljaka. Tokom skupštine došlo je do verbalne prepirke i galame, pa je kotarski predstojnik raspustio skupštinu da bi se izbjegle teže posljedice.⁸⁹ O ovakvim događajima piše i stranačka štampa, koja uglavnom napada na političke suparnike jer su im omeli održavanje nekog zbora, ali se u nekim slučajevima pojedine stranke same hvale svojim "uspjesima". Tako *Pravda* piše kako je na skupštinu gluhićevaca u Bijeljini došlo dosta pristalica Jugoslovenske muslimanske organizacije, koji su burno reagirali na govore kako je Jugoslovenska muslimanska organizacija antidržavna stranka, te je nakon toga kotarski predstojnik na traženje organizatora skupštine odstranio pristaše ove stranke.⁹⁰

Na stranačkim skupštinama vika, galama, zviždanje i sl. ponekad su pre-rastali u prave fizičke obračune pristalica suprotstavljenih političkih opcija. Za razliku od do sada spomenutih načina sukobljavanja, u fizičkim obračunima ne učestvuju sve stranke, odnosno njihove pristalice. Dok za većinu stra-

⁸⁶ A BiH, ZV BiH, 8980/1920 prez.

⁸⁷ A BiH, ZV BiH, 9469/1920 prez.

⁸⁸ A BiH, ZV BiH, 11045/1920 prez.

⁸⁹ A BiH, ZV BiH, 11872/1920 prez.

⁹⁰ "Nečuvan fiasko Gluhićevaca u Bijeljini (Bijeljina, 2. novembra)". *Pravda, god. II, br. 116 (221)*. Sarajevo: 11. novembar 1920. 3.

naka skoro da nema podataka da su aktivno ili pasivno sudjelovali u fizičkim obračunima, pristalice pojedinih političkih opcija ne ustručavaju se i na ovakav način komunicirati s političkim neistomišljenicima. Posebno oštri međustranački fizički obračuni dešavali su se na relacijama komunisti – zvonaši, te radikali – demokrate.

U pojedinim mjestima u Bosni i Hercegovini napetosti između zvonaša i komunista trajale su duže vrijeme, a povremeno su eskalirale u otvorene fizičke obračune. Takva situacija je bila npr. u Tesliću krajem septembra i početkom oktobra 1920. godine. Trvenja između komunista i njihovih protivnika u Tesliću trajala su duže vrijeme, a sukobi su počeli eskalirati kada su se protivnici komunista organizirali dijelom kroz Savez težaka, odnosno Savez zemljoradnika, a dijelom kroz Jugoslovensku socijaldemokratsku stranku (zvonaše). Ovdje se politička podjela pojačavala činjenicom da je domaće srpsko stanovništvo u komunistima vidjelo istovremeno i strance koje treba protjerati iz Teslića. Zvonaši i pristalice Saveza težaka na jednoj javnoj skupštini 25. septembra 1920. godine zahtijevali su da se stranci isele iz Teslića i usput su prijetili pojedinim komunistima da "će im suditi narodni sud" ukoliko se ne isele. Tokom održavanja skupštine nije bilo incidenata, ali su uvečer pretučena trojica komunista. U ovaj sukob uključili su se i organi vlasti, te su u narednim danima poduzete mjere za sprečavanje eskalacije sukoba. Uhapšeni su neki od zvonaša i pristalice Saveza težaka zbog izrečenih prijetnji i napada na komuniste, ali je nekoliko dana kasnije iz Teslića protjerano deset radnika komunista koji su smatrani opasnim za javni red i mir.⁹¹

Slična situacija bila je i u Zavidovićima početkom 1920. godine. Odnosi između komunista i zvonaša u Zavidovićima bili su toliko loši da je 20. februara 1920. godine predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu zatražio od komandanta III žandarmerijske brigade da se žandarmerijske stanice u Zavidovićima i Žepču pojačaju sa po 15 novih žandara jer je "borba između 'Zvonaša' i 'Komunista' zauzela tako jaku oštrinu, da je borba prešla sve granice". Ipak, do ovog pojačanja nije došlo u narednom periodu zbog poznatih problema sa nedostatkom kadra u žandarmeriji, odnosno zbog činjenice da žandarmerija u to vrijeme nije imala dovoljan broj ljudi da popuni

⁹¹ ABiH, ZVBiH, 10709/1920 prez; "Progonjenje radnika u Tesliću." *Glas slobode*, god. X, br. 218. Sarajevo: 9. oktobar 1920. 1;

formacijsko stanje, a kamoli da se određene stanice dodatno pojačavaju.⁹² Sukobljavanja komunista i zvanaša u Zavidovićima nastavljena su i kasnije, pa je 18. aprila 1920. godine održana skupština zvanaša. Nakon završene skupštine masa okupljenog naroda noseći zastave krenula je radničkom kolonijom Firme *Eisler i Ortlib*. Ako znamo da su u kolonijama uglavnom živjeli "stranci", odnosno ljudi zavičajni izvan Bosne i Hercegovine, prema kojima su zvanaši imali izuzetno negativan stav, možemo konstatirati da je ovaj postupak bio čista provokacija. Prilikom prolaska radničkom kolonijom neko je skinuo tablu s natpisom s radničkog doma (komunističkog) i bacio je u rijeku, a kasnije je došlo i do jednog incidenta kada je neko iz povorke optužio izvjesnog Antona Erjavca, lokalnog radnika rodom iz Slavonije, da je psovao Njegovo Veličanstvo. Na to je nekoliko zvanaša pritrčalo Erjavcu i počelo ga tući štapovima po rukama i leđima, tako da "je za rad kroz osam dana nesposoban," a dvojica koja su pokušala spriječiti ovaj napad dobili su po jedan šamar. Eskalaciju nereda spriječili su pripadnici državne straže sigurnosti koji su se brzo našli na mjestu incidenta.⁹³

Zvanaši i komunisti sukobljavali su se i u Drvaru. U Drvaru su do pred kraj 1919. godine postojale dvije sindikalne organizacije (Podružnica "Saveza bosanskohercegovačkih željezničara" i Podružnica "Saveza drvodjeljskih radnika"), a njihovi članovi uglavnom su bili pristalice Socijalističke radničke partije Jugoslavije (k). Međutim, krajem 1919. godine u Drvaru je došlo do cijepanja jedinstvenog radničkog pokreta nakon što je Jugoslovenska socijaldemokratska stranka počela osnivati svoje podružnice po Bosni i Hercegovini, te pokrenula osnivanje Općeg radničkog saveza Bosne i Hercegovine. Ovaj proces počeo je i u Drvaru, a bio je vezan i za određene specifičnosti u ovom kraju. Jedan od uzroka stranačkog i sindikalnog cijepanja među radnicima mogao bi ležati u radničkom konzumu u kome su radnici mogli po mnogo povoljnijim cijenama nabavljati osnovne životne namirnice, što se nije dopadalo lokalnim trgovcima. Zbog toga je onaj dio drvarske čaršije koji je živio od trgovine i lihvarjenja počeo istupati protiv spomenutih radničkih sindikalnih organizacija, a o pozadini sukoba govori i činjenica da su među radnicima za osnivanje i pristupanje Jugoslovenske socijaldemokratske stranke agitirali pop Milan Banjac, trgovac Todor Tadić, trafikant Škorić i drugi. Podjela radnika

⁹² ABiH, ZVBiH, 2262/1920 prez.

⁹³ ABiH, ZVBiH, 4133/1920 prez, 5093/1920 prez.

na pristalice zvonaša i komunista polahko je dizala tenzije u Drvaru. Zvonaši su nastojali preuzeti u svoje ruke radnički dom, kompletnu arhivu i imovinu, a komunisti su se tome suprotstavljali. Napetosti su prerastle u otvorene sukobe 12. decembra 1919. godine, kada su zvonaši oko podne napali i istukli stolarskog radnika Ivana Lastrića. Istog dana trgovac Todor Tadić sa desetak pijanih težaka radnika tražio je od uređujućeg činovnika na željezničkoj stanici da se kompletan odbor organizacije komunista već sutra istjera iz Drvara pod prijetnjom najtežih posljedica, a u 9 sati navečer grupa zvonaša predvođena Perom Jaklicom i Jovanom Đurđevićem pretukla je toljagama dvojicu radnika, Josipa Slamu i Hermana Marušića, u kancelariji sekretara lokalne organizacije komunista, te ih nakon toga izbacili napolje. Situacija se nije smirila ni narednih dana, a zvonaši postaju sve agresivniji u svojim namjerama da u potpunosti preuzmu rukovođenje radničkim organizacijama. U tu svrhu zvonaši su prijavili kotarskoj ispostavi da imaju dokaza kako je prijašnji odbor komunističke organizacije pronevjerio društvenu imovinu i kako ispravlja knjige da bi sakrio pronevjere. Zbog toga su zahtijevali da se te knjige oduzmu i predaju novom odboru (zvonašima). Dana 24. decembra pisar Kotarske ispostave u Drvaru Bogunić došao je u pratnji žandara i peterice zvonaša s pismenim nalogom Kotarske ispostave i proveo premetačinu prostorija organizacije komunista i odnio neke knjige. Narednih dana fizički sukobi u Drvaru bili su sve češći, a komunisti obično pritom izvlače deblji kraj. Tako su 29. decembra zvonaški aktivisti Škorić i Đurđević napali i istukli skladištara Silvija Radića. Dan kasnije, 30. decembra, šesterica zvonaša napali su i istukli Ivana Blaževskog, a 1. januara 1920. godine Škorić je na željezničkoj stanici istukao Rafaela Kampuša. Dana 8. januara Todor Tadić je u 7 sati navečer napao na sekretarijat organizacije komunista, prijetio, psovao i pokušavao izazvati nered. Istoga dana, samo sat ranije, Tadić je istukao 12-godišnjeg dječaka Viktora Peju i 15-godišnjeg Duru Urla. Zbog nasilja koje je bilo u stalnom porastu, predstavnici Socijalističke radničke partije Jugoslavije (k) upućivali su žalbe organima vlasti kako na ponašanje zvonaša tako i na potpuno indiferentan stav lokalnih organa vlasti u Drvaru. Ove žalbe stigle su i do Ministarstva unutrašnjih djela u Beogradu. S ciljem utvrđivanja istine o dešavanjima u Drvaru, formirano je povjerenstvo na čijem čelu je bio Franjo Markić, povjerenik za socijalnu politiku. U to povjerenstvo Radnička komora imenovala je Bogdana Krstića, a Izvršni odbor Pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća imenovao je Dušana Glumca. Jugoslovenska socijaldemokratska stranka nije pozvana

da imenuje svog delegata u povjerenstvo jer se u Drvaru stalno nalazio tajnik te organizacije Dragoljub Gospić. Ovo povjereništvo stiglo je u Drvar 29. januara 1920. godine, a sutradan su počeli istragu o dešavanjima u Drvaru tokom posljednja dva mjeseca. Dok se Franjo Markić nalazio na razgovoru s upraviteljem Kotarske ispostave, za to vrijeme su Krstić i Glumac napadnuti na ulici. Četrdesetak ljudi, naoružanih kolcima i batinama, opkolili su spomenutu dvojicu i prvo ih napali verbalno, a zatim su i fizički nasrnuli na njih. U sve se umiješao željeznički pristav Durn (pristalica komunista) i pokušao spriječiti napad, ali su onda napali njega i počeli ga tući. Sva trojica su uspjela pobjeći, Glumac i Durn su se sakrili u obližnje kuće koje su napadači opkolili, a Krstić je uspio pobjeći do obližnje Fabrike celuloze, odakle je telefonom javio u Kotarsku ispostavu šta se dešava. Uskoro na lice mjesta dolaze žandari koji su oslobodili Durna i Glumca, te uhapsili četvericu učesnika u napadu na njih (Peru Jaglicu, Savu Kasuma, Aleksu Dodika i Aleksu Šobića). Dolazak povjerenika u Drvar nije uspio smiriti niti relaksirati situaciju i već sutradan povjerenici su neobavljena posla napustili Drvar, u kojem su napetosti između zvanaša i komunista postale još veće.⁹⁴

Posebno oštri međustranački sukobi dešavali su se na relaciji demokrate – radikali. Doduše, u prvim mjesecima 1919. godine u Bosni i Hercegovini nije bilo ni verbalnih ni fizičkih obračuna između pristalica radikala i demokrata, jer su u Narodnoj radikalnoj stranci tada još uvijek vjerovali u zajednički nastup sa demokratima, pa i nisu organizirali stranačku mrežu u Bosni i Hercegovini. Međutim, do naglog zaokreta dolazi nakon što je Svetozar Pribićević 11. aprila 1919. godine zvanično sklopio sporazum o saradnji sa srbijskom opozicijom. Radikali tada počinju ubrzano raditi na organiziranju svojih ogranaka po Bosni i Hercegovini, a zaokret u međusobnim odnosima bio je vidljiv i kroz stranačku štampu, o čemu je već bilo govora. Nije prošlo dugo, a na terenu se javljaju i prvi fizički obračuni. Već 27. aprila 1919. godine na javnoj skupštini Demokratske stranke u Trebinju došlo je do sukoba radikala i demokrata. Na skupštini su trebali govoriti dr. Savo Ljubibratić, dr. Kurtović, dr. Andrić i Vasilj Grdić. Međutim, čim je Savo Ljubibratić počeo govoriti, okupljena masa svijeta, uglavnom radikalskih pristalica, počela je vikati i sprečavati ga da govori. Čak su ga i skinuli s bine i zadali mu nekoliko udaraca, a od težih posljedica spasio se bježanjem u zgradu tamošnje srpske banke. Pri tome su napadnuti i oblasni izaslanik dr. Safvet-beg Bašagić, jer

⁹⁴ ABiH, ZVBiH, 1215/1920 prez; AJ, 14-23-53.

je masa mislila da je to Kurtović, i učitelj iz Duži Stevo Pravica, koji je pokušao zaustaviti razjareni svijet. Tokom dana radikalske pristalice čak su upale u kuću kotarskog predstojnika Lazarevića, a nešto kasnije i u kuću penzionisanog narednika Weindingera, te su navedene zlostavljali.⁹⁵

Situacija se u narednom periodu nije smirivala. Naprotiv, jaz između radikala i demokrata postajao je veći, a fizički obračuni pristalice ove dvije političke stranke sve češći. Posebno "živo" bilo je na prostoru Krajine, gdje se pristalice radikala i demokrata u nekoliko navrata žestoko sukobili tokom 1919. i 1920. godine. Tako su radikalske pristalice 21. juna 1919. godine na nekoliko usputnih stanica napali na voz sa demokratskim prvacima iz Hrvatske i Srbije (Milorad Drašković, Voja Marinković, Dragutin Bečić, Stjepan Kukrić, Milan Pribićević, Stojan Budisavljević, Vjekoslav Kukovec, Živko Nježić, Radoje Jovanović, Grga B. Anđelinović i drugi), koji su išli na skupštinu stranke u Banjoj Luci. Na stanici u Otoci radikali iz Bosanske Krupe napali su na voz kamenjem, a ispaljeno je i nekoliko revolverskih hitaca, dok je u Blatini pruga onesposobljena za promet postavljanjem drvenih prepreka.⁹⁶ Po dolasku u Banju Luku moglo je doći do incidenta jer je okupljena masa radikalskih pristalica na izlazu iz željezničke stanice dočekala spomenute goste i počela ih verbalno vrijeđati nazivajući ih austrijskim ulizicama, narodnim izdajicama, nametljivcima.⁹⁷ Tada nije došlo do fizičkog sukoba, ali jeste sutradan, 22. juna 1919. godine, kada su radikali organizirali svoju skupštinu u Banjoj Luci kako bi umanjili efekat skupštine demokrata i tom prilikom došlo je do tuče između pristalica radikala i demokrata.⁹⁸ Do sukoba između radikala i demokrata došlo je i samo dan kasnije u Sanskom Mostu, gdje je Demokratska stranka trebala održati skupštinu. Tu su trebali učestvovati i već spomenuti poslanici Demokratske stranke u Privremenom narodnom predstavništvu. Međutim, već prilikom prolaska kroz grad, od željezničke stanice do sajmišta, okupljena masa ljudi verbalno je napadala i vrijeđala povorku demokrata, ali oni ipak uspijevaju bez većih problema doći do sajmišta i popeti se na binu. Vrijeđanje, vika, galama i slično nastavili su se, ali demokratima ipak nakon izvjesnog vremena polazi za rukom da započnu sa skupštinom. Međutim, uskoro na-

⁹⁵ ABiH, ZVBiH, 3728/1919; 3926/1920 prez.

⁹⁶ Gligorijević B. 1970. 102.

⁹⁷ ABiH, ZVBiH, 6084/1919 prez.

⁹⁸ Kraljačić T. 1978. 244.

kon početka okupljena masa ljudi, među kojima je najmanje bilo pristalica Demokratske stranke, počela je kamenovati govornike na bini. Pri tome su kamenjem povrijeđeni Vjekoslav Kukovec, Stjepan Kukrić i supruga bivšeg ministra Šuškovića, a jedan seljak je Živka Nježića udario nekoliko puta štapom. Razbijena je i slika regenta Aleksandra, koja je bila istaknuta na bini. Nerede većih razmjera spriječili su vojnici koji su ispalili nekoliko hitaca u zrak i rastjerali okupljenu masu. Sprovedena istraga pokazala je da su radikali cijeli incident isplanirali ranije. Nakon odluke da se demokratski zbor omete, lokalne radikalske vođe agitirale su među seljacima, potplaćivale ih rakijom da stanu uz radikale i ometu skupštinu demokrata. U tome su i uspjeli, ali je nekolicina izgrednika zbog toga i kažnjena.⁹⁹

Sukobi radikala i demokrata u Krajini nastavljani su i u narednom periodu. Na skupu radikalne stranke u Slatini-Ilidža kod Banje Luke 13. jula 1919. godine desio se incident. Tokom skupa jedan pristalica demokrata dobacivao je okupljenim i govornicima, a radikalske pristalice su ga, iziritirane ovakvim ponašanjem, pretukli.¹⁰⁰ U Bihaću su 4. februara 1920. godine pristalice radikala pokušale omesti održavanje demokratske skupštine. U tu svrhu u Bihać su došle i pristalice radikala iz Bosanske Krupe. Primjena poznatog recepta – vikanje, galama, zviždanje – doveli su do tuče radikala i demokrata. Jedan od radikala je čak izvadio i revolver i prilikom borbe sa jednim žandarom koji mu ga je pokušao oteti ispalio je jedan hitac, ali pri tome niko nije povrijeđen. Naknadno je na mjestu nereda pronađena i jedna bomba koja nije eksplodirala, a za koju predstavnici vlasti tvrde da je bacio jedan od radikala.¹⁰¹ O ovome događaju pisala je i *Srpska riječ*, koja ima sasvim drugačiji pogled na dešavanja u Bihaću, te se tvrdilo da je jedan radikal izvadio pištolj da se odbrani od demokratskih batinaša i da je bombu bacio jedan od demokrata.¹⁰²

Kako je vrijeme odmicalo i kako su se približavali izbori, napetost je sve

⁹⁹ Već 26. juna 1919. godine sa 20 dana zatvora kažnjeni su pokretači ovih nereda: Dušan i Ljubo Marjanović, Pero, Vlado i Mladen Gvozden, Vojin Bašić, Mićo Dodik, Manojlo Marković i Bogdan Bojić, a zbog učešća u neredima sa po 10 dana zatvora: Jovo Sakradžija, Pero Avramović, Nikola Majkić i Ilija Kantar. ABiH, ZVBiH, 6043/1919 prez, 6044/1919 prez, 6084/1919 prez, 6086/1919 prez, 6391/1919 prez, 6700/1919 prez.

¹⁰⁰ ABiH, ZVBiH, 6648/1919 prez.

¹⁰¹ ABiH, ZVBiH, sign. 4943/1920 prez.

¹⁰² "Pribičevićeva demokratska skupština". *Srpska riječ*, god. II, br. 31. Sarajevo: 18. februar 1920. 1.

više rasla, a prag tolerancije postajao sve niži. Zbog toga je uoči samih izbora u nekoliko navrata došlo do pravih nereda u pojedinim mjestima. Razlozi za pojedine neredne bili su banalni i da su se desili nekoliko mjeseci ranije, najvjerovatnije bi prošli bez većih posljedica. Istovremeno, ti neredi svjedoče ne samo o nivou političke kulture pristalica pojedinih političkih stranaka nego i o nivou kulture samih političara. Neposredno pred izbore, 25. novembra 1920. godine u Sarajevu došlo je do masovnog fizičkog obračuna između pristalica radikala i demokrata. Naime, oko 19 sati u kafani "Central" došlo je do incidenta kada je vlasnik Trbojević u svom lokalnu istakao nekoliko karikatura.¹⁰³

¹⁰³ U *Glasi naroda* dali su opis spomenutih karikatura. Na jednoj je prikazan Nikola Pašić kako ore svoje begluke na Kosovu, a upregnuti su kmetovi. Na drugoj su predstavljeni zagrljeni radikali, klerikalci i begovi. Na kraju, tu je i karikatura koja predstavlja ustav Stojana Protića, koji cijepa jedinstvenu državu, čemu se raduju Švabe, Mađari i Talijani. Ovdje predstavljene karikature nalaze se u arhivskom dokumentu: ABiH, ZVBiH, 12789/1920 prez. Spomenute karikature zaplijenjene su u Banjoj Luci, ali ukoliko uporedimo opise karikatura koje su bile izložene u kafani "Central", njihov opis u *Glasi naroda* i karikature zaplijenjene u Banjoj Luci, možemo zaključiti da je riječ o istim karikaturama.

Izrevoltirani ovim postupkom, nekoliko pristalica Radikalne stranke upali su u kafanu i istaknute karikature pocijepali, ali do većih incidenata tada nije došlo. Međutim, vijesti o ovome incidentu brzo su se proširile, čak i do predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Milana Srškića. Već oko 20 sati Srškić je telefonom obavijestio policijskog direktora Ljeskovca o postavljanju karikatura u kafani "Central" i naredio mu da se te karikature

moraju konfiskovati i njihovo postavljanje zabraniti, te obavijestiti načelnika Političkog odjeljenja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Mišovića da zabrani ove karikature u cijeloj zemlji jer vrijeđaju osjećaje masa i mogu dovesti do nereda. Pitamo se da li bi reakcija Milana Srškića bila ovako brza i da li bi uopće do nje i došlo da je situacija kojim slučajem bila obrnuta – da su se pojavile karikature prvaka Demokratske stranke. Nakon razgovora s Mišovićem Ljeskovac je naredio da se zabrani isticanje spomenutih karikatura i da se pronađene zaplijene kako bi se spriječili neredi. Međutim, do nereda je ipak došlo. Vlasnik kafane "Central" ponovo je istakao karikature, a nakon toga u kafanu upada nekoliko radikala koje je predvodio direktor *Srpske riječi* Stijepo Kobasica. Nakon što je Trbojević odbio skinuti karikature, počela je tuča između radikala i nekoliko demokrata koji su bili zaduženi da čuvaju spomenute karikature. U općem metežu karikature su pocijepane, kafana demolirana, Stijepo Kobasica pretučen, a ispaljeno je i nekoliko metaka iz pištolja. Svi učesnici izgreda privedeni su u policiju, ali su nakon davanja iskaza pušteni na slobodu. Oko 21 sat do manjeg incidenta došlo je i u kafani "Evropa" između šefa poljoprivrednog kredita Delića, koji je kod sebe imao dvadesetak navedenih karikatura, i vlasnika kafane Nikole Đuraševića. Nakon verbalnog sukoba oba su završila u policiji, gdje su karikature zaplijenjene, a spomenuti saslušani i pušteni. Tenzije su i dalje rasle, pa je vlasnik kafane "Central" oko 21 sat telefonski zaprijetio da će ponovo istaći zabranjene karikature, a uskoro je i bivši predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Atanasije Šola zaprijetio da će, ukoliko se zabrana karikatura ne povuče, o svemu obavijestiti ministra Draškovića, što je istu noć i uradio.¹⁰⁴ Međutim, Srškić je ostao pri svom i naredio zatvaranje kafane "Central", što je i učinjeno bez incidenata oko 22 sata.¹⁰⁵ Ovaj sukob je nastavljen i u narednim danima, ali preko štampe. Očigledno zadovoljan rezultatom isticanja karikatura, ali i rezultatom fizičkog obračuna u "Centralu", novinar *Glasa naroda* opisuje navedene događaje i pokušava biti duhovit: "U gužvi koja je tada nastala, zbila se jedna mešavina prevrnutih stolova i kobasica, tako da se nije moglo znati koje su noge od stolova a koje su opet Kobasičine, tačno je tek jedno, da su noge od stolova ostale opet isto onako čvrste, a kobasičine su noge postale još mekše." *Glas naroda* kao jedan od rezultata ovog događaja navodi i da će Stijepo Kobasica zbog pretrpljenih

¹⁰⁴ AJ, 14-5-18.

¹⁰⁵ ABiH, ZVBiH, 12377/1920 prez.

batina promijeniti ime u "Stjepo faširana Šnica"¹⁰⁶

Karikature su bile povod za još jedan događaj koji, nasreću, nije prerastao u fizički obračun. Dana 28. novembra 1920. godine na prozoru uredništva demokratskog lista *Država* u Gospodskoj ulici u Banjoj Luci prolaznici su opazili tri karikature ministara Pašića, Protića i Korošca. Kako je redakcija bila već zatvorena, a okupljena masa htjela demolirati prozore i skinuti karikature, gradski kotarski predstojnik naredio je da se redakcija prisilno otvori, a karikature skinu i konfiskuju, što je i učinjeno, te su spriječeni neredi.¹⁰⁷

Pored navedenih, sukoba između radikala i demokrata bilo je i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine – Zavidovićima, Otoci, Bosanskoj Krupi, Dobrljinu, Bijeljini itd.¹⁰⁸

Verbalnog i fizičkog nasilja bilo je i između istaknutih stranačkih prvaka i izabranih dužnosnika, narodnih poslanika. Kao poligon za međusobne obračune poslužile su im skupštinske klupe Privremenog narodnog predstavništva. U skupštinskim klupama znale su se tokom rasprava o različitim pitanjima rasplamsati strasti, pa su sjednice zbog toga ponekad i prekidane.¹⁰⁹ Najupečatljiviji slučaj desio se početkom maja 1920. godine u bifeu Privremenog narodnog predstavništva, gdje je došlo do sukoba između demokratskog poslanika Ibrahima Sarića i Sulejmana Salihagića, radikala. U bifeu su za jednim stolom sjedili spomenuti Sarić i Ismet Zildžić, koji je pozvao Salihagića da im se pridruži. Salihagić je odgovorio da ne želi sjediti za istim stolom s muslimanskim poslanikom koji se prodao demokratima za novac i nazvao ga svinjom. Sarić je Salihagiću odgovorio kako laže, na što je Salihagić Sariću opalio jedan šamar. Sarić je poslije podne predao pismenu tužbu predsjedniku Privremenog narodnog predstavništva Ribaru, a požalio se i demokratskom klubu. Poslije podne je zbog ovog šamara na hodniku došlo i do verbalnog sukoba između poslanika Koste Timotijevića i Salihagića, a zatim i tuče između

¹⁰⁶ "Nečuveni skandal u Sarajevu". *Glas naroda*, god. II, br. 375. Sarajevo: 27. novembar 1920. 2.

¹⁰⁷ ABiH, ZVBiH, 12789/1920 prez.

¹⁰⁸ ABiH, ZVBiH, 3662/1920 prez; 4227/1920 prez; "Poraz demokrata u Krupi". *Srpska riječ*, god. II, br. 23. Sarajevo: 7. februar 1920. 2; "Demokratsko divljaštvo". *Srpska riječ*, god. II, br. 73. Sarajevo: 14. april 1920. 1; "Jedan krvavi zbor". *Srpska riječ*, god. II, br. 83. Sarajevo: 29. april 1920. 1.

¹⁰⁹ Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, II sveska, 21. redovni sastanak, održan 15. maja 1920. 485.

Šukrije Kurtovića i Salihagića, ali je žandarmerija spriječila eskalaciju sukoba.¹¹⁰ Ovaj događaj je propratila i sarajevska *Osa* prigodnom karikaturom.¹¹¹

Interesantnim se čini da je sam dan izbora, 28. novembar 1920. godine, prošao relativno mirno, bar kada su u pitanju međustranački sukobi. Putem arhivske građe moguće je registrirati trinaest biračkih mjesta u Bosni i Hercegovini na kojima je izborni proces bio prekinut, ali ni na jednom od njih nije došlo do direktnog sukoba pristalica neke od političkih stranaka. Za većinu biračkih mjesta nije moguće utvrditi razlog prekida izbornog procesa, ili su

¹¹⁰ "Tučnjava narodnih poslanika". *Pravda*, god. II, br. 48 (153). Sarajevo: 6. maj 1920. godine. 3; "Povodom jednog šamara". *Pravda*, god. II br. 53 (158). Sarajevo: 18. maj 1920. godine. 2.

¹¹¹ "Jedna mala debata u nar. predstavništvu". *Osa*, god. II, br. 11. Sarajevo: 15. maja 1920. 8.

prekid izazvali mještani nazadovoljni nepotpunim biračkim spiskovima. U svega nekoliko slučajeva moguće je utvrditi kojoj su političkoj opciji pripadali ili koju su stranku preferirali izazivači nereda. Tako su na izbornom mjestu u Smoljanima, kotar Bosanski Petrovac, zbog nepotpunih biračkih spiskova seljani provalili na biračko mjesto, pokupili kutije za glasanje i sve kuglice sasuli u kutiju Težačke stranke.¹¹² U Visočkom kotaru na biralištu u Kralupima birački proces odvijao se normalno do 11 sati, dokad su tu uglavnom glasali muslimani. Tada na biralište upada oko 150 Srba, pristalica Srpske narodne organizacije, koji su uz povike "Živjela Velika Srbija" i "Dolje Jugoslavija" porazbijali biračke kutije i uništili birački materijal. Pritom nisu napali nikoga iz biračke komisije, niti nekog od muslimana, a zatečeni žandari nisu mogli spriječiti ove događaje. Učesnici nereda planirali su isto uraditi i u Podlugovima, ali je na to biračko mjesto upućeno pojačanje žandarmerije, pa je red i mir očuvan. Kotarski predstojnik u Visokom smatrao je da su ovi neredi inscenirani, odnosno da su izazivači nereda nahuškani da ometu izbore jer su srpski težaci u tom kraju, po njegovom mišljenju, uglavnom pristaše Težačke stranke, te se na ovaj način željelo spriječiti da narod glasa za tu stranku.¹¹³

Neposredno nakon izbora međustranačke strasti su se smirile. Već dan nakon izbora u Bosni i Hercegovini bilo je uglavnom mirno. I u stranačkoj štampi neposredno nakon izbora naglo splašnja agitacija i međustranačko sukobljavanje. Iako i dalje ima međusobnog prepucavanja, reagovanja na pisanja drugih listova, vidljivo je da svi izbore ostavljaju iza sebe i da se okreću drugim temama i postizbornim dešavanjima.

¹¹² Nakon toga, nezadovoljna masa je predsjednika i ostale članove Glasačkog odbora pohvatila je i potjerala u Petrovac. Masa nezadovoljnih usput se povećala s prvobitnih 400 na 600 ljudi, a raslo je i njihovo nezadovoljstvo, pa su predsjednika Biračkog odbora Dolića i svezali. Povorka je na putu do Petrovca klicala Srbiji, kralju i prestolonasljedniku. U Petrovcu su se utaborili na stočnoj pijaci, a tek nakon što se tu počela skupljati žandarmerija, odvezali su Dolića. Mada je kotarski predstojnik molio masu da se razide, to se nije desilo. Okupljena masa zahtijevala je da se kutija Težačke stranke, sa svim kuglicama, nosi direktno kralju u Beograd kako bi se on uvjerio da su mu oni odani. Tek nakon izvjesnog vremena i obećanja lokalnog prote masa se razišla. Nekoliko dana nakon ovih događaja žandarmerija je pohvatila kolovode ovih nereda koji su otpremljeni Okružnom sudu u Bihać, ali svih 17 Okružni sud je pustio kući. ABiH, ZVBiH, 1821/1921 prez.

¹¹³ ABiH, ZVBiH, 12459/1920 prez.

Zaključak

Svaka politička stranka i grupa koja je djelovala u navedenom periodu u Bosni i Hercegovini bila je i aktivni i pasivni sudionik međustranačkih sukoba. Posebno veliku aktivnost sve stranke ispoljile su u verbalnim obračunima preko stranačke štampe. U tim obračunima koristili su iste ili slične metode, protivnike su nalazili na svim stranama, ali svaka od stranaka najviše je pažnje posvećivala onim političkim protivnicima za koje je smatrala da pretendiraju na isto biračko tijelo. Zbog specifičnog političkog grupiranja najžešći verbalni obračuni dešavali su se na relacijama komunisti-zvonaši, radikali-demokrate, Jugoslovenska muslimanska organizacija protiv ostalih muslimanskih stranaka, Hrvatska pučka stranka – Hrvatska težačka stranka. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je većina građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini otvoreno istupala protiv Komunističke partije Jugoslavije, kao ni to da se Jugoslovenska demokratska stranka zbog nastojanja da pridobije stanovništvo svih vjeroispovijesti sukobljavala sa većim brojem protivnika.

Za razliku od verbalnih, fizički obračuni nisu bili toliko česti, niti su u njima podjednako učestvovala sve političke stranke. Vidljivo je da su najaktivniji u međusobnim fizičkim obračunima bili zvonaši i komunisti i, posebno, radikali i demokrate.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

- Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)

- Fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14)

b. Objavljeni izvori

- *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.
- *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, II sveska, 1919.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1919.

c. Štampa

- *Domovina*, Sarajevo
- *Glas naroda*, Sarajevo
- *Glas slobode*, Sarajevo
- *Hrvatska sloga*, Sarajevo
- *Jednakost*, Sarajevo
- *Jugoslavija*, Sarajevo
- *Obrana*, Sarajevo
- *Osa*, Sarajevo
- *Pravda*, Sarajevo
- *Srpska riječ*, Sarajevo
- *Srpska zora*, Sarajevo
- *Vrijeme*, Sarajevo
- *Zvono*, Sarajevo

LITERATURA

- Gaković M. 1982. *Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini do 1929*. Sarajevo: Svjetlost.
- Gligorijević B. 1970. *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 1990. Knj. I. Sarajevo: Institut za istoriju, NIŠRO "Oslobođenje".
- Išek T. 1981. *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*. Sarajevo: Svjetlost.
- Išek T. 1991. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*. Sarajevo: Institut za istoriju.

- Karabegović I. 1966. "Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini". *Prilozi 2*. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta. 27-74.
- Kraljačić T. 1970/71. (1973). "Organizovanje i struktura Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 19*. Sarajevo: Društvo istoričara BiH. 205-228.
- Kraljačić T. 1978. "Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919-1925)". *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945). Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 240-250.
- Matijević Z. 1992. "Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)". *Časopis za suvremenu povijest 3*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest. 87-97.
- Matković H. 1963. "Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji." *Istorija XX veka – Zbornik radova V*. Beograd: Institut društvenih nauka. 5-136.
- Milenković T. 1965. "Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini – Zvo-naši (1919-1921)". *Istorija XX veka – Zbornik radova VII*. Beograd: Institut društvenih nauka. 407-451.
- Pejanović Đ. 1961. *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Purivatra A. 1999. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Summary

"OUR ELECTORAL STRUGGLE" INTERPARTY CONFLICTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE EVE OF THE ELECTIONS FOR THE CONSTITUTIONAL ASSEMBLY IN 1920

The image of political circumstances in Bosnia and Herzegovina during the state and legal provisory (1918-1921) was filled with conflicts between political parties, their leaders, members and sympathizers. The rivalry between the different political groups and parties was visible from the very first days of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and was constantly intensifying, culminating in November 1920 immediately before the elections for the Constitutional Assembly. The conflicts were verbal and physical and occurred in all fields of activities of political parties — via party press, in immediate contact with the population on the ground and through the work in representative bodies (The temporary people's representative body and the Constitutional Assembly). The party press represented a significant tool in the hands of each political group and party in the communication with potential voters and political adversaries. This communication was achieved in different ways and had certain patterns which were applied by all political parties. Apart from the publishing of party programmes and opinions about various contemporary issues, significant space was dedicated to different party activities, reports from the held party assemblies and confidential meetings, but for us the most interesting were the debates with papers of other parties and political groups, the following of their activities and criticizing of their work and their opinions. Thereby the papers did not choose the means in order to discredit, humiliate and offend their political opponents. This was achieved by following the activities of the political opponents on the ground and by publishing the reports from their assemblies. As a rule reports about unsuccessful assemblies which were attended by a small number of people were published, during which the speakers were whistled at, insulted, and even physically attacked. The effect would be additionally charged by the publishing of reports from their own meetings which were well attended, greeted enthusiastically by the masses, etc. The critique of attitudes and actions of confronted political options brought to the opening of debates in party journals which sometimes took up so much space that certain issues were completely conceived as an answer to the writings

of the others. The vocabulary of the communication was sometimes exceptionally harsh, especially immediately before the elections for the Constitutional Assembly. Many did not refrain from corruption facts, interpreting them wrongly, even making things up and lying, and all of this in order to discredit the political adversaries and to make them less dangerous in the race for the affinity of voters.

Interparty conflicts occurred also in other fields of activities — through work on the ground and through work in the representative bodies. In these fields the conflicts were not only verbal, but also physical. Working on the ground with the aim of gaining new supporters, the political parties used differing methods. It was inevitable that in the course of such activities conflicts between supporters or activities of various political options would appear. The causes for some of these conflicts were harmless and did not leave significant consequences. The method used by almost all the political parties, some more, and others less, was the disruption of the work of public assemblies of political opponents. Usually these assemblies were also attended by supporters of other parties who would attempt to disable the beginning of the assembly or to interrupt it by shouting, yelling, whistling and in various other ways. The representatives of government who were obliged to attend all assemblies were forced to dissolve the assembly in such conditions and to order the gathered mass to disperse, or they would only use the police to expel the intruders from the assembly. These conflicts were often a consequence of events which occurred on a higher level. Conflicts also occurred without the public assemblies, and during 1920 in certain places the extremely bad relations between supporters of varying political options was a chronic problem. This was especially evident in the relations between the radicals and democrats, and between the communists and the social-patriotic group known as "Zvonaši", i.e. "the Bell Ringers". As time went by and as the elections came nearer the tensions grew and the threshold of tolerance became lower. These conflicts testify not only about the level of political culture of supporters of certain political parties but also about the behaviour of politicians themselves.

Verbal and physical violence was also present between the prominent party leaders and elected officials, peoples representatives. The assembly benches served as a training ground for mutual conflicts, first for the Temporary peoples representative body, and then for the Constitutional Assembly. The passions due to certain issues became so enflamed in the Assembly that some session even needed to be cancelled.

More or less, all political groups and parties were engaged in these conflicts, using the same or similar methods, finding opponents on all sides, but, due to the specific political grouping in Bosnia and Herzegovina

(mainly on the basis of religious or national key) the fervent conflicts occurred between the parties which had pretensions to the same electoral body (communist — "Bell Ringers", radicals — democrats, Yugoslav Muslim Organization — other Muslim parties, Croat Workers' Party — Croat Peoples' Party).

Key Words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, interparty conflicts, Communist Party of Yugoslavia, Yugoslav Social-Democrat Party, Yugoslav Democrat Party, Peoples' Radical Party, Serb Peoples' Organization, The League of Workers, Yugoslav Muslim Organization, Croat Peoples' Party, Croat Workers' Party

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s “a”, drugo s “b” itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. //
Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, *Diversa Cancellariae*, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina.* Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje.* Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

Npr.: Razgovor s Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. (u arhivi autora).

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?” 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO “Rad”.

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. “Tema emisije”. Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?” 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. "Naslov članka". *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. "Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 11., Sarajevo 2013.

Institut za istoriju u Sarajevu

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Lektura:

mr. MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

UDK:

IGOR MIŠKOVIĆ, prof.

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Za štampariju:

ŠEHZIJA BULJINA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA